

Ukraïns'ka kul'tura : korotka istoriia kul'turnoho zhyttia ukrains'koho naroda : kurs, chytanyi v Ukraïns'kim narodnim universyteti : z maliunkamy i portretamy ukrains'kykh kul'turnykh diiachiv / Ivan Ohienko.

Ilarion, Metropolitan of Winnipeg and All Canada, 1882-1972.

Laïptsig ; Ukraïns'ke vyd-vo v Katerynoslavi, 1923.

<https://hdl.handle.net/2027/inu.30000041005335>

HathiTrust

www.hathitrust.org

**Public Domain in the United States,
Google-digitized**

http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

We have determined this work to be in the public domain in the United States of America. It may not be in the public domain in other countries. Copies are provided as a preservation service. Particularly outside of the United States, persons receiving copies should make appropriate efforts to determine the copyright status of the work in their country and use the work accordingly. It is possible that current copyright holders, heirs or the estate of the authors of individual portions of the work, such as illustrations or photographs, assert copyrights over these portions. Depending on the nature of subsequent use that is made, additional rights may need to be obtained independently of anything we can address. The digital images and OCR of this work were produced by Google, Inc. (indicated by a watermark on each page in the PageTurner). Google requests that the images and OCR not be re-hosted, redistributed or used commercially. The images are provided for educational, scholarly, non-commercial purposes.

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

Clavion, Metropolitan of Winnipeg
and Alt Canada
Lvovian

Проф. ІВАН ОГІЄНКО

Українська культура

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

**Коротка історія культурного життя
українського народу**

*

Курс, читаний в українськiм народнiм унiверситетi

*

**З малюнками і портретами
українських культурних діячів**

2K
503.4
111
111

**УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ
КАТЕРИНОСЛАВ — ЛЯЙПЦІГ**

1 9 2 3

Printed in Germany.

Digitized by

Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

Copyright 1923 by E. Wyrowyj, Berlin SW 47

Фотодруком з 1-го видання Б. Череповського.
Київ 1918.

Друковано в друкарні К. Г. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІГУ.

I. Українська культура за давні віки.

I.

17-62

Свої лекції я хочу почати вступним нарисом, де розкажу вам про все те, що утворив народ український за довгі віки свого існування. Тепер, коли ми творимо самі своє вільне життя, коли питання про нашу автономію поставлено руба, коли це питання набуло собі такої гострої форми, як раз дочасно буде спинитись, озирнутися назад, кинути оком на той довгий шлях, що його ми перейшли.

Чи ми ж справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо право на ту автономію, якої так настирливо домогаємось ось уже більше двох віків? Чи народ наш—окремий народ, чи він же має свою культуру,—культуру оригінальну, своєрідну? Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя? Чи справді нам потрібні окремі школи з нашою мовою, окремі університети, чи може це тільки наші вигадки, як про все це тепер кажуть несвідомі люде?

От на всі ці питання я й хочу одповісти вам на перших своїх лекціях, хоч, власно кажучи, про це я мушу нагадувати вам протягом всього свого курсу. Бо коли ж наша мова має свою довгу історію, коли про цю історію можна викладати цілий курс університетський, то значить

це єсть справжня мова, а коли єсть окрема мова, то єсть і окремий народ.

Я вам розкажу про українську культуру, про вікову вічну культуру нашого народу, як нації, про ту культуру до якої він дійшов довгим шляхом.

Шлях той не вів тихим гаєм, не йшов квітчастими луками,—шлях нашого народу завше був тернистим шляхом важкою хрестною пугттю, тим шляхом, що вів окривдженим народ наш на Голгофу. Це про наш народ співає пісня:

„Ой горе тій чайці-небозі,
Що вивела діток при битій дорозі“...

Недоля рано спіткала народ український. Як раз тоді коли заклалась була велика держава, коли сподіватись було кращого життя, татари вкрили наш край і підрізали крила народу-орлу. І ця татарська неволя навіки важким тягарем лягла нащому народові, навіки наклала йому болюче тавро...

А там за татарами пішла Литва, а за Литвою Польща а за Польщею Москва—так Україна спадала з обіймів і обійми, йшла без спочивку, йшла без змоги спинитись утворити собі по серцю вільне життя...

Земля, що її з давніх-давенъ запосів український народ, була надзвичайно родючою, була землею надзвичайно багатею, і вона стала народові нашому на щастя й на нещастя,—вона завше муляла очі ворогам нашим і вабила їх до себе.

Проте ж земля ця дала родючі соки народу-велетню тому народові, що виріс тут своєрідним, великим та дужим талановитим та тямучим. І не дивлючись на всі перешкоди що завше горою ставали йому на дорозі, народ український

утворив своє власне життя, утворив велику своєрідну культуру. І можна тільки дивуватись, дивуватись і благоговіти, як це народ наш незвичайно тернистим шляхом досяг такої великої культури.

Український народ з давніх-давенъ запосів собі велике, просторе місце, куди тепер належать ось такі губернії: Київська, Подільська, Волинська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Харківська, сливе вся Чернігівщина, значні простори в губернях Люблинській, Сідлецькій, Гродненській, Минській, Бесарабській, Таврії (без Криму), частки Курської, Вороніжської, Чорноморської, Ставропольської, частки області Донської й Кубанщини. В Австрії українці живуть в східній Галичині і в Буковині, а в Венгрії — в північно-східних комітатах. Крім цього, багато українців живе в Сибіру та Америці. Всіх українців тепер налічується більше 35¹/₂ мільйонів: 28 мил. в Росії, в Австрії—коло 4 мил., в Венгрії — коло ¹/₂ мил., та коло 3 мил. по всяких інших колоніях.

II.

 який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український.

Скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури й яскравої талановитости. Візьмим його *пісню*: її утворив народ наш такою, як ніхто з інших народів, і хіба тільки серби мають таку ж саму пісню. Наші пісні—це тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними.

Були часи, коли в пісні нашій кохалася навіть Москва. Любовні пісні рано появились в Україні і їх скоро занесли й на північ; так, семинаристи в Костромі в половині XVIII-го віку співали пісні: „Ой за гаєм-гаєм, гаєм зелененьким“, а в „Ой полола горлиця лебеду“ і такі інші ¹⁾; ці пісні з Москви несли наші земляки-вчителі, що розходилися тоді по всій Росії. В Москві та Петрограді в другій половині XVIII-го віку наша пісня народня була дуже поширена, швидки з рукописних або друкованих співанників, скажем Чулкова, Новикова й інших, де завше були українські пісні ²⁾. В рукописах XVIII віку знаходимо багато українських народніх пісень, перероблених на московський лад, скажемо: „Посѣю я лободу“, „Да орає мужик при дорозѣ“, „Велѣла мнѣ мати зелен ячмень жати“ і т. и. ³⁾.

Пісня наша дуже одбилась і на церковнім співанні так, прислухайтесь до Лаврського співу і ви там розпознаєте мотиви і наших народніх пісень і наших старих козацьких дум. От чому співи в наших церквах ще за давні віки завше так тягли до себе чужинців. „Во велицѣй Россіи в самомъ царствующемъ градѣ Москвѣ возлюбльше сладкое согласное пѣніе“, пише р. 1680 земляк наш Семен Полоцький ⁴⁾, і тому на Москві переняли наші співи, запросили

¹⁾ *Акад. В. Н. Перетцъ*, Историко-литературныя изслѣдванія и матеріалы, т. I, стр. 292 sq.

²⁾ *Ibidem.* Див. ще *М. С(перанський)*, Малорусская пѣснь въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ, „Этнографическое обозрѣніе“, кн. 81-82.

³⁾ Див. *М. Сумцов*, Старі зразки української народньої слаvesности, Харьків, 1910 р., ст. 17—18.

⁴⁾ Псалтырь приевоанная, Москва, 1680 р., л. 5.

себе співаків-українців і вони навчали Москву цього „сладкого пѣнія“.

Український літописця пише про царя Федора Олексієвича, що він „великую любовь до нашего народу мѣлъ, бо и набоженства на Москвѣ нашимъ напѣвомъ по церквахъ и по монастырахъ отпраовати приказалъ“¹⁾. Правда, вище духовенство з початку не злюбило цього українського церковного співання і гримало на українців: „пѣніе поють новоизданное отъ своего сложенія, а не отъ святыхъ преданное, но латынское и римское баснословіе и партесное висканіе, святыми отцы отлученное“²⁾.

Проте ж українське церковне співання було дуже до вподоби цареві і патріархові і воно швидко розійшлося по всьому царстві. Значні люде на Москві часто запрошували до себе на службу українців-музикантів, і ті вчили їх музиці та співам.³⁾ В XVII віці дуже часто кличуть українців-співаків до царського та патріаршого хору,⁴⁾ так само і в XVIII віці співаків до придворних капел теж брали з київських студентів. Про це часто до Київа писали так: „По силѣ имянного Ея Имп. Вел. указу отъ Двору Ея Величества пѣвчей басѣста Гаврило Головня присланъ для набранія изъ малороссійскаго народа пѣвчихъ къ дополненію придворнаго пѣвческаго хору... Ежели бы гдѣ оной

---

1) Лѣтопись Самовидца, Кієвъ, 1878 р. ст. 152.

2) М. И. Лилѣевъ, Опис. рук. Черниг. Дух. семин. Пам. Др. Письм. 1880 р., I ст. 235.

3) *Замысловскій*, Сношенія Россіи съ Пельшей при Федорѣ Алексѣевичѣ, „Ж. М. Н. Пр.“ 1882 кн. 2 ст. 465.

4) Н. О. Сумцовъ, Лазарь Барановичъ, 1885 р., ст. 44—46.

п'вчей басѣста по усмотрѣнію своему п'вчихъ могъ сискать, и въ томъ ему чинить всякое вспоможеніе“...¹⁾.

При дворі царя Михайла Федоровича органістами служили українці.²⁾ Згадаймо царського коханця гр. Олексія

Микола Лисенко (1842—1912), славний український композитор.

Розумовського — він теж прийшов на Москву простим співаком. Співаком в Петрограді був і наш філософ Гр. Скворода.

Нашими піснями завше цікавились і вже р. 1819 з'являється перша друкована збірка їх кн. Цертелева³⁾.

І такою ж солодкою, чарівною та привабливою зосталась пісня наша ще й досі. Зосталась такою, хоч останніми часами забороняли нам співати, гнали пісню нашу із школи, гнали із життя, а солов'ю України, покійному М. Лисенкові, не дозволяли під нотами ставити слів,—дозволялось видавати самі тільки ноти... Проте голосно лунала і німа оця пісня...⁴⁾.

1) Н. И. Петровъ, Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи, 1904 р., т. I ч. I ст. 298; 1747 р.

2) *Забѣлннъ*, Домашній бытъ русскихъ царей, М 1862 р. ст. 169, 177.

3) „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, Спб. 1819 р. За Цертелевим пішли збірки пісень Максимовича, Метлинського і довгий ряд інших, і ці збірки пісень не припиняються аж до нашого часу. Див. про це нижче, гл. XXII.

4) Про українські пісні та музику див. ще: *Скровъ*, Музика малорусскихъ пѣсень, „Основа“ 1861 р. кн. IV.—*Н. Лысенко*, характеристика музыкальныхъ особенностей думъ и пѣсень, исп.

Мушу згадати тут українські старі думи козачі, всьому світу відомі. Хто їх не знає, хто їх не чув, хто не співав! .. Вони мають велику літературу вартість; перейняті сумом, повиті журбою, думи наші роблять велике вражіння навіть на чужинців... Не дурно ж ними зацікавилась навіть церква і спів старих дум перенесла й до свого співу. Найкращий здобуток старовини, думи мали великий вплив на стару й нову українську літературу, годували Котляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Щоголіва, і матимуть ще не малий вплив з ростом української національної свідомости¹⁾.

Кобзарь Остап Вересай, з Полтавщини; вславився у другій половині XIX-го віку своїм співом дум та пісень.

О. Вересаємъ, „Зап. Ю.-З. О. И. Р. Геогр. Общ.“ т I, 1874.— А. Русовъ, Остапъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ, *ibid* — А. К-скій. О музыкѣ думъ и пѣсень О. Вересая. „К. Стар.“ 1882 р. кн. VIII, ст. 283—287. — У.-О. К. Ф., Кобзарь Остапъ Вересай, *ib.* ст. 259.

¹⁾ Про думи див. П. Житецький, Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ, К. 1893 (з „Кіевской Старины“).— М. Сумцов, Українські думи, збірник „Привіт І. Франкові“, Львів, 1914 р.

Народ український, утворивши власну свою музику, утворив своє самостійне музичне знаряддя; згадаймо нашу ліру, кобзу, торбан і т. и. ¹⁾

III.

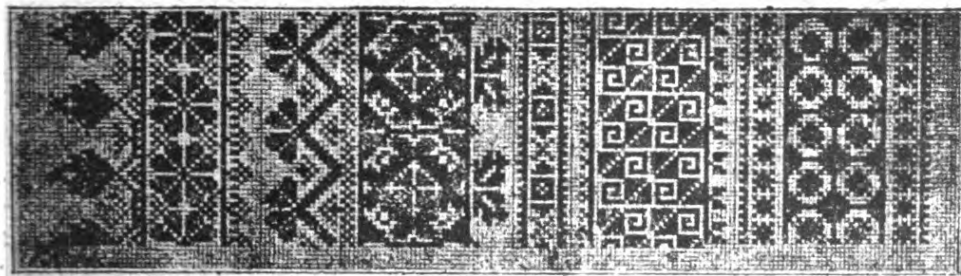
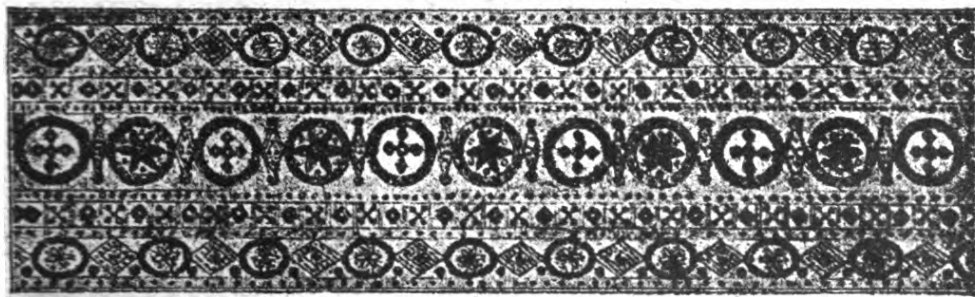
бо ось погляньмо на український *орнамент*. Пишна природа чарівного краю нашого сама нахиляє своїх мешканців до замилювання у всякім мистецтві. І ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: малюнки криють сволюки й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко розкинулись по скринях, мисниках, на річах свіцьких і церковних ²⁾. Вироби з шкла та глини, плетіння, ткацтво. різь-

¹⁾ Про українському музику див. *Боян*, музичні струменти на Вкраїні, „Зоря“ 1894, I.—*А. Масловъ*, Лирники Орлов. губ. въ связи съ историческимъ очеркомъ инструмента малоросс. лиры, „Этн. обзор“ 1900, III.—*Н. Лысенко*, О торбанѣ, „К. Стар.“ 1892, III.—*П. Сокальскій*, Русская народная музыка—великорусская и малорусская, Харьков, 1888.—*А. Фаминцынъ*, Домра и сродные ей инструменты: кобза, бандура, торбанъ, Спб. 1891.—*С. Ефремовъ*, Торжество украинской музыки, „К. Стар.“ 1904 кн. I.—*А. Русовъ*, Значеніе трудовъ Н. Лысенко для малоросс. народа, „К. Стар.“ 1903, XII.—*М. Волошинъ*, Лисенко в укр. музиці, „Нова Буковина“ 1913 р. № 3.—*Колесса*, Народній напрям в творчости Лисенка, „Л.-Н. В.“ 1913 р. кн. 2.—*С. Людкевич*, Лисенко яко творець української національної музики, „Л.-Н. В.“ 1913 р. № 2.

²⁾ *М. Біляшевський*, Про український орнамент, „Записки Укр. Наук. Тов. в Київі“, кн. 3, 1908 р. ст. 49. Див. ще *О. Косачева*, Украинскій орнаментъ, вышивки, ткани, писанки, К. 1878.—*П. Литвинова*, Альбомъ малорусскихъ узоровъ, К. 1882.—

ба на дереві, наші всім відомі писанки, наші вишивки, що оздоблюють все: сорочки, очіпки, каптурі, хустки, рушники,

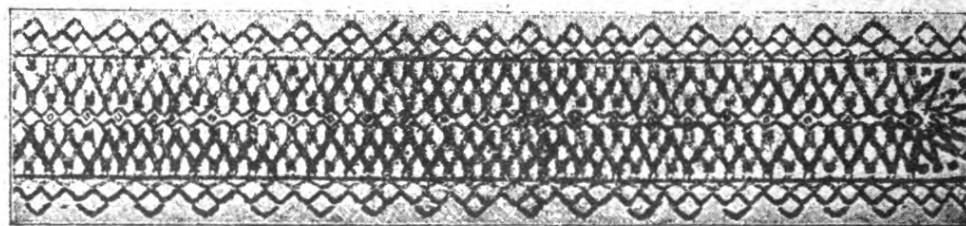
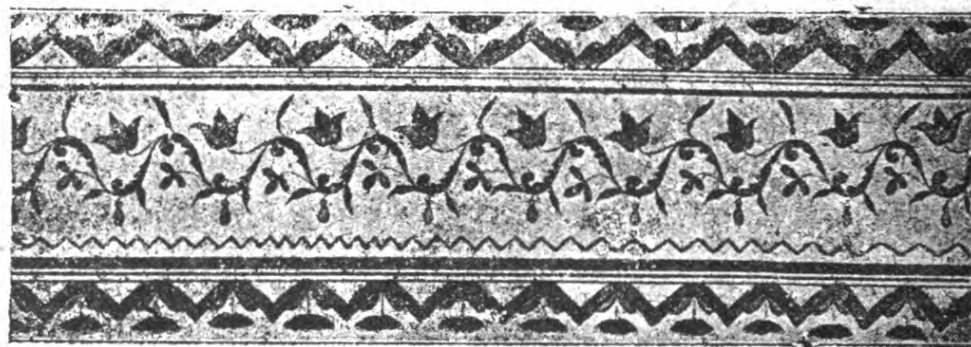
Українські вишивки та мережки.

фартухи, навіть задки на чоботях, наші плахти та килими,— все це свідчить про талановитий народ, що і тут утворив оригінальну культуру.

П. Литвинова, Южнорусскій народный орнаментъ, К. 1878.—
А. Лысенко, Южнорусскій орнаментъ, К. 1887.—*А. Махно*, Сборникъ малороссійскихъ узоровъ, К. 1881 р.—*В. Горленко*, Боровиновскій и Левицкій, малорусскіе портретисты XVIII в. К. 1899 р.—*Е. Кузьминъ*, Нѣсколько словъ о южно-русскомъ искусствѣ, „К. Стар.“ 1900, XI.—*Його ж:* Шевченко, какъ живописецъ и граверъ, „Искусство и худож. промышл.“ 1900, III—*Ст. Яремичъ*, Памятники искусства XVI—XVII вв. въ Кіево-Печерской Лаврѣ, „К. Стар.“ 1900, VI і X.—*М. Віляшевський*. Старе укр. шкло, „Сяйво“ № 5—6.—*А. Мироновъ*, Мотивы украинскаго орнамента, Спб. 1912.

Подивіться на одіж українську,—на вбрання дівоче чи парубоче, на вбрання жіноче та чоловіче: скільки там своєрідної краси, теї краси, що йде поруч з нашими пишними ланами та привабливою піснею... Київський музей, крім того музеї Полтавський, Подільський та Катеринославський дуже виразно свідчать, що створив наш народ і з цього боку.

Українські вишивки та мережки.

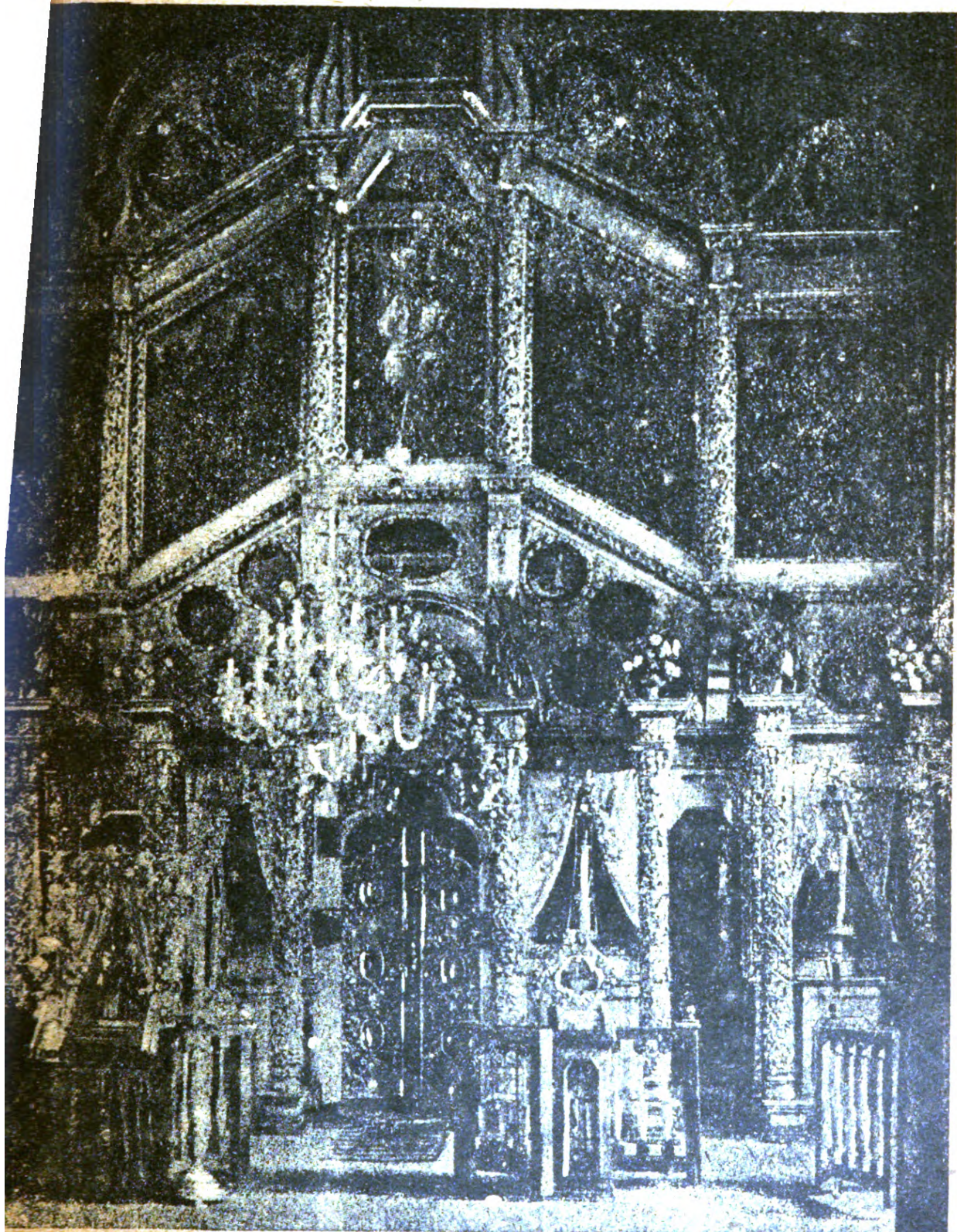
А коли буде в нас свій національний музей, де згуртується все, що має народ наш з орнаменту та мистецтва, тоді всім ясно стане, що и тут український народ бере почесне місце серед інших по своїй творчості.

Наше *будівництво* ¹⁾ ще мало доєджене, але й те, що вже зроблено, свідчить і тут про оригінальність. Старі наші церкви, з їх пишними іконостасами, скажемо такими,

---

¹⁾ Див. А. Л. Украинский архитектурный стиль, „Украинская Жизнь“ за 1912 р. № 9 і окремо.—Могильченко, Народня будівля

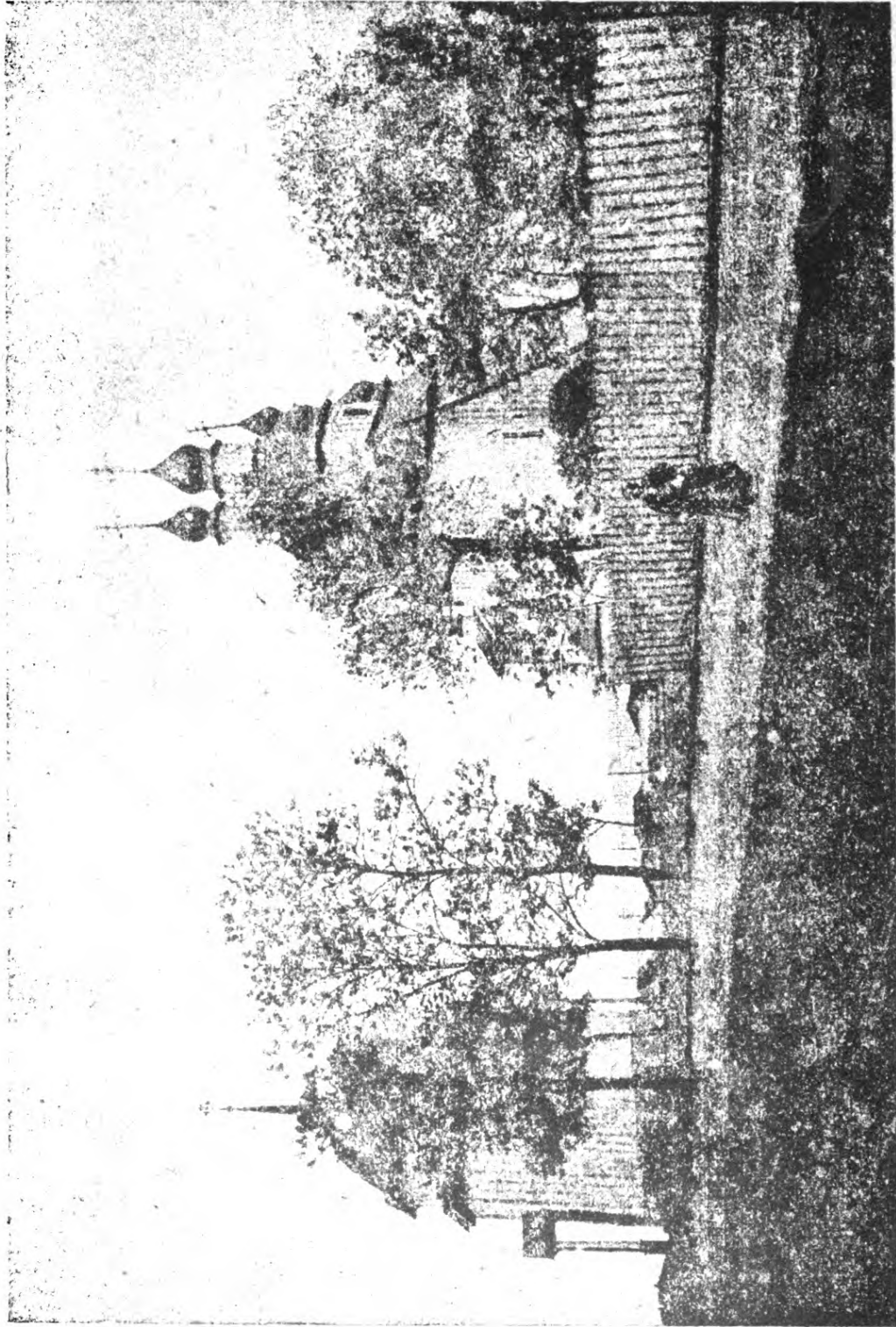

Старий український іконостас Бруслаївської замкової Воскресенської церкви.

Digitized by Google

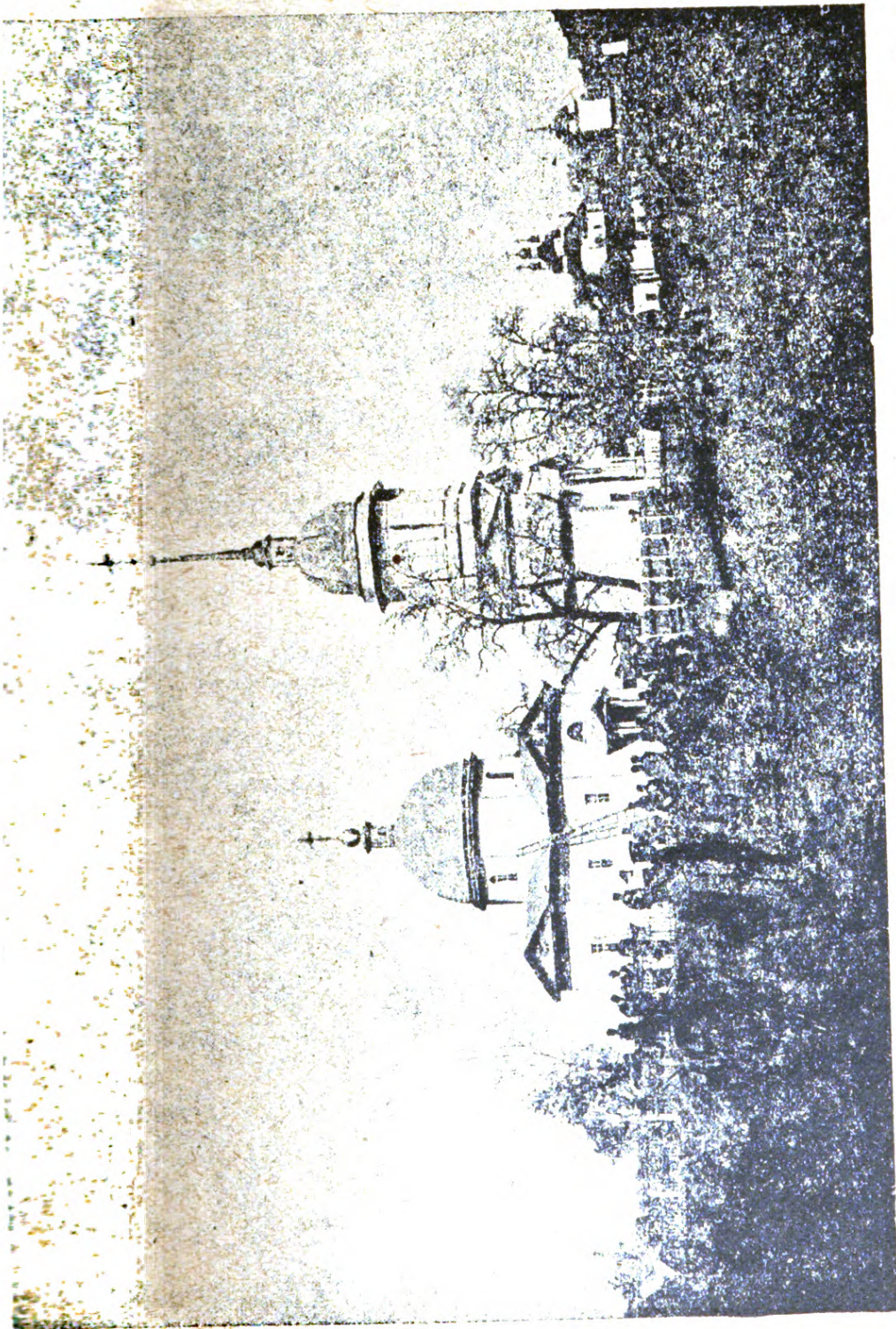
Original from
INDIANA UNIVERSITY

Український церковний спіль. Воскресенська замкова церква в м. Брусиліві, збудована р. 1711--1738, була церквою ткацького цеху. Року 1800 цар Павло I заборонив українцям будувати такі церкви.

Московський синодальний стиль. Вознесенська церква в м. Брусиліві, Радомиського п. Київської губ.; збудована р. 1846 замість погорілої старої українського стилю.

як в Кіїві. в воєнному соборі, старі наші церкви самі голосно розказують про талановитість народу, що їх будував. На жаль тільки, ще р. 1800 цар Павло I заборонив нам будувати церкви українського стилю, з трьома банями...

Український народ витворив і своє оригінальне *право*, те право, що його не змогли знести ніякою російською нівеліровкою. Ще в XI віці народ наш склав уже і перший писаний збір законів під назвою „Руська Правда“. До нашого права колись добре прислухались, і за царя Олексія Михайловича обіруч скористали з його і до „Кормчої“ 1650 р.¹⁾ і до

в Чернігівщині, „Етнольоґічні матеріали“, т. I, Львів, 1899 р. — *М. Русовъ*, Поселенія и постройки крестьянъ Полтавской губ., Харьк. 1902.—*А. Красновъ*, Современныя хаты крестьянъ харьковской губ.—*А. Шарко*, Малороссійское жилище, „Этн. Обоар.“, 1900, IV.—*М. Левченко*, Нѣсколько данныхъ о жилищѣ и пищѣ южноруссовъ, „Записки ю.-з. отд. Имп. Р. Геогр. Общ.“ т. II, кн. 1875.—*А. Сластіоновъ*, Существуетъ ли украинскій стиль въ архитектурѣ, „К. Стар.“. 1903 р. кн. VII—VIII.—*П. Сowiцький*, О каменномъ зодчествѣ Украины, „Черниг. земская недѣля“.—*В. Щербаківський*, Українське мистецтво, вип. I, деревляне будівництво, 1913 р.—*Його-ж.*, Церкви, на Бойківщині, „Записки“, Львів, т. 114.—*М. Шумицький*, Український архитектурний стиль у минулому і сучасному, „Ілюстр. Укр“. № 3, 4, 7, 8 за 1913 р.—*Ө. К. Волковъ*, Старинныя деревянныя церкви на Волыни. Спб. 1910.—*А. Новицький*, Черты самобытности въ украинскомъ зодчествѣ, „Труды. 14 Арх. съѣзда“, II, 59—72.—*Г. Г. Павлуцький*, О происхожденіи формъ украинскаго деревяннаго церковнаго зодчества, ib. 47—58.

¹⁾ До цієї „Кормчої“ брали з Требника Петра Могили 1646 р; на „Уложеніі“ одбився вплив Литовського Статуту. Про наше право див. *В. Сергѣевичъ*, Русская Правда, „Журн. Мин. Нар. Пр.“ 1899, I.—*В. Владимірскій-Будановъ*, Очерки изъ исторіи литовско-

„Уложенія“ 1649 р. Сотні тисяч актів по архивах в Варшаві, Львові, Вильні та Києві виразно свідчать про оригінальність нашого права, а також і про те, що за старі віки суд був у нас своєю рідною мовою...

В Литовськiм Статуті, писаніи нашою мовою, про це читаемо ось що (розд. 4, ч. I): „А писаръ земски маєть по руску (цеб-то по-українському) литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иннымъ языкомъ и словы, а присегнути маєть на врьдъ свой писарски тыми словы: я присегаю Пану Богу в Тройци единому“.

Народ український утворив свою церкву, і вона в старі віки дуже одріжнялась од церкви московської,—одріжнялась службою, одріжнялась обрядами та звичаями¹⁾. Сила цих одмін лишилася ще й досі в нашій церкві, і ніяка нівеліровка найсв. Синоду не змогла їх вивести; скажемо, обряд обносити кругом церкви плащаницю в п'ятницю, чи співати

рускаго права, К. 1889.—С. Бершадскій, Литовскій Статутъ, Спб. 1893.—Г. Милорадовичъ, Къ исторіи Литовскаго Статута, какъ дѣйствующаго законодательства въ Малороссіи, „К. Стар.“ 1896.—О. Левинскій, Обычныя формы заключенія браковъ въ южной Руси въ XVI—XVII вв. „К. Стар.“ 1900, I.—Д. Миллеръ, Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи, Харьк. 1896.—А. Лазаревскій, Суды въ старой Малороссіи, „К. Стар.“ 1898, VII—VIII.—А. Кистляковскій, Права, по которымъ судится малоросс. народъ, К. 1879.—Ф. Клименко, Западно-русскіе цехи XVI—XVIII в. К. 1914.

¹⁾ Див. про це нижче, гл. XXXIV.

Христос воскресє після вечерні в останню неділю на масницю, як це де-не-де у нас буває, остався ще й досі ¹⁾).

Чурина Зласси,
Чутъє Бдніє, Бодросттє,
Чутъє Бодрствдтє, прудзлосттє
Чутюгій, Чудрий тшудлмѡв,
Чутньє Чодбнїє,
Чуд Чодбтѡ Ямѡв,

«Чурина—власы. Чутъє—бденіє, бодрость. Чую-бодрствую, трезвлюся. Чуючій—бодрый, тшчалївъ. Чченъє—говѣнїє. Ччу—говѣю, блажу».

Українсько-слав'янський словник: „Симонїма Славеноросская“ другої половини XVII віку, ст. 360.

Українське скорописне письмо XVII в.

щою формою письма. А коли витворилось скорописне письмо, то українське письмо було далеко кращим од письма московського,—наш скоропис був своєрідним, окремим і його

А юмор український всіму світу відомий; наша народня література знає з цього боку найкращі світові зразки.

В давні часи Україна витворила свою власну форму письма. В найстаріші віки київський устав, а потім й ців-устав був найкращою

1) Див про нашу церкву, *І. Огієнко*, Одродження української церкви, К. 1918 р.—*О. Левицькій*, Основныя черты внутренняго строя Западно-русской церкви въ XVI и XVII вв. К. 1884.—*В. Антоновичъ*, Очеркъ отношеній польскаго государства къ православію и православной церкви, „Монографїи“ т. I, К. 1885.—*С. Голубевъ*, Западно-русская церковь при П. Могилѣ, „К. Стар.“ 1898, I—VI.—*В. Антоновичъ*, Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-З. Россїи в XVIII в. К. 1864.—*С. Терновскій*, О подчиненїи Кїевской Метрополїи Московскому патріарху, „Арх. Ю.-З. Р.“ ч. I т. 5, К. 1872.—*В. Эйнгорнъ*, Сношенїя малоросс. духовенства съ Московскимъ правительствомъ при Алексѣѣ

ви ніколи не змішаєте ні з яким другим письмом¹⁾. Щоб переконатись у цьому, досить тільки поглянути на письмо наше і московське, скажемо, хоча б XVII

Давидъ Рубинъ
Давидъ Рубинъ

«Къ отпуску. А к нему Иринѣ и к полковнику жъ которыя в Тамбовѣ
послать Великого Государя Грамоты... 1696 року.
Московське скорописне письмо XVII в.

Михайловичъ, М. 1895.
— Емельяновъ, Рационализмъ на югѣ Россіи, „Отеч. Зап.“ 1878, III.—
О. Кониський, Секта штундистів, „Правда“ 1874, IV.—Е. Борисів, Нові релігійні секти по Вкраїні, „Громадський Друг“, 1878, I.—А. Лебедевъ, Духоборцы въ Слободской Украинѣ, Харьк. 1890.—І. Зінківський, Штунда, „Писання“ т. II, Львів, 1896.—
Ясевичъ - Бородаевская, Сектанты въ Кіев. г. „Живое Слово“ 1902, I.—
О. Л., Сектантство въ Кіев. губ. „Кіев. Стар.“ 1902, X.—К. Харламповичъ, Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь, Казань, 1914.—

¹⁾ Про наше письмо див. „Палеографическій Изборникъ, матеріали

по історії южно-руссаго письма въ XV—XVIII вв.“, К. 1899.—
Поправки до цієї праці див. в рецензії А. Соболевського, в „Отчетъ о 42 присужденіи наградъ гр. Уварова“ за 1901 р.

віку: у нас окремі букви, пишуть їх прорізно й густо, буква коло букви, рядочком, немов би намистечко нязуть; письмо наше цілком одріжнялось од вихрястого московського письма, де букви то накидані купою, то втікають одна одної.

Своє власне письмо було у нас зовсім ще недавно, — навіть в першій половині XIX-го віку старі люде на Україні писали ще по своєму, і тільки в другій половині XIX-го віку російська нівеліровка зробила те, що ми забули своє рідне письмо.

Проте повинен сказати, що коли в XVIII віці на Москві засновувалась нова форма скорописного письма, того письма, що ним ми пишемо ось і зараз, то до витвору цього письма добре приклали рук і ми, і поклали на цим письмі виразний український слід. Погляньте на теперішнє письмо, порівняйте його з старим письмом і вам одразу кинеться в вічі, що теперішнє письмо більше спадає на старе українське. Та й не диво: по всій Росії за XVIII вік учителями по школах були майже самі українці і вони-той поклали свої ознаки на теперішнє письмо.

Вчений дослідник палеографії, акад. *А. Соболевський* пише про той скоропис, що зародився на Москві в кінці Петрової доби: „намъ кажется, что она (скоропис) не могла произойти органически изъ московской скорописи XVII вѣка и что въ ней чувствуется вліяніе южно-русского письма многочисленныхъ при Петрѣ и послѣ Петра въ московской Руси южно-русскихъ выходцевъ, которые, между прочимъ, держали въ своихъ рукахъ московскую Академію и другія московскія школы“. В новім письмі акад. *А. Соболевський* вбачає „сліяніє двохъ типовъ письма, — україн-

ького та московського — „въ одинъ, общій и сѣверу, и югу Россіи“¹⁾).

В старі часи Україна знає пишну оздобу своїх книжок. Колись, пишучи книжку, оддавали справі цій всю душу: книжку писали пильно, старанно, оздобляли її пишними мініатюрами, заставками, кінцівками, ініціалами. І з цього боку Україна має світові шедеври; пригадаймо хоча б нашу славу Пересопницьку Євангелію 1556 року, — її пишна оздоба відома всьому світові²⁾).

IV.

Який би бік життя ми не взяли, ми скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою. Народ український утворив свої звичаї, як от — родини, хресгини, похорон, свої вірування й переконання, утворив свої обставини життя, зачісування кіс („хохол“ чи оселедець“), свій музичний струмент (бандура, ліра, торбан), свої страви, свій танок, — і все таке, що надає йому оригінальності і одріжняє од інших народів; було колись, у нас був навіть свій коліндар, і рік наш не припадав до московського.

---

1) Рецензія на „Палеографич. Изборникъ“, „Отчетъ о 42 присужденіи наградъ гр. Уварова“ за 1901 р.

2) Про цю Євангелію див. *П. Житецький*, Описаніе Пересопницькой рукописи XVI в. К. 1876. — *А. С. Грузинскій*, Пересопницкое Евангеліе, какъ памятникъ искусства эпохи Возрожденія въ Южной Руси въ XVI в. Київ, „Искусство“ 1911 р. № 1. — *Його ж*, Палеографическія и критическія замѣтки о Перес. Ев. „Журн. М. Н. Пр.“ 1912 р. кн. 4 і 6.

В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу. Давне слово наше „дружина“ (супруга)¹⁾ яскраво показує про стан нашої жінки, про те, що вона друг своєму чоловікові, тоді як загально-слав'янське „жена“ значить тільки „рождающая“.

Або наш вираз: ми кажемо „одружитися з нею“, або „оженитися з нею“: тут жінка зразу стає рівноправно поруч з чоловіком; цей вираз— „оженитися з нею“ далеко культурніший од московського: „жениться на ней“.

А візьмімо духовні вірування нашого народу: скільки тут оригінального, своєрідного, такого, чого не стрінемо у інших народів. Візьміть віру наших сектантів і порівняйте її з вірою московських старовірів: у нас ви побачите високий дух, глибоке релігійне почуття, болюче шукання правди Божої, тоді як у старовірів перше над все панує буква і обряд...²⁾

А наша мова українська, чарівна наша мова, всім світом вже признана за одну з найзвучніших, наймелодійних мов. Серед слав'янських мов наша мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику. Синоніміка нашої мови найбагатша, і ми маємо де-коли на оден вираз десятки слів; от, скажемо, на вираз *говорити* ми маємо: говорити, ка-

---

1) Слово „супругъ“ перше значило пара волів, що вкупі запрягають.

2) *Θ. Рыльскій*, Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія, „Кіев. Стар.“ 1880, XI; 1890, IX—XI; 1903, IV—V.—*П. Иващенко*, Религіозный культъ южно-русскаго народа въ его пословицахъ, „Зап. Ю.-З. Отд. И. Р. Г. Общ.“ т. II.—*Н. Сумцовъ*, Культурныя переживанія, „Кіев. Стар.“. 1890, I—XII.

зати, балакати, мовити, гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, плести, герготати, бормотати—и кожне слово має свій власний одтінок... Наша мова донесла чистими силу старовини, і тому без знання нашої мови нема знання мов слав'янських ¹⁾...

Зародившись десь на світанні суспільного слав'янського життя, мова наша витерпіла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла наскоки Москви, і проте, перегорівши як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирослав'янською мовою...

¹⁾ Ось головніші праці про українську мову. П. Житецький, Очеркъ звуковой истории малорусскаго нарѣчія, К. 1876, в „Университ.

Г'лю—м'овлю.
Дон д'е же—аж по́ки.
Жи́тница—к'ўна.
Заемаю́—позычаю.
Заўтра́никъ—сн'ѣданье.
Зи́ждаў—б'ўдаўю.
Зла́къ—п'аша.
'Изв'ѣстны́й—п'евны́й.
Кли чъ—г'дкъ, в'ерекъ.
Л'истъ—л'ітка.
М'єсть—п'омста.
М'єрзостъ—б'р'ідкостъ.
Ми́лотъ—г'ўна.
М'ўро—масть.
М'ова—г'омонъ.
М'ѣлъ—к'р'ѣнда.
Небр'єжникъ—нед'б'алый.
Нед'ўгъ—х'ор'оба.
Папа—т'ато.
Р'акка—т'р'ўна.
Ск'їніа—т'ашъ.
С'ўд'аръ—х'ўстка.
'Юно́ша—п'ар'убокъ.

Найперший слав'яно-український словник 1596 р. Лавріна Зизанія Тустановського.

V.

Література українська зачалася дуже давно. Ми перші просвітилися християнством, світ віри Христової вперше прийшов до нас і вже потім ми передавали його на північ, де він заводився дуже мляво. Разом з християнством зачалась у нас і література, що скоро набула собі великої ваги, де ми ще на світанні її маємо вже цікаві твори. На жаль, не все нам відомо, що створив український народ за давні віки: силу старих наших творів пожерли час та огонь, та несвідомість людська, а крім того, сила старих рукописів горою непочатою валяються по архивах і чекають своїх дослідників, бо поки що коло їх працюють найбільше самі миші...

Стару нашу літературу давно вже однято у нас, і давно вже її залічено до літератури Москви. Найстаріша назва нашого народу була *руський* народ і ця назва ще цілком

Иавѣстій“ за 1875 р.—*Його ж:* Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ, К. 1889, з „Кіев Стар.“—*Його ж:* Къ исторіи литературной русскої рѣчи въ XVIII вѣкѣ, „Иавѣстія отд р. яз. и слов. Ак. Наукъ“ 1903 р кн. 2.—*Д-р Ом Огоновський,* Studien auf dem Gebite des ruthenischen Sprache, Lemberg, 1880.—*А. Крымскій,* Украинская грамматика, т. I вип. 1, т. I вип. 2 и 6, т. II вип. 1, М. 1907—1908.
Є. Тимченко, Українська граматики, К. 1917 р., вид. 2.—*Фр Миклошичъ,* Сравнительная морфологія, вип. III, малорусскій языкъ, М. 1886 р.—*А. А. Шахматовъ,* Краткій очеркъ исторіи малорусскаго языка, „Украинскій Народъ“ т. II.—*Його ж:* Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, ч. I, Спб. 1916.—*О. Вогумил і П. Житецький,* Начерк исторіи літературної української мови до Ів. Котляревського, „Україна“ за 1914 кн. 2.—*С. Смаль-Стоцькій і Ф. Гартнер,* Grammatik der ruthenischen (ukraini-

осталася в Галичині, де простий народ тільки й зве себе тим ім'ям; *руським* народом, споминаючи свою давнину, зве себе і наш народ в межах Росії.

Але пізніше, коли політичний центр посунув з Київа на північ, до Москви, куди посунули і вищі класи нашого народу, то вони занесли туди і нашу стародавню назву *Русь*. Ще невідомий автор „Історії Русевъ“ в XVIII віці скаржився на це і писав: „Извѣстно, прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое названіе *Руси* отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ¹⁾“.

От чому стару літературу нашу давно вже загарбано і давно вже приточено до літератури московської. І тільки за недавні часи наука наша і московська довели неправдивість такого становища; от чому відомий професор П. Владиміров, не зможши назвати старої нашої літератури українською, назвав проте її київською²⁾.

---

schen) Sprache, Wien, 1913 p.—А. *Соболевскій*, Очерки русской діалектології, III: Малорусское нарѣчіе, „Живая Старина“ 1892 p. кн. IV.—І. *Зілинський*, Проба упорядкування українських говорів, „Записки“ т. 117—118, Львів, 1914 p.—І. *Огієнко*, Огляд укр. язиковознавства, „Записки“ Львів, т. 79—80.—І. *Огієнко*, Українська граматична термінологія, „Записки“, Київ. кн. I та IV.—І. *Огієнко*, Вчімося рідної мови, К. 1917.—І. *Огієнко*, Українська мова, показчик літератури до вивчення нашої мови, К. 1917.—А. А. *Шахматовъ*, Курсъ історії рускаго языка, ч. I, II, III. Спб. 1909—1911, літогр. вид.—А. И. *Соболевскій*, Лекції по історії рускаго языка, М. 1907, вид. 4.

1) Історія Русевъ или Малой Россіи. Москва, 1846 p. ст. 204.

2) П. В. *Владиміровъ*, Древняя русская литература Киевскаго періода, К. 1900 p.

І тільки останніми часами запанувала єдина правдива наукова думка: звати українськими всі ті твори, що написані українцями, або написані на українській землі, або і мають виразні ознаки нашої мови.

Малюнок з одної з перших давніх українських пам'яток: «Збірник кн. Святослава написаний в Києві р. 1073. Н. малюнку кн. Святослав і його сем'я. «Збірна» тепер в Московській Синодальній Бібліотечі.

Ще з початку нашої літератури ми маємо багато знайомих творів, як от Ізборники Святослава 1073 та 1076 ро

старі літописи (дойшли до нас в пізніших списках: Лаврен-тївська 1377 р. та Іпатська коло р. 1425), Руська Правда XI в., Слово о полку Игоревѣ к. XII в., Патерик Печерський XIII віку і т. и.,¹⁾ та й Остромирова Євангелія, найперша пам'ятка наша 1056—1057, написана в Києві²⁾; сюди треба додати цілу низку наших книжок до церковного вжитку XII—XIII віків³⁾.

Остромирову Євангелію 1056 — 1057 р. у нас звикли вважати за пам'ятку новгородську, — це роблять зза того запису, що зберігся на ній. Проте проф. Н. Волков, проаналізувавши цю Євангелію, прийшов до іншої думки. Він пише, що в мові Остромирової Євангелії нема новгородських прикмет. Правда, в одній приписці тут знаходимо „се коньчъ“, і це раніше вважали фактом новгородського походження пам'ятки (в новгородській мові часто подибуємо міну *ц* і *ч*). Але приписка ця пізнішої доби, та й на пергаміні видно, що перше підшкребли, і вже потім її написали.

На кінці Євангелії, в післямові діякон Григорій, що писав цю пам'ятку, згадує Київського князя Ізяслава; дочка Ізяславова, певне, була дружиною Остромирові; все це доводить, що Григорій був з Києва і був близьким князю Ізя-

---

1) Показчик старої нашої літератури див. у П. В. *Владимиrowa*: *Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVI столѣтія*, К. 1890 р.

2) Н. *Волковъ*, *О неновгородскомъ происхожденіи діакона Григорія, писца Остромирова Євангелія*, „Ж. М. Н. Пр.“ за 1897 р. кн. XII ст. 443—446.

3) Про стару літературу нашу див. ще Н. *Никольскій*, *Матеріали для повременнаго списка русскихъ писателей и ихъ сочиненій (X—XI)*. Спб. 1906 р.

славові. У всякому разі, каже Н. Волков, те, що мова Григорія не має новгородських прикмет, свідчить про його не-новгородське походження. Можливо, що діякон Григорій був в числі того духовенства, що приїхало з Київа до Новгороду.

Сама форма письма, форма устава Остромирової Євангелії ясно свідчить про його Київське походження, а не новгородське, — бо тільки в Київі могли написати таку пишну книжку, як ця Євангелія. Література в Новгороді зачалася пізніше і тому до Новгорода часто везли книжки з Київа.

Такі думки проф. Н. Волкова про Остромирову Євангелію.

написав З початку літератури нашої були вже письменники, що вславили себе літературними творами, як от: св. Іларіон, київський митрополіта 1051—1054 р. (написав „Слово о законѣ и благодати“); преп. Феодосій Печерський († 1074 р.),

Давній український письменник, преп. Антоній Печерський; з «Службника» 1629 р.

автор казань; митрополіти Леон (коло 1004—1008 р.) та Іоанн (з поч. XI в.), великий кн. Ярослав († 1054 р.), преп. Антоній († 1072 р.), митрополіта Георгій (спомин про його під 1072 р.); чернець Яків, плодовитий

Давній український письменник, преп. Феодосій Печерський; з «Службника» 1629 р.

письменник кінця XI віку; преп. Нестор, кінця XI віку (коло 1056—1116); чернець Григорій, поета, автор служб та канонів; Кирило Туровський (коло 1130—1182); игумен Даніїл, що з початку XII в. написав відому свою подоріж („Паломник“); Володимир

Мономах (1053—1125), автор „Поученія къ дѣтямъ“; Климент Смолятич (митр. 1147—1154), Серапіон Володимирський († 1275), Нифонт Новгородський XII в. і інші.

Татарські погроми зменшили нашу літературну продукцію, проте спинити її вони не змогли. Вага Київа на якийсь час падає, адміністративний центр помалу посовує на північ, до Москви, а разом з ним сунуть до Москви і наші українські письменники і збогащують московську літературу. Вже в XIV віці оддають Москві знання та сили наші славнозвістні митрополіти: св. Петро волинець († 1326) та св. Олексій черніговець (1293—1377).

„Собственныя литературныя силы Москвы“ — каже проф. А. Архангельскій: „на первыхъ порахъ крайне незначительны,—вѣрнѣе сказать, ихъ совсѣмъ нѣтъ: и въ области литературы до самаго конца XV вѣка Москва живе чужимъ добромъ“¹⁾,—там працюють українці (св. Петро та Олексій), серби (Пахомій Логофет), греки (митроп. Фотій), болгари (митроп. Кипріян та Гр. Цамблак), а своїх письменників-москалів в „дикомъ воинскомъ станѣ“, як прозивали тоді Москву²⁾, зовсім нема. І коли порівняти Київ з Москвою, то — каже той же проф. Архангельскій—„не только в XIV, но и въ XV вв., въ отношеніи литературномъ Москва несравненно ниже Кіева XII-го вѣка“³⁾, цеб-то Київ опередив Москву своєю культурою на цілих три віки...

---

¹⁾ Проф. А. С. Архангельскій, Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р., ст. 493—494.

²⁾ Ibidem, ст. 493.

³⁾ Ibidem, ст. 493.

VI.

Татарський погром не спинив культури нашої і коли Україну завоювала Литва (з початку XIV в.), то не змогла вона знести культури вкраїнської і сама швидко перейнялася культурою нашою, і ця культура мала спроможність йти собі вперед. І ми бачимо, що мова вкраїнська зробилась тоді державною мовою,—нею вчили по школах, нею вчили

по церквах, нею суд вели і нашою мовою балакали тоді і вища старшина і в королівським дворці.

Все це дало родючий ґрунт, аби культура наша прямувала вперед, і вже в XVI віці культура українська набула великої ваги. Це була значна культура, і дух українського народу проявив себе великим таланом і на ґрунті літературному, і на ґрунті науковому. Культура наша вабила до себе, і ми бачимо, що до

Великий український патріота—кн. **Константин Константинович Острожський**, оборонець віри православної (1526 — 13 февр. 1608). Схований в м. Острозі.

нас де-коли втікають з Москви, де тоді ще й не благословляло на день, втікають такі люде, як от за царя Івана Грозного князь Андрій Курбський, або друкарь Іван Федорів...

Закладаються у нас нові огнища, що боронять рідну культуру і старо-батьківську віру од унії, а в місті Острозі, на чолі з незабутнім патріотою українським кн. К. К. Острожським (1526—1608) у другій половині XVI віку зароджується славна Академія Острожська ¹⁾. І коло цеї академії згуртувалися кращі сини України, її кращі наукові сили, що повели вперед і рідну літературу і рідну культуру.

Роспочалася велика літературна продукція, вінцем якої була славна праця того часу — Острожська Біблія 1581 р. ²⁾. Це була величезна праця, бо прийшлося всі книжки святого письма перевіряти з першотворами грецькими, єврейськими та латинськими. Це була найперша повна друкована Біблія не тільки на сході слав'янства, але навіть серед всього слав'янського миру. І коли потім, більше як через вісімдесят років, в 1663 р. спромоглась на друковану Біблію і Москва, то вона простісінько передрукувала нашу Острожську Біблію... ³⁾. Біблія ця була поширена по всьому слав'янському миру і скрізь мала велику пошану.

В той же час повстають у нас скрізь по Україні *церковні братства*, що боронять віру свою од унії та утисків

---

1) Про цю Академію див. *К. Харламповичъ*, Западнорускія православныя школы XVI и нач. XVII в., гл. IX, Казань, 1898. Див. ще „Кіев. Стар.“ 1898 кн. V—VI.

2) Див. *Ів. Франко*, Причинок до студій над Острожською Біблією, „Зап. Наук. Тов.“, Львів, т. 80.

3) Проф. *И. А. Шляпкинъ*, Св. Димитрій Ростовскій и его время, Спб. 1891 р., ст. 122.

Польщі. Братства доглядали за всім церковним життям і провадили велику культурну працю,—вони заводили школи, друкарні, шпиталі ¹⁾.

XVII вік—це золотий вік нашого письменства, нашої культури. Київ став центром української науки, її Афинами,

Славный гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (1606—1622), оборонець віри та народу українського.

став нашим Парижем, „розумною головою“, як писав тоді про його Лазар Баранович: „коли з Києва, розумної голови, не дадуть поради, замовкне діло назавше“ ²⁾.

І коли бували на Україні чужинці, їх дивувала велика наша культура. Так, Павло Алепський, що р. 1653 переїздив Україну, писав про нас, що ми „люде вчені, кохаємось в науках та законах, що ми гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії. У їх там розглядають всякі поважні питання, що потребують досліду...“ ³⁾ Починаючи з

¹⁾ Литературу про братства див. в кінці гл. VIII.

²⁾ Письма Лазаря Барановича, изд. 2-е, Чернігів, 1865 р. ст. 117.

³⁾ Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Києва, К. 1874 р. ст. 74.

Рашкова, по всій козацкій землі—пише він—дивний та гарний факт спостерегали ми: всі вона, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жонок та дочок, уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по улицях... ¹⁾ А дітей у їх більше ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти... ²⁾ А в Києві єсть сила дуже гарних козацьких малярів, великих знавців свого діла, що вживають всяких хитрих та розумних вигадок, аби зняти правдиві портрети з людського обличчя“ ³⁾. Так писав про нас чужинець р. 1653.

Таке ж саме свідоцтво ми маємо навіть з початку XVI-го віку. Наш українець Яким Кам'янчанин, що р. 1561 поїхав до Москви, пише про себе, що він за молодих літ „наученъ святымъ книгамъ перваго закона Господня и втораго, святымъ догматамъ и благочестивому богословію и священней оилосооіи“. А хлопець цього Якіма „быль много наученъ грамматики и философіи святаго Ивана Дамаскина и иныхъ премудрѣйшихъ учителей, премудръ вельми“,—він був сином „зацныхъ почтенныхъ людей“ ⁴⁾.

Така була українська культура ще з початку XVI-го віку, а потім з плином часу вона все закорінялась глибше та ширилась більше.

---

1) Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ архидіакономъ Павломъ Алепскимъ, переводъ съ арабскаго Г. Муркоса. Москва, 1897 р., вип. 2 ст. 2.

2) Ibidem, ст. 15.

3) Сборникъ, ibid. ст. 87.

4) „Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ“ за 1896 р. кн. 3 ст. 497—499.

VII.

На Україні з'являється сила книжок, по містах закладаються великі бібліотеки. Широкою річкою пливають ці книжки зза кордону, не меншою ж річкою пливають вони і з своїх друкарень, яких тоді зародилася сила.

А́кіє : за́разь.
А́гница : о́вечка.
А́гна : о́вчятко.
Бéзна : безо́дна.
Безу́міє : шале́нство.
Бéсѣда : розмо́ва.
Бл̑года́рный : б̑да́чний.
Бо́лница : шпита́ль.
Бл̑года́рь : дя́кю.
Бро́на : збро́а.
Бѣгѹ́нъ : колоцю́га.
Бѣрві́є : стрі́чки, пово-
розки.
Бері́гы : пѹ́та.
Боево́да : ге́тманъ.
Ми́лоть : кожѹ́хъ.

Слав'яно - український словник 1627 р.
Памви Беринди.

І коли ми читаємо українські книжки XVII-го віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивує чистота логіки думок. Українські письменники XVII-го віку мали звичку зазначати свої джерела на полях книжок,—от ці зазначення і показують нам, що читали у нас на Україні. І коли скупчити все, що, скажемо, читав Іоаникий Галятівський, то просто диву даєшся, як багато книжок закордонних було у нас тоді на Україні ¹⁾.

Нахил до науки, терпимість до ворогів, яскрава талановитість, логічність в думках — це звичайна при-

¹⁾ Див. І. Огієнко, Научныя знанія въ „Ключѣ Разумѣнія“ Іоаннікія Галятівскаго, Катериносл. 1914 р.

мета освіченого українця-письменника XVII-го віку. Україна дала тоді силу книжок зо всіх боків науки і займала по своїй культурі друге місце серед всього слав'янського миру,— уступаючи перше місце тільки полякам.

Українцям прийшлося-тоді боронити свою старобатьківську віру од нападу і унії, і католицизму, і социніанства, і кальвінізму, і од иншого такого, що сунуло тоді на Вкраїну. Почалася велика полеміка,—і вкраїнці утворили славу по-лемічну літературу і з честю вийшли з цеї боротьби. До українського життя „путемъ горячей, ожесточенной полемики -- каже проф. Архангельский -- незамѣтно проникало научное образование, распространялись серьезные знания, росла и крѣпла критическая мысль“¹⁾.

Україна ніколи не лякалась *західної культури*, і західний вплив широкою річкою вільно котився до нас. Кращі люди наші часто їздили до закордонних університетів кінчати там своє виховання,—їздили вже в XVI віці, а в XVII віці це стало ділом звичайним. Так, за кордоном навчались наші письменники: М. Смотрицький, Касіан Сакович, Петро Могила, Сильвестр Ђосов, Ісаїя Трофимович, Ігнатій Старушич, Тарасій Земка, Інокентій Гизель, Феофан Прокопович і багато, багато инших. Українці навчались в університетах Падуанським, Лондонським, Лейденським, особливо в Гетінгенським, навчалися в унів. Парижським, Пражським; училися в Гданську, Кенігсберзі, в Римі і по инших місцях.

І тому не диво, що форми західної культури та літератури так легко переносилися до нас на Вкраїну; тоді ж

---

¹⁾ А. С. Архангельский, Изъ лекцій по исторіи русской литературы, Казань, 1913 р. ст. 54.

у нас пішло багато перекладів з західних мов на нашу, це були свіцькі перекази, рицарські романи, новели, вірші, драматичні твори і т. и., и все це ми потім передавали до Москви¹⁾.

Західна культура йшла й до життя, де магдебургське право та цехи глибоко закорінилися і зробилися в нас своїм рідним; західний вплив цей одбився на наших церквах, в будівлях, на малюванні.

Коли Україна приєдналась до Москви, особливо коли Київ одпав од Польщі, Польща заборонила українцям їздити до себе в науку; з того часу українці почали їздити до західних університетів ще більше, ніж раніше, а р. 1701 нас навіть виходить такий твір: „Сказаніє о Римѣ и Італіи зъ нѣкоторыми грады, въ которыхъ великія академії знайдуються“²⁾. І українці часто їздили до Італії. Так, Феофан Прокопович навчався в славній тоді Римській академії, де вчився філософії й богословії, і там він й виховався на найкращих зразках класицизму та гуманізму; і з р. 1705 він почав заводити принципи одродження та гуманізму і в себе на Україні³⁾. На лекціях своїх Прокопович завше згадував про старокласичну давнину, проводив думки кращих людей гуманізму, як от Еразма Роттердамського⁴⁾. На жаль тільки Україна втратила цього найкращаго з своїх вчених синів, — він переїхав до Москви, і мав там величезний вплив на російську науку і літературу.

1) А. Архангельській, *Op. cit.* ст. 65.

2) Н. Петровъ, *Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ*, К. 1911 р. ст. 204.

3) *Ibidem*, ст. 66, 205.

4) *Ibidem*, ст. 24—25.

Українці любили кончати своє виховання десь в закордонному Університеті. З нашої Київської Академії постійно кращі студенти їздили за кордон. Так, скажемо, в юні р. 1765 цариця Катерина звеліла нашій Академії послати за кордон 10 більше талановитих студентів, „дабы въ университетяхъ Оксфордскомъ и Кембриджскомъ въ пользу государства высшихъ обучатися могли наукъ и восточныхъ языковъ, не выключая и богословія“. Забажало поїхати 14 чоловіка і їх послали до університетів Оксфордського, Гетингенського і Лейденського, і там вони навчалися на професорські посади ¹⁾.

VIII.

В XVI та XVII віці повстали у нас значні культурні центри з своїми школами, з своїми друкарнями, з своїми вченими людьми. Такими центрами були: Острог, Дермань, Евю, Кутеїнський монастир, Рахманов, Чернігів, Новгород-Сіверський, Луцк, Почаїв, Вінниця, Гойск, Стратин і багато інших, не кажучи вже про Київ, Львів та Вільну,— де скрізь творилося тоді однакове діло.

Українська література того часу знає велику низку славних призвищ з віків XVI та XVII, як от: *Яков Кам'янчанин* (чернець Ісаія, † 1582 р.) ²⁾, острожський клірик *Василій* ³⁾; *Герасим Смотрицький*, батько відомого лінгвісти,

¹⁾ *П. Знаменскій*, Духовныя школы въ Россіи ст. 533—536.

²⁾ Див. про його працю *проф. Д. Абрамовича*: Къ лигатурной дѣятельности мниха Камянчанина Исаи, Спб. 1913 р. Див. рецензію *І. Огієнка* в „Україні“ 1914 р. кн. I ст. 123—125

³⁾ Написав р. 1588 книжку: О единой истинной православной вѣрѣ.

написав р. 1587 „Ключъ царства небеснаго“; Христофор *Філа-лет* (псевдонім Криштофа Бронського), що вславив себе „Апокризисом“ р. 1597; наш славно звісний полемиста *Іван Вишенський*, автор багатьох творів, перейнятих великим натхненням.

З наших письменників першої половини XVII-го віку згадаю: *Кирило Транквильон Ставровецький* († 1646 р.), плодovitий письменник, що вславив себе цінними працями, як от „Зерцало богословія“ 1618 р.; на користь простому на-

родові написав цінне „Евангеліє Учительное“ 1619 р., що розійшлося по всіх краях; свій поетичний талант Ставровецький виявив в праці „Перло многоцѣнное“ р. 1646. *Залар Копистенський* († 1624 р.) вславив себе „Книгою о вѣрѣ“ 1619 р., що її дуже шанували навіть в Москві, а також книгою „Палинодія“ коло р. 1620. *Єлисей Плетенецький* († 1624), культурний діяч український, заклав у Лаврі

Славний митрополита Київський Петро Могила († 31 дек. 1647 р.), видатний український культурний діяч XVII віку.

друкарню і р. 1617 випустив „Часословець“, що став первенцем лаврського друку¹⁾. *Лаврін Зизаній*, відомий

¹⁾ Див. про це нижче, гл. XXIX.

своім „Катехизисом“ 1626 р. Славний митрополита київський *Петро Могила* († 1647), фундатор могилянської академії, вславив себе Великим Требником р. 1646, та своїми працями, як от „Православное исновѣданіє вѣры“ 1640 р., „Лифось или Камень“ 1644 р., Катехизисъ 1645 р. і інші. *Касіан Сакович*, полеміста; *Тарасій Земка* († 1632 р.), проповідник і друкаръ; *Сильвестр Коссов* († 1657 р.), автор „Дидаскаліи“ 1653 р., видав Патерика Печерського р. 1635.

З дальших українських письменників нагадаю *Лазаря Барановича* († 1694 р.), плодового письменника й поета, що за довгий вік свій написав багато творів; *Іоанникій Галатовський* († 1688 р.), найславніший письменник XVII-го віку, відомий полеміста, вславив себе силою писань, що пішли не тільки по всій Україні, але й по всій Росії.

Згадаю ще наших письменників *Феодосія Сафоновича*, автора „Викладъ о церкви святой“ 1667 р., книжка його була дуже

Український письменник, архієп. Чернігівський Лазар Баранович († 1694).

поширена і мала 4 виданні. Вславились своїми працями *Гавриле Домецький*, *Інокентій Монастирський*, *Іосиф Шумлянський* (1643 — 1707), *Ігнатій Старушич*, відомий поета *Іван Максимович* († 1715 р.). Ієромонах *Климентій*, письменник кінця XVII—початку XVIII-го віку,

Славний полеміста український, *Іоаникій Галатовський*, архимандрита Чернігівський († 1688 р.).

вславив себе гарними віршами¹⁾. Широко вславив себе силою літературних творів *Данило Туптало*, відомий більше під назвою *Димитрій Ростовський* (1651—1709).

Україна утворила в XVII віці свою оригінальну казань, *повідь* і тут ми маємо таких славних казодіїв, як *Леонтій Карнович* († 1620 р.), *Лазар Баранович*, що вславив себе двома збірками казань: „Трубы словесь“ 1674 р., та „Мечь Духовный“ 1666 р.; *Іоаникій Га-*

1) Твори його видав *акад. В. Перетц*: Вірші Єром. Климентія, Львів, 1912 р. „Памятки українсько-руської мови і літератури“, т. IV, LII+228 ст.

лятовськи , його збірка казань „Ключъ Разумѣнія“ 1659 р. мала 3 виданні і широко розійшлася не тільки по Україні, але й по всім славянським миру; *Антоній Радивиловський* († 1688), славний казnodій, випустив дві збірки: „Огородокъ Маріи“ 1676 р. та „Вѣнецъ Христовъ“ 1688 р. Славними казnodіями були також: Ставровецький, Тарасій Земка, Копистенський, Гизель і багато інших. Казань мала в Україні родючий ґрунт і пишно заколосилась.

Мушу зазначити, що церковна казань того часу мала й велике наукове значіння—казnodії повсякчасно в своїх промовах проказували навіть наукові речі.¹⁾ тому збірки старих наших казnodіїв охоче читались і мали багато видань.

Мушу згадати тут і про старі наші переклади святого Письма,—ще в XVI віці Євангелію багато раз перекладали на українську мову. Так, р. 1556 її перекладено в м. Пересопниці на гарну вкраїнську народню мову; р. 1580 переклав Євангелію Василь Тяпинський. а р. 1581—Валентин Негалевський; були ще інші переклади і крім цього, були ще у нас Учительні Євангелії, з гарним перекладом на

СЛАВѢНСКИ ПР-
ВѢДИМЪ: ОУДЕРЖИ
ГАЗЫКЪ ТВОЙ Ш
ЗЛА И ОУСТНѢ
ТВОИ ЁЖЕ НЕ ГЛА-
ГОЛѢТИ ЛЕТИ; РѢС-
КИ И СТОЛКѢМЪ:
ГѢМЪИ ГАЗЫКЪ ТВОЙ
Ш ЗЛОГШ И ОУСТА
ТВОИ НЕХѢИ НЕ МѢ-
КАТЪ ЗАРѢДЫ.

¹⁾ Див. про це *И. Огієнко*,
Научныя знанія *І. Галятовскаго*,
„Лѣтопись Екатериносл. Ученой Архивной комиссїи“ т. X за
1914 р.

З ґраматик *М. Смотрицького*
1619 р.

українську мову, от такі, як Євангелія р. 1619 Кирила Транквиліона ¹⁾).

Подаю зразок з перекладу В. Негалевського 1581 р. (рукопис Київського Михайлівського монастиря № 1636 л. 7-й):

Щѣ нашъ, который ѣси на небесахъ, нехай спа свати
имѧ твоѣ. Нехай приде кролѣство твоѣи, нехай буде воля
твоя ꙗко в небе так и на земли. Хлеба нашего по-
кшехъдеиго дай намъ сего дѣна. И шпудети намъ грехи
нши, бо и мы шпущаемъ виновѧци нашоу. И не шводи
насъ в покушеѣе, але насъ кыба ш злого. Яковемъ твоѣ
естъ кролѣство, и мо, и хвала на векн. Амѣ.

А ось вам зразок перекладу з Пересопницької Євангелії 1556 р. ²⁾).

Сталося пакъ въ єдинь днь иже встоупилъ влоди
и оученици єго. и рекль кнѣмъ переплынѣмо на шноу
сторону шзера и поплыли на водоу. а коли плыноули
того часоу былъ оусноуль. и пришла бурѧ и вѣтры
на озеро, ажъ и волныса влоди вликали. такъ иже въ

¹⁾ Про ці переклади див. П. И. Житецкій, О переродахъ
Євангелія на малор языкъ, „Извѣстія“ 1906 р. кн. 4—А. А. На-
заревскій, Языкъ Євангелія 1581 г. въ переводѣ В. Негалевскаго,
К. 1911 р., з „Унив. Изв.“—А. С. Грузинскій, Лѣтеовское Єван-
геліе, „Чтенія въ истор. общ. Нест. Лѣт.“ 1912.—Ор. Лввицькій,
Про В. Тяпинського, що переклав Євангеліе на просту мову,
„Записки“, Київ, т. XII, 1914.

²⁾ В цій Євангелії під південно-слав'янським впливом за-
мість ѣ пишеться в, а також наголос не наш.

вѣлико́ стра́хоу бы́ли. то́гда присто́упи́ши зѣ́дали
ѣго́ ре́коучи о́учителю о́учителю за́гыбаѣ. а ѿнь вѣста́вши
при́казал вѣ́трови и́ вѣ́намъ вѣ́дныи́ и́ пѣрестали. и
бо́рзо са́ тѣхо о́учинило, и́ ре́къ и́ где́ е́сть вѣ́ра ва́ша.
и́ ѿни о́устрѣши́вши́са дивова́ли́са и́ мо́вили е́ди́нь ко
дро́угомоу. а́ кѣто́ жь то́ е́ и́жь и́ вѣ́тромъ и́ вѣ́дѣ
при́казоуѣ́ и́ слоухаю́ть ѣго́ (Лука, за́чало 37).

А ось ще зразок старого перекладу—з Учительної Євангелії Каліста, надрукованої р. 1616 в Евю:

Ча́сѣ ѿно́го: Пришѣ́лъ і́с до Капернаѣ́мѣ, и́ слы́-
шано было́ же́ в до́мѣ е́стѣ: и́ за́ра зобра́ло са́ и́хъ
та́къ мно́го, же́ са́ ю́жь и́ пере́ двѣ́рми змѣ́сти́ти
не мо́гли: и́ мо́ви до́ нихъ ре́. а́ ѿто́ пришлѣ́ до
не́го несѣ́чи пара́ли́ же́ зара́жено́го, кото́рого несли́ чо-
ты́ри. а́ не мо́гѣчи при́блѣ́жити са́ до не́го для́
мно́зетва на́рода, розобра́вши да́хъ где́ бы́лъ: и́ стѣлю́
пробра́вши, зѣ́сели ло́жку, на кото́ромъ ро́слабле́ный
лежа́. ѿбѣ́дивши те́ды і́с вѣ́рѣ и́, мо́ви до ро́слабле́-
ного: сы́нѣ, ѿпѣ́скаю́тъ са́ то́бѣ́ грѣ́хѣ́ твоѣ́. (Єв. од
Марка гл. 2 зач. 7., л. 51—52).

У нас на Україні рано почали писати *літописи*. Найперші кийвські літописи до нас не дійшли,—вони дійшли в пізніших списках—Лаврентієвським та Іпатським. Пізніше, за часу Хмельнищини, в XVII та потім XVIII віці у нас іде низка цікавих літописів Самовидця, Сафоновича, Густинський

літопис, Супрасльський, Величка (1690—1728), Грабянки († 1737 р.), Лизогуба, Стеф. Лукомського і інших¹⁾).

Література. Про українську літературу XVI-XVII віків кращі наукові праці (крім зазначених вище): *П. Пекарський*, Предста-

Архимандрит Печерський, укр. культурний діяч
Инокентій Гизель († 1684), автор першої історії
«Синопись», р. 1676.

вители Київської учености въ половинѣ XVII ст., „Отеч. Зап.“ 1862 кн. 2, 3, 4.—*С. Т. Голубевъ*, Київській митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, Київ, т. I 1883 р., т. II 1898 р.—*Н. Костомаровъ*, Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей, Спб. 1888, т. I (гл. XXII: князь К. К. Острожскій), т. II (гл. II: Могила; гл. IX: Галятовскій, Радивилевскій и Л. Барановичъ, гл. X: Е. Славинецкій, С. Полоцкій и ихъ преемники, гл. XIV: Димитрій Туптало) та т. III (гл. XIX: Ф. Прокоповичъ) — *А. С. Архангельскій*, Очерки изъ исторіи западно-рус-

1) Видання літописів: Лѣтопись событій Самоила Величка, Київ, т. I—IV, 1848—1864. — Лѣтопись гадячскаго полковника Григорія Грабянки, К. 1853.—Лѣтопись Самовидца (тут же і літ. Лукомського), К. 1878.—Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, К. 1888.—Густынская лѣтопись, вид. Археограф. комиссії, Спб. т. II, 1843 р.

ской литературы XVI—XVII в. М. 1888.—*Н. И. Петровъ*, О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Кіевской Академіи, „Труды Кіев. Дух. Ак.“ 1866 р. кн. 7, 11, 12, 1867 р. кн. 1, 1868 р. кн. 3.—*М. Марковскій*, Антоній Радивиловскій, К. 1895 р. а „Унив. Изв.“ кн. 4, 7, 9, 10 за 1904, кн. 11 і 12 за 1905 р.—*Н. О. Сумцовъ*, Характеристика южно-русской литературы XVII в. „Кіев. Стар.“ за 1885 кн. I.—*В. З. Завитневичъ*, Палинодія З. Копыстенскаго, Варш. 1883.—*Н. О. Сумцовъ*, Іоаннъ Вышенскій, „Кіев. Стар.“ 1885 р. кн. 4.—*Ів. Франко*, Іванъ Вышенскій, „Кіев. Стар.“ 1889 р. кн. 4.—*І. П. Житецкій*, Литературная дѣятельность І. Вышенскаго, „Кіев—Стар.“ 1890 кн. 6.—*Ів. Франко*, Іванъ Вышенскій і його твори, Львів, 1895.—*А. Крымскій*, Іванъ Вышенскій, его жизнь и сочиненія, „Кіев. Стар.“ 1895 кн. 9 і 10 —*В. Щурат*, До біографіі і писань Івана з Вишні, „Записки“, т. 87, Львів.—*Н. О. Сумцовъ*, О литературныхъ нравахъ ю.-р. писателей XVII ст., „Извѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н.“ 1906 р. кн. 2.—*Його ж*, Іоанникій Галятовскій, „Кіев. Стар.“ 1884 р. кн. 1—4 —*Його ж*, Інокентій Гизель, *ibid.* кн. 10.—*Його ж* Лазарь Барановичъ К. 1885.—*М. Возняк*, Причинки до студій над писаннями Л. Зизанія, „Зап. Наук. Тов.“ т. 83, Львів, 1908 р.—*С. Масловъ*, Казанье М. Смотрицкаго на честный погребъ о Л. Карповича, „Чтенія въ истор. Общ. Нест. лѣт.“ 1908 р. кн. XX вып. 2—3.—*Його ж*, Наука Л. Карповича в неділю перед Різдвом, „Записки“, Київ, кн. 11, 1908.—*Л. Терновскій*, Характеристика южно-русской проповѣди, „Рук. для сельск. паст.“ 1875 р. № 7, 8, 10.—*А. Крыловскій*, Львовское Ставропигіальное братство, К. 1904.—*А. А. Папковъ*, братства, 1900.—*И. И. Огіенко*, Изданія „Ключа Разумѣнія“ І. Галятовскаго, „Р. Ф. В.“ 1910 р. кн. 2.—*Його ж* Изданія „Неба Новаго“ І. Галятовскаго, съ 17 снимками, „Искусство“, К. 1911 р. кн. II.—*Його ж*, Отраженіе въ литературѣ „Неба Новаго“ І. Галятовскаго, „Филолог. Зап.“ за 1911—1912 р.—*Його ж*, Легендарно-апокрифическій элементъ въ „Небѣ Новомъ“ І. Галятовскаго, „Чтенія въ ист. общ. Нест. лѣт.“ кн. 24 за 1913 р.—*Його ж*, Проповѣди І. Галятовскаго, „Сборникъ Харьк. Ист.-филол. Общ.“ т. 19 за 1913 р.—*Його ж*: Отголоски современности и мѣстныя черты въ „Ключѣ Разумѣнія“

І. Галятовскаго, „Р. Ф. В.“ 1914 р. кн. 2.—*К. Студинський*, Пересторога, Львів, 1895.—*И. А. Шляпкинъ*, Исторія русской литературы, ч. II: юго-зап. Русь XVI—XVII в., Спб. 1911 р.—*М. Грушевський*, Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. К. 1912 р.—*И. Ч. Огіенко*, Брусилловское церковное братство и его культурно-просвѣтительная дѣятельность, „Лѣтопись Екатеринославской ученой Архивной Комиссiи“ т. IX р. 1914.

IX.

Українська лірика з'явилась давно і в XVII віці набула собі великої ваги і прибрала поважної форми. Вже в XVI віці українці писали вірші, а в XVII віці вони дали зразки віршів, цікавих і по формі і по змісту; тут українці були великими знавцями і кохались у віршах. У нас на Україні розроблювались всякі форми віршів, того й учнів навчали по школах; своєю піїтикою дуже вславилась наша київська Академія, де цвіли й колосились всякі форми так званих курйозних вірші (*carmina curiosa*); вищі форми віршів, скажемо, леонинський вірш, були дуже поширені у нас.

За давні віки у нас були свої поети, свої лірики, що кохалися в віршах; нагадаю хоча б Ставровецького, Галятовського, Барановича, еромонаха Климентія, Прокоповича, Д. Ростовського, Сковороду, Кониського і силу інших.

Українська лірика XVII віку, а особливо XVIII, як показали досліди акад. В. Перетця ¹⁾, була буже цікавою

---

¹⁾ Див. його Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали, т. I, Спб. 1900 р.—Див. ще *Н. Петровъ*, О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Кіевской академіи, „Труды Кіев. Дух Академіи“, 1886—1868 р.р.

і записів лірики в XV II-го віку у нас уже сила, тоді писали козак Климівський, що вже з початку XVIII-го віку склав всім відому пісню: „Іхав козак за Дунай“ ¹⁾, писав козак Захар Дзюбаревич, славний поета Танський, свящ. Гр. Лютенський (писав в 1760-х роках) і багато інших. А кращі пісні Сьвовороди пішли в народню гуцу, і в XVIII віці їх дуже любили, особливо його пісню: „Всякому городу нрав і права“.

Вірші українські були всякої форми: оди, гімни, псалми, канти, рацеї, посвяти, плачі або ляменти, жалібні вірші і т. и.; було багато віршів різдвяних та великодніх ²⁾.

Драматична література теж перше почалася на Україні і за XVII вік досягла великої міри і такою йшла без перерви і в XVIII віці, і в XIX аж до наших часів. І тут ми маємо славні прізвища українських—драматургів: *Феофан Прокопович* (трагедокомедія „Владимир“ р. 1705), *Лаврін Горка* („Іосиф Патріарха“ 1708 р.), *Димитрій Ростовський* („Успенская драма“, „Грѣшник кающійся“, „Ростовское дѣйство“ і багато інших), *Семен Полоцький* (комедія „О Навуходносорѣ“ та „О блудномъ сынѣ“), *Мануїл Козачинський* („Благоутробіе Марка Аврелія“ 1744 р., трагедія „О смерти послѣдняго царя сербского Уроша“ 1733 р., „Образъ страстей міра сего“ 1739 р.), *Митрофан Довгалевський*, учитель пїтики в Академії („Комическое дѣйствіе на Рождество Христово“ 1736 р., „Властотворный

---

1) Див. про Климівського статтю акад. *В. Перетця* в „Извѣстіяхъ отд. р. яз. и слов. Ак. Наукъ“ 1903 р. кн. 1.

2) Див. про їх *С. Гаевський*, Різдяні та великодні вірші, „Записки“, Київ, т. XI р. 1913.

образ чело̀вколюбія Божія“ 1737 р.), *Инокентій Мигалевич* („Стефанотокос“ 1742 р.), *Варлаам Лашевський* („Трагедокомедія о тщеть міра сего“ 1742 р.), *Георгій Кониський* („Воскресеніє мертвих“ 1746 р.),

Український драматург, архієп. *Георгій Кониський* (1718—1795). Раніше його вважали за автора «Історіи Руссовъ» (тепер автором її вважають *В. Полетику*).

Георгій Щербаський („Фотій“ 1749 р.), *Феофан Трофимович* („Милость Божія, Украину от неудобь носимых обид людских свободившая“ 1728 р.), *Исаак Хмарний* (драма „Объ Езекии“ 1728 р.), *Іван Некрашевич*, плодовитий драматург другої половини XVIII віку, що лишив по собі багато діалогів; *Феофил Несин* („Давид і Соломон“ 1754 р.), *Сильвестр Ляскоронський*, *Мануїл Базилевич*, і силу інших, і сила тих, що не захотіли оставити на драмах свого прізвіща¹⁾.

¹⁾ Про історію старого українського театра див. *А. Веселовський*, Старинный театр въ Европѣ, М. 1870.—*П. Морозовъ*, Історія русскаго театра, Спб. 1889.—*І. Стешенко*, Історія української

Не можу не згадати нашого *вертепа*, що появився на Україні ще з XVI-го віку; прибрав собі дуже гарних форм, зробився живою жодячою сатирою, і широко не дійшов до нашого часу тільки через те, що уряд вживав проти його всяких засобів ¹⁾).

Такою була наша література за віки XVI—XVII та XVIII. Про літературу цю за віки XVI—XVII проф. Архангельський каже, що вона була „несравненно вище сучасної їй московської письменности“; він додає, що в житті українському „не было того слѣпого благоговѣнія къ авторитету „писаній“, „книги“, которое вскорѣ стало заставлять многихъ лучшихъ московскихъ книжныхъ людей умирать за единую букву *азъ*“. Література українська, каже Архангельський: „оказала великую культурную службу московской“, бо вона „явилась къ концу XVII вѣка живымъ связующимъ звеномъ между далекой Московіей и Западомъ“ ²⁾).

драми, з „Кіев. Стар.“ за 1908 р.—*Н. И. Петровъ*, Очерки изъ истории украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ, з „Труды Кіев. Дух. Академіи“ за 1909—1911 р.—*В. И. Рязановъ*, Школьные дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ, М. 1910.—*В. В. Варнеке*, История русскаго театра, изд. 2-е, Спб. 1913 р., гут на ст. 676—701 показчик всеї літератури про театр.

¹⁾ Про вертеп див *Гр. П. Галаганъ*, Малороссійській вертепъ, „Кіев. Стар.“ 1882 р. кн. X.—*Н. И. Петровъ*, Старинный южно-руссійскій театръ и въ частности вертепъ, „Кіев. Стар.“ 1883 р. кн. III.—*В. Перетцъ*, Кукольный театръ на Руси, „Ежегодникъ Имп. театровъ“ сезона 1894—1895 р.—*Іван Франко*, До історії українського вертепу XVIII в., „Зап. Наук. Тов.“ т. 71—73, Львів, 1906 р., див. ще „Записки“ за 1908 р. кн. II т. 82.

²⁾ *А. С. Архангельскій*, Изъ лекцій по истории русскаго театра, Казань, 1913 р. ст. 80.

X.

Українська наука в той же час досягла великої міри. На Україні написано було багато книжок, що стали науковими підвалинами не тільки в самій Україні,

але й по всьому слав'янському миру. „Синопис“ 1674 р. Інокентія Гизеля († 1684 р.) перейшов і на Москву, мав великий вплив на історіографію XVII та XVIII віку і був там підручною шкільною книжкою до самого XIX віку і мав безчисленну силу видань аж до 60-х років минулого століття.

Українці здавна любили філологію і кохалися в лінгвістичній науці. Перші граматики нашою мовою з'явилися дуже давно—це були віленська граматика 1585 р. та львівський „Адельфотес“ 1591 р. А р. 1596 вийшли українською мовою граматика та словник Лаврентія Зизанія; того ж року і того ж автора була надрукована і найперша наша Азбука.

Року 1619 вийшла в Евію славна граматика Ме-

ГРАММАТИКА

СЛОВЕНСКА.

Съставленна, Лаврентіємъ
Зизаніємъ .

СЪГРАММАТИЦЪ

Что ѣсть Грамматика ;

Граммати́ка ѣсть, и́звѣстнѣе
ное вѣѣство, ѣже влго
глати и писати .

Толкованіе .

Грамматика ѣсть певное вѣдаіе,
жебымы до ре мовни и писани.

Съцие .

Коліко ѣсть чаггг грамматіи:

А

Сторінка 1 першої граматики українською мовою, надрукованої в Вильні р. 1596. Склав Лаврін Зизаній - Тустановський, український вчений XVI - XVII віку.

летія Смотрицького, придбала славу своєму авторові, була перекладена майже на всі слав'янські мови, і видержала силу видань¹⁾. Багато раз друкували її на Москві і вона стала там за підвалину філологічного знання аж до 1755 року, коли її почала заступати граматика Ломоносова. Ломоносов звав граматику Смотрицького „вратами учености“ і вона дуже одбилась і на його граматиці. І з середини XVII-го віку на Москві запанував правопис український і держиться там вже майже три столітті і оце тільки тепер Москва скасовує старий правопис, що найбільше дав їм українець Смотрицький.

Московська граматична термінологія в значній мірі належить тому ж таки Смотрицькому²⁾; вона осталася аж до нашого часу, не дивлючись на деякі зміни Ломоносова.

¹⁾ Н. Засадкевичъ, Мелетій Смотрицькій какъ філологъ, Одесса, 1883.

²⁾ А. Архангельскій, Ор. cit. ст. 140.

Б

Бáгорз: Фолу́хїс, Шарлі́тто-
ваа фарба. Ригрига, зр. Чербалѣ.

Багриница: шарлі́ттъ, або
ѣдвалѣ багровом фарбы. илн
шарлі́ттина шáтта.

Бáдїиъ ил Бáїа, Дá: б. Чаровни.
Фармахос, вѣщѣ, або лѣка.

Бáїа: Чаровница, ма́га,

Бáїство: лѣкарство: або о́трѣтъ.

Бáма, Крѣніи, Бáнна, Дáзна,
Шы́лча, бѣ: дѣ: ан, ров.

Бáсь: Кáзка, бáйка, вы́мысл.

Басносло́вїе: бáїе, бáїи повѣ́дáю.

Басносло́вѣ: бáїкоповѣ́дѣтъ.

Слав'яно-український словник 1627 р. Памвн
Беринди («Лексиконъ Славеноросскїй», частна
сторінка 2-ої).

Мушу згадати ще „Лексиконъ Славеноросскій“ 1627 р. лаврського друкаря *Памви Беринди*. Це оден з перших великих і значних словників, писаних українською мовою. Словник цей мав великий вплив¹⁾, і його друквано майже по всіх слав'янських землях; „якъ потребный и пожиточный многимъ“, словник був передрукований р. 1653 в Кутейнськїм монастирі.

Словників за старі віки було у нас чимало, де-які з них не були надруковані і збереглися до нашого часу в рукописах; скажемо, в архіві Печерської Лаври маємо гарний повний рукописний словник, — „Синоніма Славеноросская“²⁾.

От ці твори Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Памви Беринди виразно свідчать про велику філологічну освіту їх авторів.

В той же час у Києві повстає велике наукове огнище — славна Могілянська Академія, і до нас у науку посилають своїх кращих синів всі православні слав'янські й не слав'янські землі — їдуть серби, болгари, їдуть румини, їдуть з Москви. Значіння Академії було незмірним, бо вона пробуджувала культурні й наукові поривання. Такою вона була в XVII віці, такою ж осталась і в віці XVIII-му, коли вона притягувала до себе всіх, хто шукав науки.

Цар Петро I посилав у науку до Києва. Р. 1698 він наказував патріарсі: „Священника у насъ ставятся, грамотѣ

---

1) Слав'яно-румунський словник 1649 р. — тільки перероблений словник П. Беринди. Див. *С. Чебан*, Славяно-румунський словарь, „Р. Ф. В.“ за 1914 р кн. 1.

2) Словника цього надрукував *П. Житенький*, в додатку до своєї праці: „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ“, К. 1889 р. Див. малюнок на ст. 18.

мало умѣють... и для того въ обученіе хотя бы послать 10 человекъ въ Кіевъ въ школы¹⁾. Згадаймо, що у нас в Кієві учився і славний М. Ломоносов.

Ось цифри, що покажуть, як йшли до нас у науку

Так, в Академії було учнів за кордону в 1736 році —127 студентів, в 1737—122, а в 1790 вже 47²⁾.

Київська Академія не була тоді сословною,—там навчалися діти всякого стану суспільства. Учнів було завше багато; так, р. 1742 в Академії вчилося 1243 студенти, р. 1744—1160, р. 1751 — 1193, р. 1765 — 1059³⁾..

1) П. Морозовъ, Теофанъ Прокоповичъ, какъ писатель. Спб. 1880 ст. 61.

2) Н. Петровъ, Акты и документы, т. I ч. 2, Київ 1904 р., № 9, 10 і 22, ст. 272 sq Сюди належать і студенти з Польщі.

3) Про Київську Академію див. Макарій Булгаковъ, Исторія Киевской Академіи, К. 1846. — С. Голубевъ, Исторія Киевской Академіи, К. 1886.—Н. Петровъ, Киевская Академія во второй половинѣ XVII в. К. 1885.—В. Серебренниковъ, Киевская Академія съ половины XVIII в. до 1819 г. К. 1897.—Н. Петровъ, Киевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906.—В. Аско-

Даремный—напрасный.

Дармо—всѣ, тѣне.

Дахъ—кровъ.

Дбалость—радѣніе.

Дмѣхую—дмѣ.

Докбаю—баю.

Дракина—лѣствица.

Дуже—зѣло.

Дѣвчина—юнота.

Дакѣю—благодарѣ.

Жартѣю—смѣхословлю.

Жебракъ—нищій.

Жѣрка—печаль.

Завше—всегда.

Заразъ—абіе.

Збоже—жито.

Рукописный украинско-слав'янський словник середини XVII в.: «Синоніма Славеноросская».

В Киіво-Софійськiм Соборi зберiгається рукопис 1768 р.: „Выписка о правахъ и привиллегiяхъ малороссійскаго духовенства“; в цiмъ рукописовi про заслуги нашої Академії читаемо ось що (№ 434, § 59 л. 388): „Коликая полза отъ ученiя, въ Академіи Кіевской производимаго, происходитъ, ясно доказиваютъ какъ церковныя, такъ и гражданственныя дѣла. Въ разныя прошедшія и нынѣшнія времена многіе изъ обучившихся во Академіи Кіевской по указамъ взяти и къ разнымъ должностямъ дѣйствително опредѣлены, а именно: отъ самаго перваго учрежденiя Московской Славено-греко-латинской Академіи и по силѣ того къ преподаванію въ оной Академіи разныхъ школьныхъ наукъ и къ проповѣданію слова Божiя; къ заведенію во воѣхъ Россійскихъ епархіяхъ семинарій и въ оныхъ по заведенію къ дальнѣйшему распространенію ученiя въ званіе учителское; послѣ зачатiя царствующаго града Санктпетербурга въ священническую въ ономъ градѣ должность; во время разныхъ арміѣ Ея Императорскаго Величества походовъ—въ полковыя священныки; къ находящимся при иностранныхъ дворахъ Россійскимъ миссіямъ въ капеляны; къ наставленію кадетовъ догматамъ вѣры въ шляхетные корпусы; а особливо въ Малороссіи толикое число учителныхъ священниковъ изъ оной

ченскій, Кіевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академіею, ч. I—II, К. 1856 — Д. К. Вишневскій, Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст. К. 1903.—Θ. И. Титовъ, Кіевская Академія въ эпоху реформъ, вып. I—III, 1910—1913.—Його ж.: Къ вопросу о значеніи Кіевской Дух. Академіи въ XVII—XVIII в.в. К. 1904 — Н. Петровъ: Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи (1762—1796), т. I—V.—Θ. Титовъ, Акты и документы (1796—1869); I—IV т.

Академіи произошло, что всѣ полковіе города епархіи Кіевско́й безнужно оними снабдѣни; да и прочіе малые города и мѣстечка едва не всѣ тако жъ и нѣкоторыя лутшія села таковими жъ людьми, съ успѣхомъ, въ наставленіи и просвѣщеніи простаго народа трудящимися, доволствуются“.

Такі заслуги нашої Академії на користь церкви та державі.

Україна знає і своїх видатних *філософів*. Нагадаю тут наших філософів XVIII—XIX віку: славного нашого Григорія Савича *Сковороду* (1722—1794), що пішки пройшов всю Європу і весь час мандрував по Вкраїні, навчаючи народ. Згадаю Данила Михайловича *Велланського*

Український філософ Григорій Савич Сковорода
(1722—29 окт. 1794).

(1774—1847), фізіолога, що ширив по Росії філософію Шелінга; добре відомий і Панфил Данилович *Южевич* (1827—1874), філософ; останні двоє писали по-московському¹⁾.

1) Сочиненія Г. Сковороды, Харьків, 1894 р., біографію написав *Д. Багалій*.—Собраніе сочиненій Г. Сковороды, ред. *Бончъ-Бруевича*, т. I, 1912 р.—*П. Граб*, Д. Кавунник—Веллан-

Велланський родом був з м. Борзни на Чернігівщині, син простого гарбара, по прізвіщу Кавунника. Вчився в Київській Академії і по звичаю того часу перемінив свою фамилію Кавунник на Велланський (vaillant). Докінчивши свою науку в Германії, він вернувся в Росію і був професором фізіології. Це руський Шелінг, — „онъ первый внесъ философскій стиль этой школы въ русскую рѣчь“¹⁾. — Юркевич, син священника з Полтавщини, вчився спершу в Полтавській семінарії, а потім в Київській Академії, був видатним філософом і педагогом; професорував в Московських університеті, де був деканом.

На Україні в віки XVI та XVII була сила *друкарень*, і вони книжками своїми вкрили увесь наш край. Друкарні були в Києві, Львові, Острозі, Дермані, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Почаїві, Кременці, Стратині, Заблудові, Крилосі, Евю, Могильові, Рахманові, Четвертні, Кутейнським монастирі, і в багатьох інших місцях. Коло друкарської справи тоді ходили такі освічені люде, як Тарас Земка, Єлисей Плетенецький, Захар Копистенський, Памва Беринда та інші²⁾.

ський, „Записки Наук. Тов.“, Львів, т. XV, 1897 р. — *П. Милоковъ*, Главнѣйшія теченія русской исторической мысли, т. I, М. 1896 р., про Велланського. — *К. Веселовскій*, Русскій философъ Д. Велланскій, „Русск. Старина“ 1901 р. кн. I. — *Вл. Соловьевъ*, О философскихъ трудахъ П. Д. Юркевича, „Журн. Мин. Нар. Просв.“, ч. 176 — *Вл. Соловьевъ*, Три характеристики, „Вѣстн. Евр.“ 1900 р. кн. 12. *Д. Багалій*, Изданія сочиненій Г. Сковороды и стояція въ связи съ ними изслѣдованія о немъ, „Извѣстія“ Акад. Наукъ 1914 р. кн. 3.

1) Энциклопед. словарь Брокгауза, півтом. 10.

2) Про наші друкарні див. *С. Голубевъ*, Петръ Могила, т. I, ст. 386—412. — *П. А. Гильдебрандтъ*, Киевскія и Волынскія старо-

Коли пішла у нас на Україні боротьба за свою віру, друкарні багато допомогли в цій справі,—вони постачали десятки тисяч книжок, що бадьорили українців і закликали їх крeпко боронити стару свою віру. Друкарні ці випускали і наукові твори, такі книжки, що навчали народ, що розганяли темноту людську.

В історії культурного життя України ці наші перші друкарні мають велику вагу,—вони допомогли Україні крeпко звестись на ноги і визнати себе окремим народом. Таке ж значіння мають ці друкарні навіть для всього славянського мира, бо Україна довго постачала книжки всім православним слав'янам.

В XVII віці шкiл на Україні зародилось дуже багато,—це так звані братські школи, і серед їх багато шкiл, де давали велику освіту. І ми бачимо, що протягом кінця XVI та XVII віків у нас складається багато *шкiльних підручних книжок*, з яких проказували науку не тільки у нас на Україні, але й по всьому слав'янському миру. У нас вийшло декільки букварів, починаючи з букваря Л. Зизанія 1596 р. Були шкiльні граматики, починаючи з 1585 р. Року 1591 вий-

---

печатни, „Древняя и Новая Россія“ за 1880 р. № 1. —С. Т. Голубевъ, О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ, „Кіев. Стар.“ за 1882 р. кн. 6.—Малевичъ, Кієво-Печерская обитель, „Литовскія Епарх. Вѣдом.“ за 1879 р.—М. А. Максимовичъ, Книжная старина Южно-русская, Собрание сочиненій, т. III, ст. 661—722.—*Bandtke*, Historia drukarni w król. Polskim i w. k Litewskim, 1828 г.—*D. Zubricki*, Historyczne badania o drukarniach Russko-slawianskich w Galicyi. Lwów 1836 г. II. *Владимировъ*, Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV и XVI вв., „Чтенія въ Общ. Нест. Лѣтописца“ кн. 8, К. 1894 р.

шла граматика грецької мови по-українському,—це відомий „Адельфотес“; у нас були словники, починаючи з Зизанієвого р. 1596-го. Року 1659 Іоанникий Галятовський дав свою „Науку албо спосіб зложення казання“—це перша гомілетика серед всього слав'янського мира. А на повні, поважні курси богословії нам навіть поталанило, бо було їх декільки; згадаю хоча б „Православное исповѣданіє вѣры“ Петра Могчили з р. 1640; „Мирь человѣка съ Богомъ“ 1669 р. Інокентія Гизеля,—це курс богословії, на зразок теперешньої пастирської богословії; „Камень вѣры“ Ст. Яворського, поважна система богословії, що була надрукована тільки р. 1728. Року 1674 у нас вийшов перший підручник історії,—це відомий „Синопись“ Гизеля. Десь коло року 1595 з'явився „Катехизис“ Степана Зизанія.

Як бачимо, Україна мала всі потрібні шкільні книжки ще в XVI та XVII віці.

У нас були в старі віки поважні курси зо всіх боків науки, і науку цю по школах проказували тоді рідною мовою.

От такою була наша культура в старі часи—за XVI та XVII вікі.

Роскажу тепер, що було в той же час на Москві і як там одбилась ця наша культура.

Кінцівка з найпершої Київської книжки «Часословець» 1617 р.

II. Вплив української культури на московську.

XI.

На Москві було багато перешкод, що завше ставали на дорозі до культурного розвою. Шкіл було мало, та й на науку там завше поглядали скося, вважали її за діаволів плід. Відомий архієпископа новгородський Геннадій в кінці XV віку так скаржився на темноту в Москві: „От—нише він — приведуть мені мужика на посвяту: я дам йому читати апостола, а він і ступити не вміє; я дам йому псавтира, а він і тут насилу бредє. Я його вижену, а на мене за це скаржаться. Земля, кажуть такая; не можемо роздобути людини, щоб грамоти шупила... І б'ють мені чолом: пожалій, господине, звели навчати. Я накажу проказувати йому ектенії, а він і до слова пристати не зугарний. Ти йому одне, а він тобі другє. Накажу йому вчити азбуки, а він поседить трошки, та й втікає геть...“¹.

На низьку освіту скаржаться в Москві і в XVI столітті. Так, в постановах Стоглавого собору 1551 року креп-

---

¹) *Н. Костомаровъ*, Русская исторія въ жизнеописаніяхъ, Спб. 1888 р., вид. 3-е, ст. 329.

ко наказують, аби ті люде, яких висвячують на попів, бодай би грамоти вміли, хоч і не сподіваються, що це можна здійснити. „Ми—казали ставленики—учимся у своїхъ отцовъ или у своихъ мастеровъ, а индѣ намъ учитися негдѣ: сколько отцы наши и мастера умѣють, по тому насъ и учать. А отцы ихъ и мастера—насмішкуютъ додає Стоглав—сами мало умѣють да и учитися имъ негдѣ“... ¹⁾).

Найцінніша святиня українська, міцна оборона боголюбивої України, Київська Печерська Лавра.

Такою ж була освіта на Москві і в пізніші часи. Як і раніше, довго сперечались тут, як треба співати, чи: „Господи, помилуй“ чи: „О Господи, помилуй“, чи двічі співати

1) Стоглавъ, гл. 25.

милуїя чи тричі, чи з процесією йти ліворуч з церкви чи право („по-солонь“, по сонцю), чи писати Ісусъ чи Іисусъ т. к. Навіть в XVII віці Москва животіє в темноті і на науку там дивились, як на „порожденіє и сконнаго врага иеловѣческаго рода—діавола“¹⁾.

Західної науки й культури боялись і тікали її. Склаюсь навіть прислів'я: „Кто по латыни научился, тотъ съ праваго пути совратился“²⁾.

Року 1660-го на Москві скоїлась ось така сумна пригода, що добре характеризує її культурний стан. У боярина ґрдина-Нащокіна був син Воїн; це був розумний, талановитий юнак; учителями були в його бранці-поляки і вони заохали свого учня до західної культури. І скінчилось на тому, що коли в фебравалі 1660 р. цар послав молодого Нащокіна в Ливонію, він „свороваль“: втік за кордон...

Це була велика провина на Москві, це була справжня зрада—втікти за кордон... Бідний батько з горя та досади подався в одставку і чекав собі смертної кари...

Але царь Олексій простив батькові і розважав його в листі: „Учинилось намъ вѣдомо, что сынъ твой попущеніємъ Божиимъ, а своимъ безумствомъ объявился во Гданскѣ а тебѣ отцу своему лютую печаль учинилъ, и тоя ради печали, приключившейся тебѣ отъ самого сатаны, и мню, что и отъ всѣхъ силъ бѣсовскихъ, изшедшу сему злomu вихру и смятоша воздухъ аерный, и разлучиша и отторгнуша напрасно сего добраго агнца яростнымъ и смраднымъ дуновеніемъ отъ тебе, отца и пастыря своего... А тому мы не

1) П. Морозовъ, Теофанъ Прокоповичъ, Спб. 1880 р. ст. 49.

2) Ibidem, ст. 34.

подивляемся, что сынъ твой сплуталь: знатно то, что съ малодушія то учинилъ. Онъ человекъ молодой, хочетъ созданія владычня и творенія руку Его видѣть на семъ свѣтѣ“...

І Олексій звелів, щоб наказали Нащокину: „о сынѣ своемъ промышлялъ бы всячески, чгобъ его, поймавъ, привести къ нему, за это сулить и давать 5, 6 и 10 тысячъ рублей; а если его такимъ образомъ промышлять нельзя, и если Аеанасью (Нощокину) надобно, то сына его извести бы тамъ“... 1)

Так легко було з Москви попасти за кордон...

Друкарня на всю Росію була тільки одна, в Москві, і вона постачала самі тільки церковні книжки, — нічого иншого давня московська друкарня не знала 2).

Людині з освітою трудно було жити на Москві, тому не диво, що захожий Максим Грек, людина високої західної освіти, хутко попав на Москві до в'язниці, де й просидів більше 20 років. Не диво і те, що з тих 30 молодих людей, що їх послав Борис Годунов навчатися за кордон, до дому вернувся тільки оден... 3).

В самім кінці XVII-го віку, р. 1698 ще й Петро І скаржився патріарсі: „Священники у насъ грамотѣ мало умѣють.., Ежели бы ихъ... въ обученіе послать въ Кієвъ въ школы... 4).

Життя громадянське на Москві завше було цілком придушеним. Вищі верстви громадянства під царем не мали

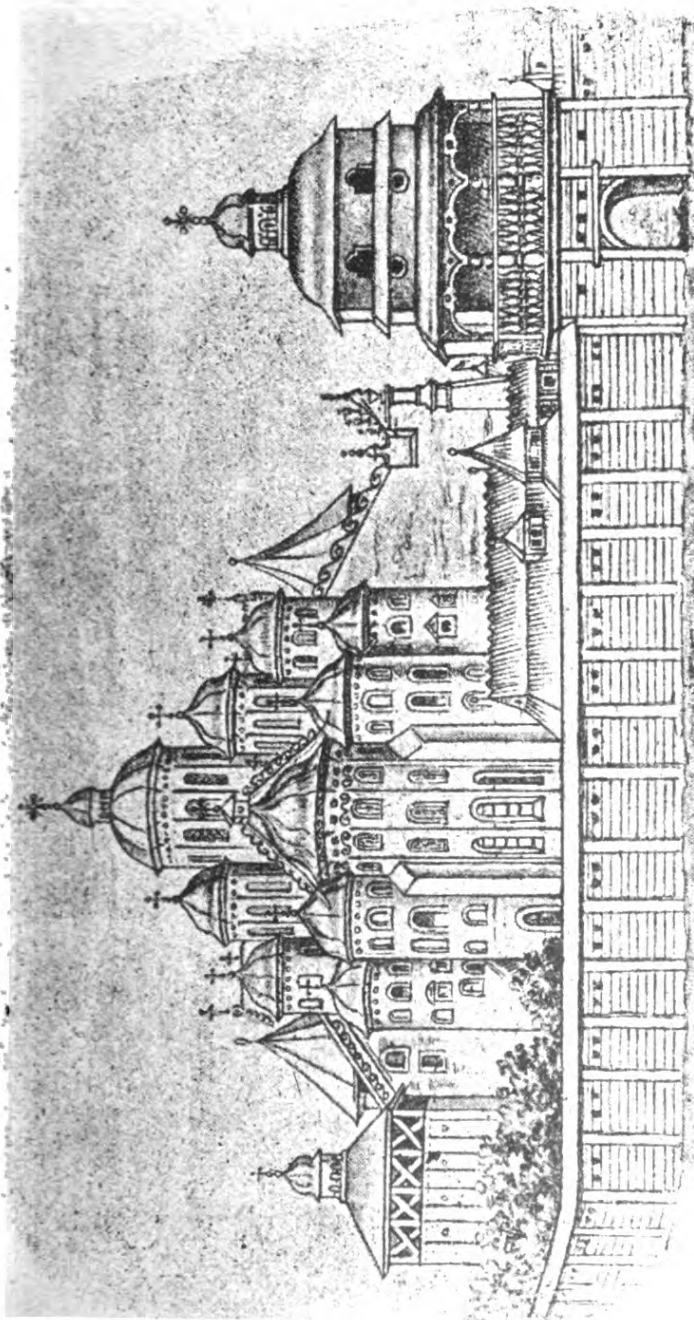
1) С. Соловьевъ, Исторія Россіи, Спб. 1861 р. т. XI ст. 93—97.

2) А. Пыпинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р., т. II ст. 257, 318.

3) Илывайскій, Исторія Россіи, т. III, Москва, 1890 р., ст. 363.

4) П. Морозовъ, Ор. cit 61.

жадної волі. Втікачі, що йнколи бігли до нас на Україну од гніву грозного царя, розказували про своє підневільне

Св. фортеця України, Київ-Софійський собор з малюнку 1651 р. Збудований українським кн. Ярославом Мудрим коло р. 1017 на пам'ять перемоги над печенігами. В XVI в собор був мало не зруйнований з набагства своїх та уніятів (в руках уніятів собор був з 1596 по 1633 р.); він стояв тоді без поверху, дощ лив в середину, в храм заходив скот. Митропол. Петро Могила обновив цей храм і привів його до порядку. Гетьман Мазепа своїм коштом знов обновив собор і таким він лишиється й тепер. Дзвоницю Софійську збудував Мазепа, тут його й дзвін.

життя, і дивувалися, прирлядаючись до вільної волі українського панства. І тому не диво, що, — каже дослідник — „южно-руськіє православные паны часто становятся главными начальниками войскъ, идущихъ противъ Московскаго государства; такъ, даже князь Острожскій съ ожесточеніємъ воевалъ противъ Москвы и свою ненависть къ Москвѣ передалъ и сыну“¹⁾. Тому-то і українське військо було під Москвою вкупі з польським під час смутної доби.

І в той час, як на Україні було повне самоврядування, на Москві містами правили воеводи, що їх цар розсилав по Росії „для прокормленія“: і воеводи ці тільки й дбали, аби як найбільше ограбити народ; звичайно, якогось там суда на воевод годі було й шукати... От чому українське громадянство завше з такою неохотою вдавалося до московського уряду²⁾.

„Москва долго не хотѣла сознаваться въ недостатокъ своихъ образовательныхъ средствъ“, пише акад. А Пипін³⁾ Школи справжньої, гарної в Москві ніколи не було, і там навіть не знали, що вона таке⁴⁾. Ще р. 1640 славний наш митрополіта Київський Петро Могила писав цареві Михайлу Федоровичу, що на Москві дуже потрібно завести науку, а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати учителів. Але царь не звернув на це свої уваги⁵⁾.

---

¹⁾ Проф. С. Терновскій, Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 16; К. 1873 р.

²⁾ Ibidem, ст. 17.

³⁾ История русской литературы, т. II ст. 260.

⁴⁾ Ibidem, ст. 314.

⁵⁾ Ibidem, ст. 260.

Р. 1645 на Москві пробував гречеський митрополіта Феофан; він дуже радив цареві завести школу, покликати учителя-єрека, аби він навчав філософії та богословії. Він навіть трохи згодом послав на Москву, вже до царя Олексія, архимандриту Венедикта, чоловіка великої освіти, що в його і він сам колись вчився. Про цього Венедикта митрополіта написав цареві, і радив доручити йому заснувати школу в Москві.

Венедикт, прибувши на Москву, написав цареві прохання, подав їх в приказ і просив відповіді; він додавив в кінці про самих москалів, що „другіе дають здѣсь совѣтъ противный, думая, что они сами великіе мудрецы и ученые“...

І за те, що Венедикт прозивав себе вчителем та богословом, за те на його в Москві розсердились і дали йому таку відповідь: „Талан подає сам тільки Господь-Бог, і ніхто не може прозивати себе вчителем та богословом,—таку хвалу можна приймати хіба тільки з чужих уст; св. Павло, що потрудився найбільше за всіх апостолів і високо линув в богословії, проте вважав себе найменшим од всіх... А особливо ж при патріарсі буде нечемно і зовсім нахабно, коли молодший в сані почне прозивати себе вчителем та богословом... Повинно не забувати і крепко пам'ятати, як Господь судив книжників та фарисеїв, що любили прозивати себе вчителями“¹⁾...

Венедиктові одмовили, бо на Москві тоді ще не розуміли навіть самого слова вчитель...

В одній рукописній прописі 1643 р. читаємо таке: „Аще кто ти речеть, вѣси ли всю философію? И ты ему

---

¹⁾ Ibidem, ст. 261.

рцы: еллинських борзостей не текохъ, ни риторських астрономъ не читахъ, ни съ мудрыми философы не бывахъ—учуся книгамъ благодатнаго закона, аще бо мощно моя грѣшная душа очистити отъ грѣхъ“...

Про життя московське акад. Пипин каже, що там були „церковный фанатизмъ, вражда къ наукѣ, упрямый застой, нравственное одичаніе и ожесточеніе“ ¹⁾...

От такою була культура московська в той час, як у нас вона досягла великої міри. Для мене нема жадного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку завше була значно вищею од культури московської. Кращі вчені, що досліджували старого нашого життя, давно вже прийшли були до такої ж думки,—нагадаю акад. Пипина, проф. Архангельського, проф. П. Морозова, акад. Перетця, проф. Петрова и багато инших. Я вже казав, як свідчить про нашу стару культуру проф. Архангельський; наведу ще слова проф. Морозова: „Петръ видѣлъ, что московское духовенство въ своемъ образованіи стоитъ неизмѣримо ниже Кіевлянъ, что въ Великороссіи видится только „заметорѣлое грубости чудо, всѣхъ ужасныхъ видовъ ужасное“, и нѣтъ людей, которые могли бы руководить просвѣщеніемъ духовенства, заботиться о школахъ, слѣдить за ходомъ и результатами преподаванія; вотъ почему, желая поднять уровень образованія въ этой средѣ, онъ необходимо долженъ былъ обратиться къ кіевскимъ ученымъ“ ²⁾.

Академік А. Пипин про це ж саме пише: „Тѣмъ новымъ элементомъ, который съ конца XVI вѣка и особливо

1) Ibidem, ст. 380.

2) П. Морозовъ, Теофанъ Прокоповичъ, Спб. 1880 р. ст. 61.

въ теченіе XVII-го вмѣшался въ московскую книжность и въ концѣ концовъ возобладаль надъ нею, были образованіе и литература, развившіяся въ западной Руси и въ Кіевѣ... Но чѣмъ дальше, тѣмъ необходимѣе становились, однако, связи Москвы съ юго-западомъ; собственныхъ силъ явно недоставало: изъ Москвы зовуть кіевлянъ для ученой работы... Къ половинѣ XVII вѣка въ Москвѣ было наконецъ понято, что для книжнаго дѣла нужны настоящіе ученые люди: у себя дома такихъ людей не было; ихъ стали призывать изъ Кіева“ ¹⁾...

XII.

Тому нема нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. Так скрізь буває в житті: народ з більшою культурою, з більшою світою завше впливає на свого сусіду, а сусіда переймає все краще.

І нема нічого дивного, що наші вкраїнці рано почали сунути в Москву, де їм давали великі посади. Ще в XIV і XV віках на Москві було вже не мало вкраїнців, а в XVI віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 року, з року приєднання України до Москви, цей рух на Москву прибрав великого розміру, і з того часу земляки наші „начаша приходити въ великороссійское царство и водворятися“ ²⁾.

Москва бачила культуру вкраїнців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в „далеку Московію“,

1) Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, т. II ст. 316, 324, 298.

2) Рукоп. Синод. № 452 л. 13 об.

в „московскія страни“ перейшло багато людей, що придбали там слави і собі і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковичного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури.

Ще до Нікона, коли на Москві визнали потребу мати вчених людей і задумали видрукувати справну Біблію, то цар Олексій все це попросив з Києва, і 12 іюля 1649 року приїхали в Москву українці-справщики Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький та старець Феодосій, а через рік при-

був туди ж Дамаскин Галицький з иноком Марком ¹⁾. Серед них найбільше вславив себе Єпифаній Славинецький († 1675). Це була людина високої освіти, „мужъ многоученый, аще кто инъ таковъ во времени семъ, не токмо грамматик и риторик, но и философiи

Степан Яворський (1658—27 ноября 1722). блюститель патриаршого престола, славний укр. вчений и письменник

и самыя теологiи извѣстнѣй бысть писатель и искуснѣйшій разсудитель“ ²⁾. Славинецький придбав собі славу чоловіка „вельми ученаго и мудраго“ і мав великий вплив в Москві;

¹⁾ „Прав. Обзор“. 1887 р., I, 163—164.

²⁾ П. Морозовъ, *Op. cit.* ст. 50.

він добре знав де-кілька мов, був „опасный претолковникъ еллинскаго, славянскаго и польскаго діалектовъ“¹⁾ і лишив по собі „Лексиконъ греко-славяно-латинскій“.

Через 15 років, р. 1664-го прибув до Москви українець Семен Полоцький (1629—1680), покликаний туди вчити царевичів Олексія і Федора та царівну Софію; навчав він і царевича Петра. Це була людина високої освіти, вже освіти західної; він мав великий вплив на Москві і в державному житті і в літературі, де він особливо вславився як поет; він написав багато праць, і серед них такі як „Объѣдъ душевнѣй“ 1681 р. та „Вечеря душевная“ 1683 р. придбали собі великої слави.

А потім і потягли на Москву наші земляки і „за ласощі та за прихоті мирські“ понесли туди свої сили та знання. Степан Яворський (1658—1722), Дмитрій Ростовський (в миру Данило Туптало, 1651—1709) багато зробили на Москві, а Феофан Прокопович (1681—1736) мав величезний вплив і на московську науку і на нову московську літературу²⁾.

На Москві була сила роботи і українці стали там бажаними людьми. Коли патріарха Никон розпочав перевіряти церковні книжки, то до діла цього він покликав українців³⁾. Никон поважав українців і закликав їх до свого Іверського монастиря, де й доручив їм друкарню⁴⁾.

Звичайно, до Москви йшли українці з різних причин, були й такі, що про їх писав Лазар Баранович в листі до

1) Ibidem.

2) Н. Петровъ, Очерки, ст. 24.

3) П. Морозовъ, Феофанъ Прокоповичъ, ст. 35.

4) И. А. Шляпкинъ, Св. Дим. Ростовскій, 1891 р. ст. 102.

Галятовського р. 1670-го: „Ти скаржишся, що не знаєш, де б його достати навіть шеляга. Проте, будши під державою государя, повинно дбати не про шеляги, а про копійки“¹⁾...

Кращі люди на Москві, ті люди, що визначались освітою, що не цурались західної культури, завше дружились з українцями, шанували і боронили їх. Такими були: патріарха Никон, потім Адріан, сам цар Олексій Михайлович, боярин Ртищев, Сильвестр Медвідів, князь Василь Голицин, царівна Софія, цар Федор і багато інших. Цар Федор, що вчився у Семена Полоцького, завше шанував українців і кохався в їх книжках. „Он—каже про його наш літописеця— великую любовь до нашего народу мѣль“²⁾. Багато де-кому за цю дружбу з українцями доводилось під паганші часи зазнати й тяганини. Прикладом, коли судили патріарху Никона, йому згадали і його нахил до українців.

Ще в половині XVII віку, р. 1649 українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу. Коханець царський, молодий Федор Ртищев з дозволу царя і патріарха за-снував в двох верстах од Москви монастиря і р. 1649 по-кликав туди з Київа „иноковъ, изящныхъ въ ученіи грам-матики словенской и греческой, даже до риторики и фило-софії“. Приїхало сюди до тридцятка українців. І вони зараз же почали навчати своєї науки, і першим учеником був у їх сам Ртищев³⁾.

„Кіевская наука была въ Москвѣ дѣломъ неслыхан-нымъ и производила различное впечатлѣніе“,— пише акад. А.

1) Письма Лазаря Барановича, вид. 2-е, Чернігів, 1865 р. ст. 101.

2) Лѣтопись Самовидца, К 1878 р. ст. 152.

3) А. Шыпинъ, Исторія русск. лит. II, 262.

Пипин: „одни отнеслись къ ней съ полнымъ сочувствіемъ и желали отпратиться въ самый Кіевъ для болѣе широкаго образованія; другіе, вѣрные старому обычаю, заподозрили въ ней нѣчто зловредное и опасное“¹⁾...

І на другий рік вже густо посипались доноси на українську школу. Зняли велику тревогу, пішли труси та допити. На допитах казали: „учиться у кіевлянъ Оедоръ Ртищевъ греческой граматѣ, а въ той граматѣ и еретичество есть... А бояринъ-де Борисъ Морозовъ держить отца духовнаго (тільки) для прилики людской, а еретичество-де знаеть и держить... Кто по латыни научітся, тотъ съ праваго пути совратится“²⁾...

Двое учеників проте поїхали в Київ. І з цього знову зняли на Москві цілу бучу. „Поїхали они доучиваться у старцевъ-кіевлянъ по-латыни—скаржились богобоязливі москалі—и какъ выучатся и будутъ назадъ, то отъ нихъ будутъ великія хлопоты; надобно ихъ до Кіева не допустить и воротить назадъ“...

Ще до цього накинулись на духовника цих бідолашних любителів просвіти, аби він одмовляв їх їхати в Київ: „не отпуская, Бога ради“—казали йому.—„Богъ на твоей душѣ этого взыщеть“³⁾.

Так українці заводили школи на Москві.

XIII.

Ще більше за людей посунули на Москву *українські книжки*. Своім змістом вони були на Москві великою новиною і тягли до себе всіх цікавих та освіче-

¹⁾ Ibidem, ст. 262.

²⁾ Ibidem, ст. 262.

³⁾ Ibidem, ст. 262—263.

них людей. І книжки наші хутко розійшлися по всім московським царстві, відкрили всю велику державу. Книжки до читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори—все це сунуло на Москву із України. Книжки наші на одправу служби Божої широко розпливлися по різних церквах. І навіть і зараз сливе що й не знайдете в Росії архива, чи бібліотеки, чи просто церкви, де б не було якоїсь старої української книжки ¹⁾. А коли придивимось до записів на цих книжках, то побачимо, що наша книжка відкрила всю Росію од Вологди до Астрахані. Так, скажемо, з написів на книжці „Небо Новое“ 1665 р. Іоанкія Галятовського знати, що її читали, крім всеї України та Галичини, ще й в Москві, в Володимирській губ., в Астраханській губ., в Вологді, в Великому Устюзі і по інших місцях ²⁾.

Сила українських книжок була в бібліотеках царів, патріархів, єпископів, бояр, як була їх сила і у простих грамотних людей. До нашого часу дійшли описи старих бібліотек XVII-го віку, і з цих описів ми бачимо, як на Москві охоче читали українську книжку ³⁾. „Малорусскія книги, — каже дослідник цього питання — имѣли широкое распространение не только въ Западной, но и въ Московской Руси“ ⁴⁾. З цієї причини Інокентій Гизель навіть клопотався, аби скасували мито (пошлину) на нашу книжку в Москві ⁵⁾.

1) Див. *И. Шляпкинъ*, Св. Дм. Ростовскій, ст. 131.

2) *И. И. Огіенко*, Отраженіе въ литературѣ „Неба Новаго“, 1912 р. ст. 3—6.

3) Проф. *И. А. Шляпкинъ*, Св. Димитрій Ростовскій, Спб. 1891 р. ст. 124—126, 72—74.

4) *Ibidem*, ст. 118.

5) Моск. Арх. Мин. Ин. Дѣль, Грамоты Малоросс. № 414 (399).

Нашу українську книжку в Москві шанували і охоче гали. Такъ, „Псалтирь рифмованная“ Семсна Полоцького була широко скрізь росповсюджена, що з наказу царів Івана та Петра її поклали на ноти ¹⁾. Р. 1667 з наказу великого государя розіслали по архієпископіях книжку Баранова „Мечь Духовный“ і звелено було взяти за неї по 3 руб.²⁾. Український „Требник“ Петра Могили був поширений на Москві і архієпископа Афанасій Холмогорський правив службу по цим Требнику ³⁾. Про книжку Могилину „Лисъ“ митрополіта Сочавський Досифей писав ось так: „Я знаю слыхавъ, нынѣ же видѣхъ, прочитахъ сице совершенну сухую, зѣло удивихся, и почто, мню, не часто друтъ: великая бо сія книга предстательница і вежа твердая Церкви Православной и на измѣнники побѣда, а изъявленіе обнажаючи волка отъ кожъ овечихъ“ ⁴⁾.

Орловський батюшка XVII в., автор „Статира“, називає українське „Учительное Евангеліе“ Кирила Транквиліона вѣтільникомъ“ і він витвердив цю книжку навіть на сѣть... Він же розказує, що книжку цю він знайшов деського з своїх орловських прихожан і їм вона дуже вподалась ⁵⁾. Сам патріарха Іоаким читав цю книжку р. 1675 цям в церкві ⁶⁾.

---

1) *Шляпкинъ*, Ор. cit. ст. 126.

2) *Ibidem*, ст. 122.

3) *Ibidem*, 127—129.

4) Рукопис Київософ. собору № 364 л. 439.

5) А. *Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 129.

6) *Шляпкинъ*, Св. Д. Ростовскій, ст. 124.

Патріарха Адріан в одній справі покликався р. 1690 на українську книжку — „Миръ съ Богом“ Гизеля ¹⁾.

Твори св. Димитрія Ростовського широко розійшлися по Росії. Такъ, його „Руно Орошенное“ мало 8 видань і зараз немає старого збірника, де б не було чогось виписаного цієї книжки ²⁾. Широко розійшовся по Москві і плід 20 річ

Славный письменник Украинский св. Димитрій, митрополита Ростовский (Данило Тупало, родом з м. Макарова; 1651—28 окт. 1709).

ної праці (1684—1705) святого — його „Четьи Минеи“, про котрі дослідник каже що твір цей „остається до сихъ поръ, вмѣстѣ съ Прологомъ, настольною книгою благочестиваго русскаго грамотника; трудъ единственный въ своемъ родѣ такого, безъ сомнѣнія не могъ бы совершити никто изъ московскихъ книжниковъ“ ³⁾

Я не буду перечислювати, які книжки наші попали в Москву — бо цього й зробити не можна; всі книжки наші сунули на пів

¹⁾ Ibidem, ст. 129.

²⁾ *И. П. Огієнко*, „Руно Орошенное“ св. Д. Ростовскаго Киѳв, „Унив. Изв.“ 1912 р.

³⁾ *А. С. Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 134.

ніч, — твори Галятовського, Радивиловського, Транквиліона, Петра Могили, Гизеля, Беринди, Зизанія, Смотрицького, Барановича і сила - силенна всяких інших.

Але мови нашої не всі розуміли, тому рано почали перекладати потрібні книжки наші на Московську мову; так переклали в XVII віці твори Галятовського, Смотрицького, Дмитрія Ростовського, Петра Могили, Транквиліона, Гизеля і багато інших¹⁾.

XIV.

І український вплив широкою річкою покотився на Москву і де-далі він ширшав все більше та більше.

Українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті. Він одбився на будівлі, на малюванні, на одежі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій

Лаврѣнз шпанасенко, ѡбыкатель Чернѣговскій, ѡдышолъ былъ розумъ, и [гакъ ѣсть звѣчай безрозумнымъ] бѣгалъ поночи, котрогъ въ ѣденъ часъ кѣдле рѣкѣ оутопитиса хотачого поймано, а ѣгда былъ припроваженъ предъ чудотворный ѡбразъ прѣстѡн Бѣи, котраа наставляетъ къ разумъ Бжтвѣномъ всѣ, ѡра пришѡ къ собѣ, и набывши совершенно розумъ, здорово повернѡ до домъ, хвалачи Бѣ и Бѣу, вразумишю е.

З книжки св. Дмитрія Ростовського: «Чуда Пресвятой Маріи» 1677 р., л. 19.

1) Проф. И. А. Шляпкинъ, Св. Дм. Ростовскій, ст. 132—133.

московській мові. Все життя складалося тоді так, що ставало не можливим прожити без українця. Всяких ремесників доставали з України; до Москви їздили наші ковалі, гончарі, шалопники, каретники, шевці, масловари, шевці рукавиць, селітровари, злотники, кахлярі і т. и.; був окремий ряд в Москві, що прозивався *польским* (нас часто в Москві прозивали поляками¹). Сучасник так пише р. 1652 про наших купців на Москві: „При проходѣ польскихъ пословъ купцы съ товарами проходятъ подъ началъ и оборонъ пословъ безъ всякаго мыта. А товары тѣ суть, которые изъ Литвы съ Руси Польской и изъ иныхъ украинъ, купцы къ Москвѣ приносятъ: сукна, вещи шелковыя, атласы, камки... Временемъ и безлѣпицы кое-какія привозятъ, откуда имъ отъ того и большая прибыль бываетъ, понеже бо и Московскіе люди временемъ худое скорѣе доброво купятъ; кому што попало по рукѣ, тотъ за то болши и денегъ даетъ“²).

Ремесники-українці то самі їздили на Москву, то їх туди закликали; в науку до їх поступали росіяне і вони готовили сукна, порох, мила, шапки, одіж, римарські справи і т. и.³).

Німецьку одіж ще до Петра на Москву занесли українці. Так, літопис Самовидця розказує, що за царя Федора Олексієвича „одежу московскую отмѣнено, але по нашому носити позволилъ“⁴). А в другому місці про теж саме читаємо в літопису, що цар Федор „одежу малороссій-

---

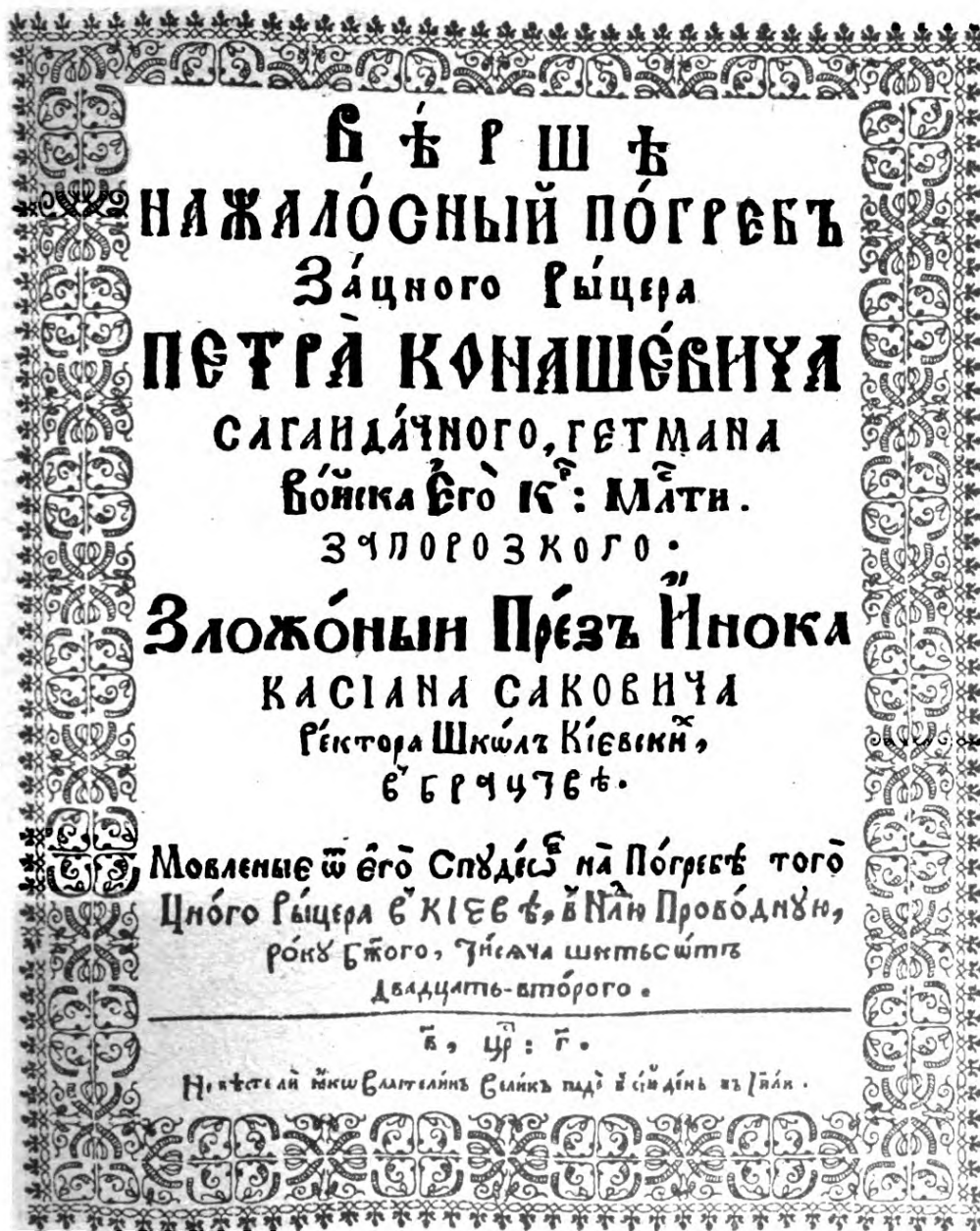
1) Матеріали для історії Московскаго купечества, т. I прил. 2. Москва, 1886 р.

2) *И. Шляпкинъ*, Св. Димитрій Ростовскій, ст. 56.

3) *Ibidem*, ст. 55—56.

4) *Лѣтопись Самовидца*, Київ, 1878 р. ст. 152.

скую великороссіянамъ повелѣль-казалъ носить“¹⁾. А Двин-
ський літописця пише, що р. 1679 зза моря на кораблях

Виходний листок з книжки «Вірші» на похорон гетьмана Сагайдачного 1622 року.

1) Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и
Западной Руси, К. 1838 р. ст. 32.

приїхали „къ Архангельскому городу выходцы изъ Турскія земли полоненыя люди: Якимъ малороссіянинъ да Константинъ украинець, оба въ нѣмецкомъ платьѣ“³⁾).

Гетьман Петро Конашевич—Сагайдачний, з книжки «Вірші» 1622 р.

Наші співаки—українці занесли на Москву і свою співацьку одіж і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до

³⁾ *Титовъ*, Лѣтопись Двинская, М. 1889 р., ст. 41.

нашого часу, — в кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято од українців ще в XVII—XVIII віках. Одіж ця складалась із короткого кольорового жупана, а поверх його одягали кунтуша з вильотами — пишну довгу одіж з одкидними прорізними рукавами. Одіж українська дуже припала до вподоби на Москві і там її завели перше для придворних співаків, а потім, з наказу царя Миколи I з 21 сент. 1832 р. і для всеї Росії ¹⁾).

Вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишилася тут аж до початку XIX-го віку, а де в чому вона осталась аж до нашого часу ²⁾).

Кращі люде на Москві раз-у-раз переймали з українців. Учитель Петра I, князь Борис Голицин, зачісувався по-козацькому ³⁾. Патріарха Никон їздив в українській бричці ⁴⁾. Року 1666 межигорський монах призначається царським садовником і привозить з Київа сливи, виноград та дули ⁵⁾. Царські потіхи в XVII віці улаштовували українці ⁶⁾. З нашого краю просять навіть р. 1671 „хлѣбника, который гараздъ хлѣбовъ и пироговъ печь“ ⁶⁾...

Наших же українців завше кличуть навчати царських дітей.

---

1) Див. про це *К. Ш-ий*, Украинское происхождение пѣвческих костюмовъ въ кафедральныхъ храмахъ Россіи, „Укр. Жизнь“ 1913 р. кн. 7—8 ст. 116—119.

2) Мемуари Тимковського: „Мое опредѣленіе на службу“, „Москвитянинъ“ 1852 р. ч. 20.

3) *И. А. Шляпкинъ*. Св. Д. Ростовскій, ст. 65.

4) *Ibidem*, ст. 64.

5) *Ibidem*, ст. 65.

6) Русск. историч. библиотекa, т. V ст. 769, Спб. 1878 р.

Друкарська справа на Україні стояла дуже високо. Київські друкарські шрифти так припали до вподоби на Москві, що р. 1669 Інокентія Гизеля дуже просили надрукувати в Києві книжок для Москви ¹⁾. Український вплив в друкарстві одбився навіть в дрібних деталях; так, на Москві в друкованих книжках спершу нумерація була по листах, і тільки потім під нашим впливом стали нумеровати кожну сторінку; під нашим впливом стали розривати в друкованих книжках слово од слова, а до того їх друковано вкупі; навіть знак переноса слів (дефіє) позичили у нас. Заголовки книжки в Москві любили давати з кінця, і тільки під нашим впливом почали ставити ці заголовки з початку книжки.

Бажаючи мати в себе гарні друкарні, ще навіть Петро I посилав своїх людей в науку до друкарень в Київ та Чернігів. Так, в февралі 1701 р. „отправленъ былъ изъ московскаго Приказа книгопечатнаго дѣла въ Кіевъ и Черниговъ книгопечатнаго дѣла знаменщикъ Михайла Дмитрієвъ въ книжныя типографіи для наученія книжному печатному дѣлу, составлять чернилы и всякому книжному урядству“... Особливо Київська друкарня вславилась тоді дуже гарним шрифтом, папером та чистою роботою ²⁾.

Одбився наш вплив і на будівлі. Українці будували дворці і розмальовували їх по своєму ³⁾. Р. 1673 часовщик-українець Петро Висоцький зробив в Коломенськiм дворці край царського місця дивовище: мідних левив, що самі вору-

---

1) *И. А. Шляпкинъ*, ст. 123.

2) *Д. Бантышъ-Каменскій*, *Исторія Малой Россіи*, вид. 4. К. 1903 р. ст. 486, 605.

3) Пор. *Шляпкинъ*, ст. 60.

шились і ревли ¹⁾; Семен Полоцький на цих левів написав навіть вірші в своєму „Риємологіоні“...Перейшли до Москви і ті надгробки, могильні пам'ятники, що були скрізь по нашому краю ²⁾.

Наші малярі часто ходили до Москви, часто їх і закликали туди ³⁾; тому не диво, що український вплив одбився і на московській іконографії: західний вплив через Польщу, або

Герб Війська Запорозького, — козак український, з книжки «Вірші» 1622 р.

й прямо йшов до нас, а ми його несли на Москву. Це через нас скаржились старовіри, що „образи святагы пишуть неподобно: очи слузгами, лицы румяння за плотію жирны и

1) *Забѣлнѣ*, Домашній бытъ русскихъ царей, ст. 150.

2) Пор. *Шляпкинѣ*, ст. 63.

3) *Ibidem*, ст. 55.

дебелы, ризы нѣмецкія“¹⁾... Наші гравюри та так звані „народні картинки“ в великому числі сунули на Москву.

„Какъ литература московская—каже академикъ Ф. Ів. Буслаев—во второй половинѣ XVII вѣка была подь сильнѣйшимъ вліяніемъ южно-русской, изъ которой она вносила въ сѣверо-восточную Русь западныя идеи, такъ и живопись московская той эпохи, безъ сомнѣнія, многими успѣхами обязана мастерамъ южно-рускимъ, произведеніями которыхъ были украшены какъ рукописи, такъ и старопечатныя книги“²⁾.

XV.

Земляки наші, опинившись на Москві хутко занесли туди „ересь новую“ -- почали по церквах казати проповіді. На Вкраїні це було звичайним ділом, от же в Москві можна було якусь там проповідь хіба тільки прочитати із книжки. І з цього зразу земляки наші придбали собі ворогів. „Заводите вы, ханжи“—лаяли їх—„ересь новую, людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учивали, учивали ихъ въ тайнѣ... Бѣса вы имѣете въ себѣ и всѣ ханжи“³⁾...

А оден з орловських священників, що перейняв собі од вкраїнців церковну казань, так скаржився: „Мало было у меня истинныхъ любителей,—почти всѣ дышали ненавистью... Всѣмъ я былъ въ камень претыканія; всѣ другъ друга подговаривали не слушать ученія моего, думая, что я ввожу

1) Ibidem, ст. 61.

2) Див. А. И. Успенскій, Царскіе иконописцы и живописцы XVII вѣка. М. 1913 р. ст. 23.

3) „Правосл. Собесѣдникъ“ 1872 р. II, ст. 485—486.

новости. Были у насъ—говорили они—и прежде священники добрые и честные, а такъ не дѣлали, жили по просту, а мы были въ изобиліи... А этотъ откуда вводитъ странное“?...¹⁾ Але сплинув час, і українська проповідь запанувала в Москві...

Першими казнодіями на Москві були наші Єпифаній Славинецький та Семен Полоцький. І навіть в XVIII віці, кращими промовцями казань у Петрограді та Москві завше були українці, і їх завше закликали на посади до соборів в столичні міста.

Про це часто писали в Київ так, як ось писали р. 1738: тоді прислали царського наказу „о требованіи студентовъ зъ епархіи Кіевской, кои уже ученіемъ окончили богословію и житія воздержного, и буде оны, оженясь, въ Санкт-Петербурхѣ въ Петропавловскомъ, Троецкомъ и Ісакиевскомъ соборѣхъ и въ иннихъ приходскихъ церквахъ для обученія катихизиса и сказиванія предикъ къ церкамъ вышозначенныхъ соборовъ пожелаютъ“²⁾...

Українці багато зробили і коло *нової московської літератури*. На чолі цієї літератури стоявъ українець Ф. Прокопович, що разом з Кантемиром і розпочав цю літературу. Так званий класицизм в московській літературі був занесений з України; у нас цей класицизм бачимо ще з самого початку XVIII ст. в творах Прокоповича та Сковороди³⁾.

Переклади з західної літератури довгою низкою плинуть до Москви в XVI та XVII віці; проте переклади ці

---

1) „Статирь“ 1683 р. Проф. *Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 130.

2) *Н. Петровъ*, Акты, т. II с. 44С.

3) *Н. Петровъ*, Очерки, ст. 47, 27.

сунули на Москву або просто з України, або робили їх українці¹⁾).

Я вже розказував, що Україна кохалась в *драматичній поезії* і утворила силу драматичних творів. І Україна понесла твори свої на Москву: московський театр, московська

Славний українець, архієпископ Феофан Прокопович (1681—1736), культурний реформатор на Москві.

Полоцького, Д. Ростовського, Ф. Прокоповича, Л. Горки, І. Хмарного, С. Ляскоронського і сили інших українських драма-

драматична література—це діло рук наших, українських. Ще в XVII віці занесли українці свою драму до Москви; „львовскаго повѣта шляхетскої сынъ“ Степан Чижинський, учитель латинської мови, ставив в Москві „Комедію о Давидѣ съ Голіаѳомъ и инья комедіи и училъ комедійному дѣлу 80 человекъ всякаго чина людей“²⁾).

І ми бачимо, що в XVII та XVIII віках драму ведуть у Москві самі тільки українці.

Драматичні твори С.

¹⁾ А. Архангельскій, Изъ лекцій, ст. 65.

²⁾ П. О Морозовъ, Исторія русскаго театра, Спб. 1889 р. ст. 190—191.

тургів цілком заповнили московський театр. В Московській Академії ставили п'єси самі українці. „О школьныхъ пьесахъ Московской Академіи“—пише проф. Н. Петров—можна сдѣлать такое заключеніе: онѣ пересажены были въ Москву изъ Кіевской Академіи и культивировались выписанными изъ Кіева учителями, которые весьма часто брали сюжеты, образы представленія и мотивы для своихъ драматическихъ произведсній изъ Кіевскихъ школьныхъ пьесъ“¹⁾. А коли Петро I розпочав свої реформи, то київські драматурги щиро допомогли йому тим, що славили ці реформи в своїх творах і думки Петра розказували на сцені²⁾.

В XVIII віці українці рознесли свої драми по всій Росії і заклали театри в самих найдальших кутках її. Так, українці ставили свої п'єси і утворили шкільні театри в Харькові, Казані, Тобольску, Новгороді, Смоленську і навіть занесли його до австрійських сербів³⁾. В Росії українці перші заклали драматичні вистави і давали їх протягом сливе всього XVIII століття. Навіть не забули українці і далекого Сібіру, де наш митрополита Тобольский—Філофей Лещинський (1702—1727) „славныя и богатыя комедіи дѣлалъ“. Сібірський літописця так розказує про це: „Філофеей былъ охотникъ до театральныхъ представленій, и когда должно на комедію зрителямъ собиратца, тогда онъ, владыка, въ соборные колокола на сборъ благовѣсть производилъ“⁴⁾.

1) *Н. Петровъ*, Очерки, ст. 200.

2) *Ibidem*, ст. 152.

3) *Ibidem*, ст. 216.

4) *П. Морозовъ*, Исторія русскаго театра, ст. III; *Н. Петровъ*, Очерки, 253.

А ось оповідання, як українці „дѣляли комедію“ у Шклові. Священник Ілля Турчиновський, що вчився у Києві в Академії, розказує, що коло р. 1715 „прилучившиися изъ Кіева два студента желали у Орши или въ Могилеви ходити до школь, но не приняти за тимъ, что благочестивіе. Съ ними я потрудился, и на свѣтлое Воскресеніе выправили діалогъ съ интермедією. На якій многолюдствіе благочестивыхъ собралось, и римлянъ, и самихъ езовитовъ и доменѣканъ, и жидовъ. И всѣ тому удивлялись, яко тамъ, въ тихъ краяхъ, той вещи не видали. Не малую себе римляне болѣзнь и безчестіе принявши, умыслили, яко би вигнать насъ изъ города Шклова“¹⁾.

Наш *вертеп*, що ним так вславилась стара Україна, земляки наші позаносили теж по всіх закутках Росії і його ми бачимо въ Смоленську, Новгороді, і навіть в Сибіру—Тобольську та Іркутську, куди його позаносили вчителі-українці²⁾.

Так українці закладали театр по всій Росії.

Свое замилювання до писання *віршів* українці занесли і до Москви, и вже з половини XVII-го століття въ московській літературі досить помітно починає розвиватись силлабічна поезія. „Это было—читаемо у одного з дослідників московської літератури—одню изъ ближайшихъ вліяній юго-западной образованности на далекую московскую Русь“³⁾. Пізніше українці занесли до Москви і свою піітику, якої багато навчали по всіх українських школах; з піітики цеї

1) „Кіевская Старина“ 1885 р. кн. 2 ст. 326—328.

2) Н. Петровъ, Очерки, ст. 514, 519, 522.

3) А. С. Архангельскій, Изъ лекцій, ст. 474.

потім і повстала та теорія словесности, якої навчають по школах всеї Росії ще й тепер.

Одкриття *тонічного розміру*—величний момент в історії віршу. У нас довго панувала думка, що тонічний розмір придумав Тредяківський; от же акад. В. Перетц довів¹⁾, що тонізація віршу вперше повстала на Україні; а що до самої Москви, то й там ця тонізація була у пастора Глюка ще перед Тредяківським.

Всім відомо, що Ломоносов поділив російську мову на три „*штилі*“—„високий, посередственний і низький“; ця наука Ломоносова, що була надрукована р. 1757, мала великий вплив аж до часу Пушкіна. І цей поділ мови на „штилі“ українського походження. Ще задовго до Ломоносова про те ж саме вчили у нас на Україні в пійтиках²⁾, і Ломоносов, коли вчився у Києві, міг вже тут довідагся про це. о

М. В. Ломоносов,
р. 1734—1735
вчився в Київській
Академії.

XVI.

Українці завели систему *орфографії* на Москві і вони ж провели її до життя. Ще з початку XVII століття, коли р. 1619 вийшла наша славетна граматика М. Стотрицького, скрізь по всьому слав'янському миру запанував той правопис, що подав його Смотрицький. Запанував він і на Москві,

¹⁾ Матеріали и изслѣдованія, т. I.

²⁾ А. П. Кадлубовскій, Объ источникахъ Ломоносовскаго ученія о трехъ стиляхъ, въ Збірнику въ честь Дринова, Харків, 1908 р., ст. 83—89.

і з де якими змінами крепко держиться там аж до нашого часу. Добрий дослідник старої нашої літератури, проф. Архангельський, пише: „Вліяніе Грамматики Смотрицкаго дѣй-

Мелетій Смотрицький (з Смотрича на Поділлі), архієпископ Полоцький (1577—27 дек. 1633), автор славної української граматики 1619 р.

ствительно весьма оцутительно сказывается съ половины XVII в. на орфографіи не только всей печатной, но и рукописной литературы московской. Смотрицкому между прочимъ въ значительной степени принадлежала наша грамматическая терминологія, удержавшаяся отчасти даже не смотря на попытки Ломоносова измѣнить ее¹⁾.

В граматиці Смотрицького знаходимо ось такі тер-

¹⁾ Изъ лекцій, ст. 139—140.

междометіе, скланяемая часть, нескланяемая, имя собственное, нарицательное, существительное, собирательное, прилагательное, числительное, вопросительное, притяжательное, усъченное, степени уравненія: положительный, превосходительный, роды: мужескій, женскій, средній, общій, виды: первообразный, производный, число единственное, двойственное, множественное, падежи: именительный, родительный, дателный, винительный, звателный, творительный, склоненіе, спряженіе, глаголь личный, безличный, залогъ дѣйствительный, страдателный, средній, отложительный, общій, лицо первое, второе, третіе, наклоненіе изъявительное, повелительное, сослагательное, неопредѣленное, время настоящее, прошедшее, будущее, спряженіе первое, второе, дѣепричастіе; приложеніе і багато інших.

Орфографія Смотрицького була більше пристосована до старої церковно-слав'янської мови, а на Москві її ввели навіть до живої великоросійської мови; от чому орфографія на Москві так далеко пристала од живої вимови. Всі оці *онъ, однь, ея*, як і сила граматичних деталів—скажемо, писати *міръ та миръ*—все це занесли на Москву українці ¹⁾.

Коли з р. 1721 по Росії повелися нові школи, то учителями туди пішли майже самі українці, і от ці вчителі-українці і рознесли по всіх закутках Росії правопис Смотрицького.

Спинюсь тут на такому факті. У нас на Україні в старі часи—в XVI—XVII та XVIII віках буква *ѣ* завше

---

¹⁾ Вже в „Требнику“ П. Могили р. 1646 л. 62 знаходимо:

ѣ міръ всьго міра...

читалась як *i*¹⁾, і навпаки, часто замість *i* писали *ъ*. *камънь*, *жънка*, *тълко* і т. и. І от наші учителі-українці по всій Росії і почали навчати,—що *ъ* пишеться там, де по-українському маємо *i*. Звичайно, правило це, що було живим і розумним у нас на Україні, було чудним, скажемо, десь в Новгороді чи Смоленську, або в Тобольську. І як це не дивно, правило це було рознесено по цілій Росії і воно кренко держиться там аж до нашого часу...

Пізніше, в XIX віці, коли вже забули про вчителів-українців, багато раз знімалася лайка проти цього дивовища—цього чудного в москвовській мові правила. Так, р. 1828, про це писав К. Хабаров: „Говорять, пишете *ъ* во всѣхъ тѣхъ словахъ, въ которыхъ Малороссіяне произносятъ *и*. Южорно благодаримъ! Слѣдовательно, чтобъ писать по-русски, надобно ѣхать въ Малороссію или имѣть у себя ручного Малороссіянина для справокъ“²⁾...

Писав про це і славний критик Білінський: „Говорять, будто есть правило, что слова, которыя въ нынѣшнемъ малороссійскомъ нарѣчїи выговариваются черезъ *i*, должно намъ писать черезъ *ъ*... Странное правило... Да какое же намъ дѣло до того, какъ выговариваютъ или какъ не выговариваютъ Малороссіяне одинаковыя съ нами слова? И если ужъ такъ, то почему же въ правописанїи мы должны сообразоваться только съ выговоромъ однихъ Малороссіянъ, а не Сербовъ, не Болгаръ, не Поляковъ, не Чеховъ и про-

---

1) Наша вимова *Мінск* зам. старого *Мѣнскъ* зробилась загальною і осталась ще й досі. Див. „Р. Ф. В.“ за 1916 р. кн. 4 ст. 266.

2) „Рукопись покойнаго К. А. Хабарова“ Москва, 1828 р. ст. 41.

чих соплеменныхъ намъ народовъ? Почему же намъ необходимо сообразоваться въ нашемъ правописаніи съ выговоромъ только Малороссіянь?“¹⁾

Звичайно, Білінський не знав, що і весь правопис завели їм ці „Малороссіяне“...

Такий був вплив України на Москву в XVII віці. „Кієвляне—каже проф. А. Архангельський—при всемъ предубѣжденіи противъ нихъ Москвы, уже со второю половиною XVII в. въ Московской Руси—хозяева положенія, лучше, наиболее выдающіеся здѣсь дѣятели“²⁾. На церковнім, літературнім та науковім ґрунті українці завше були першими на Москві. Українці щиро оддавали Москві всі свої сили, всі свої знання, і протягом XVII-го віку вони підготовили родючий ґрунт до реформ Петра I, і вони ж таки були його найближчими помішниками, коли прийшлося ці реформи проводити до життя.

XVII.

В XVIII віці український вплив на Москву не тільки не зменьшав, але зробився ще більшим. Цар Петро, що добре бачив українську культуру, рішуче став на її бік, завше шанував і боронив тих українців, що допомагали йому. І ми знову бачимо, що за весь XVIII вік в моськовськiм культурнім житті перед ведуть, як і раніше, самі

¹⁾ Сочиненія, М. 1860 р. т. IX ст. 491—495, рецензія на книгу Кадинскаго: Упрощеніе русскаго правописанія, Спб. 1842.

²⁾ Ізъ лекцій, ст. 118.

українці. Вплив цей в XVIII віці одбивався на всім державнім житті.

Українці заклали в Москві *славяно-греко-латинську академію* на зразок своєї в Київі і вчителів в цю московську академію набірали за весь XVIII вік сливе з самих тільки українців.

Про це часто тоді Синод наказував так: „въ славено-латинскихъ Московскихъ школахъ мало учителей, а ко ученію философіи весьма никого нѣтъ; а слышно де, что въ Кіевѣ обрѣтаются ко ученію философіи, риторики и піитики способныи мужи... И по его великаго государя указу велѣно способныхъ ко ученію персонъ изъ Кіевопечерскаго монастыря, или гдѣ индѣ кто обрѣтается, отправить къ Москвѣ обычайно на подводахъ безъ замедленія“ ¹⁾.

Уряд академічний, професорі та казнодії завше були з українців ²⁾. Московська академія краще платила своїм професорам і пильнувала переманити до себе професорів з Київа; проте до Москви йшли без охоти, часто вертались, а де-хто й помірав з незвички до климату ³⁾. Бували випадки,—коли не хватало справжніх професорів, то на професорські посади до Московської Академії брали навіть студентів із Київа ⁴⁾.

На всіх вищих духовних посадах — митрополітами, архієпископами, єпископами та игуменами сиділи по всій

¹⁾ *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 39; 1721 р.

²⁾ Довгий список їх див. у *Н. Петрова*, Акты, т. I ч. 2 ст. 314—326; див. теж і в томах II—V.

³⁾ *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. II ст. XVI.

⁴⁾ *Ibidem*; ст. XVI та 325, в р. 1744.

Росії самі українці ¹⁾. Українці-монахи ще з початку XVII віку в великому числі переходили до московських монастирів ²⁾, певно, втікаючи од утисків Польщі. А з 1654 року ці переходи монахів зробилися дуже помітними і московські монастирі наповнювались українцями. Так, ще р. 1688 в Савво-Сторожевському монастирі було 165 монахів, і серед їх 26 українців,—і всі ці українці були за старшу братію в цім монастирі, з українців був і сам архимандрита,—Сильвестр Черницький ³⁾.

В XVIII віці геть усі чисто вищі посади не тільки в себе на Україні, але й по всій Росії прибули до рук своїх самі українці, і вони тягли за собою теж українців. Дойшло до того, що московське духовенство почало хвилюватись і найсв. Синод мусів заступитись за права великоросів і 17 апр. 1754 р. за цариці Лисавети видано було Височайшого наказу про те, що на архіереїв та на архимандритів можна висвячувати і москалів: „Всепресвѣтлѣйшая Державнѣйшая Великая Государыня Императрица Елисаветъ Петровна, Самодержица Всероссійская, сего апрѣля 17 дня повелѣтъ соизволила: чтобъ къ произведенію на праздныя ваканціи во архіереи Ея Имп. Величеству отъ Св. Синода представляемы были изъ архимандритовъ и великороссіяняѣ, да и въ архимандриты производимы бѣ были жъ и изъ великороссіяняѣ“ ⁴⁾...

---

¹⁾ Довгі списки їх дивись в кінці кожного тому Актів *Н. Петрова*.

²⁾ *И. А. Шляпкинъ*, Св. Д. Ростовскій, ст. 99.

³⁾ *Проф. С. Бюлокуровъ*, Матеріали для русской исторіи М. 1888 р. ст. 162.

⁴⁾ Див. „*Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи*“ т. XIV № 10216 ст. 58—59.

Тоді були звичайними такі листи, як, скажемо, цей: кийвського митрополіту р. 1787-го просять: „Пинскій игумень Ревуцій преставился... А какъ нѣтъ у меня людей, изъ коихъ бы могъ кто тоє мѣсто заступитъ, гдѣ осоливо требуется начальникъ просвѣщенный и честной: то прошу поворнѣйше Ваше Пресвященство ученаго и качествъ похвалныхъ челоуѣка, для произведенія туда во игумена, во-лѣть, буди можно, немедленно ко мнѣ отпрать“¹⁾.

А 16 мая 1794 р. було видано височайшого наказа: „что какъ въ новоучрежденныхъ Минской, Изьяславской и Бряцлавской губерніяхъ жители изъ унитовъ во многомъ количествѣ объявляютъ желаніе свое присоединиться къ православной нашей церквѣ“, то на це потрібні були „способныя къ тому духовныя особы“,—звичайно, осіб цих на-бірають найбільше з українців. На це ж діло, аби допомо-гати архієпископі Минському, треба було ще й одного архи-мандриту, — і на цю посаду Синод назначає Новгородського монастиря архимандриту Варлаама, „который природою изъ малороссеіанъ, обученъ риторикѣ, философіи и богословіи, и разнымъ языкамъ“. І синод до того ще и наказав архієп. Минському: „помянутаго архимандрита Варлаама опредѣлить епархіи своей въ самый выгоднѣйшій монастырь настояте-лемъ“²⁾..

XVIII.

Славна українці вславились, як гарні *педагоги*. Шкіл у нас на Вкраїні скрізь було багато, майже кожне село мало свою братську школу; тому роботи

¹⁾ „Труды Киев. Дух. Акад.“ 1877 р. кн. 5 ст. 314 і кн. 6 ст. 568.

²⁾ Н. Петровъ, Ачты, т. V ст. 198—200.

учителям завше було доволі, і не диво, що в нас бували дуже гарні педагоги. Україна виробила, під впливом польським, свою оригінальну педагогічну систему.

За Петра I по „Духовному Регламенту“ 1721 року та згодом і за пізніших царів по Росії були засновані духовні школи в кожному архієрейському домі, були засновані й семінарії. І от учителями пішли туди самі українці, бо їх вважали за найкращих педагогів, та й самі архієреї були українці ¹⁾).

В Росію кликали наших учителів, крім віку XVII, й увесь XVIII вік, кликали навіть в XIX віці. На зразок приведу такий заклик: „Какъ мнѣ извѣстно, — пише орхієпископа Могильовський р. 1786-го митрополіті Київському, — что нынѣ въ епархіи Вашей является немалое число монашествующихъ заштатомъ, а въ моей епархіи недостатокъ въ нихъ имѣется, то прошу Ваше Высокопреосвященство всепокорнѣйше отъ обилія Вашего іеромонаховъ и іеродіаконовъ, а хотя и монаховъ, грамоту знающихъ, особливо же не найдутся ли и въ семинарію учить поезію, риторіку, и философію, такожъ языки еврейскій, греческій и нѣмецкій, способные, охотниковъ отпустить ко мнѣ десятокъ или полтора, коихъ за привозку въ Могилевъ будетъ отъ меня уплачено принадлежащее“ ²⁾).

І українці пішли на Москву в великому числі ³⁾ і перенесли туди свою педагогічну систему. В московських школах українці поклали свою велику ознаку, і вона була

---

1) *Н. Петровъ*, Акты, т. I. ч. II ст. XVI.

2) „Труды Киев. Дух. Академіи“, 1877 р. кн. 6 ст. 569.

3) Див. у *Н. Петрова*, Акты, на кінці томів списки українців-учителів; напр. т. IV ст. 330—335, учителі в 24 школах.

помітною ще й в XIX віці, а де-що лишилося там навіть до нашого часу.

Коло кожного архієрейського дому був особливий екзаменатор ставлеників, *persona grata* при школі. Екзаменатор цей мав великий вплив на школу і на цій посаді в Росі більше були українці¹⁾.

Ці посади були засновані з височайшого наказу 8 янв. 1739 р. по всіх епархіях Росії; в наказі про це читаємо: „понеже того долго ждаты, доколь семинарии по всѣмъ епархіямъ заведены и въ доброе состояніе приведены будутъ, а между тѣмъ впредь, чтобъ церкви не опустошаты, а и недостойныхъ поповъ чтобъ попережнему не наставитъ: и того ради имѣетъ Синодъ во всѣ епархіи къ архієреямъ изъ учительныхъ священниковъ или и изъ ієромонаховъ по одному или по два учителями опредѣлитъ; должность же ихъ въ томъ состоитъ, чтобъ они ставлениковъ и прочихъ поповскихъ и дьяконовыхъ дѣтей съ крайнимъ прилежаніємъ обучали и надлежащими наставленіями исправляли, приводя къ совершенному познанію должности священнической“²⁾...

Коли архієрей переїздив в другу епархію, він віз за собою і своїх земляків-учителів³⁾.

І українці записали всі школи по Росії в самих ріжних кутках її⁴⁾, записали навіть московський кадетський корпус⁵⁾.

---

1) „Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ“ 1907 р. кн. 3 с. 297, 299.

2) Полное Собраніе Законовъ Росс. Имп. т. X № 7734 ст. 705—706 — *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 294—297.

3) *Н. Петровъ*, Акты, т. IV ст. VI.

4) *Ibidem*, ст. 149; т. I ст. 138 sq.

5) *Ibidem*, т. II, ст. 91, 104.

Р. 1786 були засновані по всій Росії народні школи і вчителями до їх взяли силу студентів із Київа¹⁾; тоді навіть на якийсь час Київська Академія стала неначе б головною учительською семінарією і постачала учителів на всю Росію²⁾).

Октября 30 р. 1786-го височайше наказувалось Синодові: „Какъ для снабженія остальныхъ шестнадцати губерній потребнымъ числомъ учителей къ открытію въ нихъ народныхъ училищъ и сверхъ того для посылки въ Англію ради обученія разнымъ полезнымъ знаніямъ потребно сто человекъ, то и желаемъ, чтобъ снеслися съ преосвященнымъ митрополитомъ Кіевскимъ и съ прочими архіереями о присылкѣ въ Комиссію народныхъ училищъ изъ Кіевской Духовной Академіи 30, изъ Черниговской и Переяславской семинарій по 15, да изъ прочихъ ближнихъ епархій 40 человекъ“³⁾).

Голова „Комиссії объ учрежденіи народныхъ училищъ“ гр. Петро Завадовський завше просив учителів з Київа. Так, 4 окт. 1789 р. він пише Київському митрополіті: „Нѣтъ ли еще охотниковъ, которые бы учительскому званію опредѣлить себя пожелали. Если таковыхъ человекъ 15 отыщется, то Ваше Преосвященство много меня и училища здѣшнія одолжите, когда ихъ ко мнѣ сюда отпустите“⁴⁾).

Митрополіта Самуїл Миславський з охотою вислав 15 учителів. Завадовський 4 ноября подякував митрополіті і

1) Ibidem, т. V ст. 167 sq., з pp. 1786—1794.

2) Ibidem, ст. XXV; т. V ст. 1.

3) Рукоп. Церк.-археол. Музея, Муз. 725, № 49 л. I—2; Див. „Полное Собрание Законовъ Росс. Имп.“ т. XXII № 16500.

4) *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 175.

знову просить: „Буде бы я не боялся обременить вашу усердную преклонность, то еще бы просилъ къ числу 15 человекъ прибавить 10“¹⁾. Вволив митрополита й це прохання: „обязательство тѣмъ усердиѣе и ревностиѣе исполняю,— писав він—чѣмъ болѣе нахожу опытовъ, удостовѣряющихъ меня о пользѣ такового предпріятя“²⁾. Р. 1790 февр. 28 Завадовський писав: „сего февраля 14-го дня явились у меня отправленные Вашимъ Преосвященствомъ 25 человекъ; уже начали ученіе свое, и я по всему самыхъ лучшихъ успѣховъ ожидать отъ нихъ смѣю“³⁾.

І таке листування тяглося невпинно і українці їздили на учительські посади по всій Росії.

Наведу ще одного листа голови „Комиссія обь учрежденіи народныхъ училищъ“ гр. Петра Завадовського; ось що він пише Київському митрополіті 4 окт. 1789 року про учителів-українців: „Между всѣми присланными къ должностямъ учительскимъ въ Комиссію обь учрежденіи училищъ въ разныя времена и изъ разныхъ духовныхъ семинарій людьми наилучшими, способнѣйшими, а паче благонравнѣйшими оказывались всегда обучавшіеся въ Киевской Духовной Академіи. По чему предпочтительно прочимъ и разпредѣлены къ мѣстамъ. Отправляя настоящія свои должности съ прилѣжаніемъ, искусствомъ и благоповеденіемъ, споспѣшествуютъ они не мало народному къ симъ училищамъ довѣрью, а потому и размноженію самихъ училищъ“⁴⁾.

1) Ibidem, ст. 179.

2) Ibidem, ст. 179—180.

3) Ibidem, ст. 182.

4) Ibidem, ст. 175. Ркп. Церк.-арх. Муз. 725 № 66 л. 1.

Так українці працювали по школахъ всеї Росії.

Та й не тільки в самій Росії українці заклали школу,— вони їздили учителями майже по всіх слав'янських землях: вони закладали школи в Сербії та Болгарії. Так, р. 1733 ціла партія студентів з Києва їздила в Сербію, закладала там школи і навчала в їх. Через рік митрополита Сербський писав про цих вчителів-українців, що вони „въ на-чненіи искусни, нравію доброжительни, и въ наставленіи учениковъ прилежни, тщаливи и охотни“¹⁾.

Я мушу тут згадати славного вкраїнця Юрка Гуця Венелія, 1802—1839), родом з Карпат. Він зацікавився болгарами і все життя своє оддав цьому народові. Це Гуць написав першу історію болгарам („О древнихъ и новыхъ болгаряхъ“ р. 1829), це він воскресив болгарський народ, це він одродив національність їхню, що потроху гинула і забувала сама себе... Гуць став болгарським патріотою і вдяча Болгарія збудувала монумента цьому славному українцеві.

На Україні по братських школах був такий звичай, аби вчителі видавали школярам „записки“ і з плином часу з цих записок і повстали перші підручні шкільні книжки. На Вкраїні шкільні книжки були по всіх науках, і ці підручники вчителі-українці понесли з собою й на Москву, це по їх і навчалися через увесь XVIII вік, а то й далі.

Я вже раніше казав, що по Москві ходили наші граматики, букварі, підручник по історії і т. и. Перший можовський букварь 1634 р. хоч і мав в заголовку: „труды и тщаниємъ многогрѣшнаго Василя Ѳедорова сына Бурцова и

---

1) Ibidem, т. I. ч. I ст. 235.

прочихъ сработниковъ“, проте це був простісінський передрук коротенького нашого букваря, що вийшов-у Вильні р. 1621 ¹⁾. Московські граматики 1648 та 1721 р.—дослівний передрук нашої граматики Смотрицькаго 1619 р.

Вчителями закону Божого по всіх кращих школах в Росії були більше українці, та й підручними книжками закону Божого за весь XVIII вік були тільки ті, що їх склали самі українці,—це катехизис Феофана Прокоповича та Петра Могили ²⁾).

XIX.

Давна українці вславились, як гарні *знавці чужих мов*, і ми їх рано отрчаємо на Москві на службі товмачами та в посольськiм приказі, де вони перекладали з чужих мов на московську, або з московської на інші мови,—німецьку, латинську, польську ³⁾. В XVII віці це було звичайною річчю, такою ж звичайною річчю лишилось воно і в XVIII віці.

На службі в Колегії закордонних справ було більше українців; та і взагалі, „искусного и вѣрного латынскихъ и польскихъ писемъ перевотчика“ послам за кордон беруть завше з українців ⁴⁾. І навіть р. 1795 для приказної служби в Росії виписують студентів із Київa ⁵⁾.

1) А. Архангельскій, Изъ лекцій, ст. 141.

2) А. Ежовъ, По какимъ книгамъ обучались у насъ Закону Божию въ XVIII столѣтїи, и чему обучались, „Странникъ“ за 1896 р. т. I, с. 607.—Див. ще „Извѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н.“ 1907 р. кн. 6 ст. 297, 298; Н. Петровъ, Очерки, ст. 22.

3) И. Шляпкинъ, Св. Д. Ростовскій, ст. 95.

4) Н. Петровъ, Акты, т. I ч. I ст. 229, р. 1737.

5) Ibidem, т. V ст. 488—505.

Українці рано пішли до *місіонерської служби*, рано понесли віру Христову до поганців. Багато праці поклали ще в XVIII віці наші місіонери в Сібіру, серед калмиків, камчадалів і т. и.; тут себе вславили наші Федор Лещинський, Інокентій Кульчицький, Арсеній Мацієвич та інші¹⁾. А коли треба було порішити питання, як найкраще вивчити калмикам віри Христової, то це питання передають р. 1742-го нашим київським вченим²⁾.

На службу до *закордонних місій* при дворах та посольствах завше кликали українців, і вони служили в Голландії, Лондоні, Константинополі, Венгрії, Варшаві, Пекині, Відні, Аугсбурзі, Берліні, Дрездені, Лейпцізі, Парижі, Стокгольмі і по інших місцях. В актах Київської Академії дуже часто подибуємо, як кличуть студентів на ці служби,—то їх кличуть „для опредѣленія и послыки въ Китайское государство въ столичный градъ Пекинъ“³⁾, то кличуть до Константинополя тих, що можуть навчатись турецької мови⁴⁾, то їх назначали капеланами при російській місії в Токаї в Венгрії⁵⁾ і т. и.⁶⁾.

Коли була заснована в Петрограді медико-хірургічна Академія, то для неї завше нехватало учнів і їх завше набірали серед українців,—з студентів Київської Академії⁷⁾.

1) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. II ст. 313.

2) Архив Київської Дух. Консисторії, Указная Книга за 1742 р. № 77. *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 297.

3) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 269.

4) *Ibidem*, т. IV ст. 234, р. 1777.

5) *Ibidem*, ст. 185, р. 1775.

6) Див. ще т. I ч. II ст. 312; т. V ст. 88, 542—556.

7) *Н. Петровъ*, Акты, т. IV ст. 236 sq.

Часто забирали наших студентів і до казюонних госпиталів та аптек, аби навчати їх медико-хірургії та фармації.

„Понеже желателно — наказував р. 1754 найсв. Синод Київському митрополіті—чтобъ изъ самыхъ природныхъ російскихъ достойныхъ людей въ медико-герургии и фармаціи воспитать въ тѣхъ искусствахъ, произвести въ лѣкари и аптекари, для употребленія въ высоко-славной Ея Имп. Вел. службѣ, а понеже не безызвѣстно, что въ учрежденныхъ семинаріяхъ въ Києвѣ, въ Харьковѣ, въ Черниговѣ и въ Переясловѣ изъ малороссійскихъ людей имѣются самоохотно къ наукамъ прилежающія, приказали: дабы самоохотно желающія изъ семинарей студенты къ вышеозначенному обученію надлежащимъ порядкомъ отпущаны были безъ задержанія“...

Аби заохотити студентів, в наказі вилічувались всі ті роскоші; що їх вони заживуть, коли підуть в ці школи: вони „въ наилучшее себя состояніе привести могутъ, и въ офицерскіе ранги... содержатся на казенномъ кошгѣ, жалованья производится по два рубли на мѣсяць, и сверхъ того свободная квартера, дрова и свѣчи и доволная пища дается имъ, и для услуженія опредѣляется слуга“¹⁾...

Такі накази посілали в Київ дуже часто ввесь XVIII вік.

Катехизис віри на Москві впорядкували українці; про катехизис українця Лавріна Зизанія, що той приніс його на Москву, митрополіта Макарій каже: „катихизисъ, и при томъ въ такомъ обширномъ видѣ, въ первый разъ появлялся въ русской церкви и былъ напечатанъ; но кажется, въ Мо-

---

¹⁾ Ibidem, т. II с. 107—110, р. 1754.

свѣ не понимали тогда достаточно високаго руководственнаго значенія этой книги“¹⁾.

Найкращі твори проти розколу написали теж українці,— згадаймо хоча б „Жезль Правленія“ 1665 р. Семена Полицького або „Розыскъ о брынской вѣрѣ“ 1709 р. Дмитрія Ростовського²⁾.

В московських церковних книжках була сила помилок— і ці книжки перевіряли більше українці: це діло вони часто робили ще в XVII віці, до чого закликали їх і патріархи і царі; книжки правили й по українських зразках³⁾.

А коли цариця Лисавета розпочала нову Біблію, бажаючи видати її без помилок, то справа ця довго не лагодилась, аж поки р. 1747-го не закликали українців, київських професорів Варлаама Лащевського та Гедсона Сломинського. Про це найсв. Синод 22 янв. 1747 р. наказував Київському митрополиті: „По Єя Императорскаго Величества указу велѣно: для нѣкоего нужнѣйшаго церковнаго дѣла, кое производится по имяннымъ Ея Имп. Вел. указомъ, Киевской Академіи изъ учителей—Богословіи іеромонаха Варлаама Лащевскаго, философіи же іеромонаха Гедсона Сломѣнскаго, давъ имъ на подъемъ и на подводы и путевое содержаніе, что по указомъ надлежитъ, выслать в Санкт-Петербурхъ немедленно, безъ всякихъ отмѣнъ и отрицаній“...

Довго одмовлялися Лащевський та Сломинський од цього великого діла, аж поки не було наказано „выслать ихъ въ С. Петербургъ безъ всякихъ отмѣнъ и отлагательствъ

---

1) *Макарий*, Исторія русской церкви, XI ст. 47—59.

2) *А. Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 45.

3) *И. Шляпкинъ*, Св. Д. Ростовскій, ст. 125.

въ самої скорости и неотмѣнно“. І вони поїхали на північ, впорядкували там Біблію і надрукували її р. 1751 ¹⁾. І вже з цієї Біблії, виправленої українцями, друкують книжки св. Письма без зміни ось і тепер. Тому-то і в теперешній слав'янській Біблії можна здибати старі українські форми або старий український наголос (акцент)...

XX.

Коли на Москві починалася нова літературна мова, то над цією московською літературною мовою багато попрацювали наші ж українці—вони дали кращі зразки її, вони оставили на Москві свою вимову, вони принесли в російську мову силу чужоземних слів, які там лишилися й до нашого часу ²⁾...

Вплив українців на початкову літературну мову московську був постільки помітним, що одбився навіть на перших московських письменниках ³⁾, скажемо, у Сумарокова під цим впливом можна знайти і стару українську лексику і навіть стару українську сиктактику.

В вимові московській українці лишили помітний слід; скажемо, перед твердою шелестовою (согласною) звук *e* під наголосом в московській мові завше переходить в *ё*: твёрдый, лёгкий. Українська мова не знає цього закону, як не знає

---

¹⁾ Н. Петровъ, Акты, т. I ч. I ст. 366, 368—370.

²⁾ И. И. Огіенко, Объ иностранныхъ словахъ, вошедшихъ въ русскій языкъ при Петрѣ Великомъ; „Русск. Фил. Вѣстн.“ за 1911 р. кн. 3—4.

³⁾ Див. П. Житецькій, Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ, „Извѣстія Отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ“ 1903 р. кн. 2.

його і давня слав'янська мова; і от ми бачимо, що на Москві під українським впливом, піддержаним церковно-слав'янською мовою, викидають з ужитку літературної мови звук *ѣ*,—і це ми помічаємо навіть в творах Пушкіна, де знаходимо в рифмах: побѣждѣнъ—Лафонтенъ, принужденно—премѣнно, просвѣщенный—священный ¹⁾).

Свою вимову звука *г* українці поширили в Москві, і це гекання довго чути було в літературній вимові і за XVIII вік, і на початку XIX віку ²⁾).

Так, навіть А. Сумароков в своїй статті: „Наставленіє ученикамъ“ писав, що *г* вимовляється як латинське *g* тільки „въ простонародныхъ словахъ“ ³⁾).

Він же скаржився, що українці ніби псують на Москві російську вимову. Він писав: „*лѣти* вмѣсто *лѣта* г. Ломоносовъ утвердилъ; а не ввелъ самъ собою, ибо Малороссіяня то ввели: а по тому, что всѣ школы ими были наполнены; такъ сіе провинціальное произношеніє и вкоренилося, яко *вси дѣи, тебѣи, мѣя* и протчія Малороссійскія испорченныя выговоры; а особливо пѣвчія многое преобразили... Малороссіянды вмѣсто *Тебѣи Господи*—*Тебѣи Господѣи* и вмѣсто *Господи помилуй* поють иногда *Господѣи помилуй* и такъ даляе... Но естли намъ писать по выговору Малороссійскому, такъ должны мы вмѣсто *лѣта* говорить *лѣи* а вмѣсто *только*

1) Е. Θ Будде, Очеркъ исторіи современнаго литературнаго русскаго языка, Спб. 1908 р., ст. 15.

2) Ibidem, ст. 37; Див. ще ст. 9, 25. Див. ще А. Шахматовъ, Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, Спб. 1913 р. ст. 59—63.

3) Сочиненія, часть X, ст. 52. М. 1782 р.

тільки и протч., или вмѣсто *однако—однакъ* и протч., изъ чево многое уже и воспріято“¹⁾...

Вимову *genetiv'a eя* (замість *еѣ*) занесли в Москву українці²⁾, і ця вимова лишилася скрізь по школах Росії навіть і тепер. Взагалі, українці занесли в Росію свій звичай читання,—читати тільки так, як написано.

Про український вплив на московську мову ще з давніх віків акад. А. Шахматов пише: „Церковнославянській языкъ былъ перенесенъ (з Болгаріи) в Россіи прежде всего на малорусскую почву, въ Кіевъ. Правда, Новгородъ крестился одновременно съ Кіевомъ, но онъ въ умственномъ, литературномъ отношеніи находился въ прямой зависимости отъ Кіева и долгое время не имѣлъ въ этомъ отношеніи самостоятельнаго значенія“. В Київі за старі віки утворилась своя школа; „усваивая себѣ церковнославянское произношеніе, новгородское духовенство подражало при этомъ Кіевскому“³⁾. В другому місці той же акад. А. Шахматов пише: „Родина нашего великорусскаго литературнаго языка—Болгарія. Но образовался онъ въ Кіевъ, гдѣ испыталъ впервые благотворное вліяніе народной среды. Окончательно развился онъ въ Москвѣ“...⁴⁾.

Скрізь по церквах пішла наша вимова,—наш наголос, наше *ъ*, навіть наше *і* замість *ѣ*; по церквах це було й за старі віки, а в XVIII віці зробилося річчю звичайною; а *г*

---

1) О правописаніи, Сочиненія, ч. X. М. 1782 р, ст. 26—27.

2) *Е. Будде*, Ibidem, ст. 28.

3) Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка. Спб. 1913, ст. 59—60.

4) Украинскій народъ, т. II. ст. 704.

придворних церквах наша вимова була заведена навіть офіційно ¹⁾...

І наша українська вимова ще з найдавніших віків пішла по Росії і крепко почувалася сливе що й до половини ХІХ-го віку, чулась наша вимова не тільки в церкві, але й в мові московської інтелігенції.

Я вже раніше розказував ²⁾, що українці занесли на Москву свої співи і наше церковне співання скрізь було перейнято на Москві і там воно лишилось аж до нашого часу. А в ХVІІІ віці, за цариці Катерини наші ж українці заснували і саме національне російське співання, куди вони повклали всю свою душу, викохану на українськiм ґрунті. Це були славні композитори-українці: *Дмитро Бортнянський* (1751—1825), родом з Глухова, що попав до Петрограду звичайним співаком, але його там зразу примітили і послали вчитись за кордон, і *Максим Березовський* (1745—1777), з Глухова, земляк Бортнянського, що вважається найпершим російським церковним композитором; обидва вони вчилися в Італії. Згадаю тут ще *Артема В деля* († 1806 р), теслярського сина з Київа; вчився в Київській Академії, і потім дуже вславився як духовний композитор; до своїх церковних кантат він переніс багато з нашіву українських пісень. Він довго працював у Москві, а потом вернувся додому. За якісь, політичні справи, з наказу Київського губернатора Веделя схопили і засадили в „Смирительный домъ“, де горемика й помер; похований він в Київі, в Кирилівськiм монастирі.

---

¹⁾ Див. *Тимковскій*, Мое опредѣленіе на службу, „Москвитянинъ“ 1852 р. ч. 20.

²⁾ Див. вище гл. ІІ, ст. 6—8.

І в який би бік життя московського ми не глянули, скрізь в XVII та XVIII віці побачимо українців. Їх так часто кликали до Росії, що р. 1745-го встановили навіть для тих, кого викликали, постійну таксу прогонних од Київа.

Синод писав про це Київському митрополіті: „Понеже высланнымъ въ прошедшихъ годѣхъ изъ Кіева, Чернигова, Бѣлагограда и изъ Переяславля іеромонахомъ и прочимъ духовнымъ персонамъ ко опредѣленію въ различныя въ Москвѣ и въ Санктпетербургѣ послушанія на подъемъ и путевое ихъ содержаніе и на наемъ подводу давано бывало денегъ не по равному числу, того ради отнынѣ уравненія ради приказали чинить по сему: которые когда изъ монашествующихъ позвани будутъ въ Москву или въ Санктпетербургъ какова либо ради знатнаго послушанія, на примѣръ въ Московскую Греко-Латинскую Академію въ проповѣдники или учителя, въ Троицкую же Сергіеву Лавру въ соборные, или въ намѣстника, келаря и казначея, а въ Александровскій монастырь въ намѣстника жъ или эконома и казначея, тѣмъ на подъемъ и путевое содержаніе и на подводы давать“... І була встановлена на це раз на завше постійна такса: до Москви за 890 верстов „зимнимъ путемъ по 20 рублевъ, лѣтомъ для коляски по 28 рублевъ“, до Петрограду за 1624 верстві взімку 36 карб. 50 к., літом 44 крб. 50 коп. ¹⁾

І українці невпинно їздили в Москву і потроху переносили туди свою культуру. Вони доклали сил своїх на всім збудуванні нового московського життя: вони заклали там науку, вони повели літературу, вони утворили школу...

¹⁾ Н. И. Петровъ, Акты, т. I ч. I. ст. 346.

Самий навіть Петроград будували вкраїнці, як будували вони і північні канали...

Про український вплив на Москві ось що пише проф. П. А. Безсонов: „Пришельцы (малороссы) заняли здѣсь (въ Великороссіи) самыя видныя и вліятельныя мѣста, отъ ієрарховъ до управленій консисторій, ими устроенныхъ, отъ воспитателей семьи царской до настоятелей монастырскихъ, до ректоровъ, префектовъ и учителей ими же проектированныхъ школъ, до кабинетныхъ и типографскихъ ученыхъ, дѣлопроизводителей, дьяковъ и секретарей. Все почти подверглось ихъ реформѣ, по крайности неотразимому вліянію: богословское ученіе, исправленіе священнаго и богослужебнаго текста, печатаніе, дѣла раскола, церковная администрація, проповѣдь, храмовое, общественное и домашнее пѣніе, ноты, внѣшность архієрейскихъ домовъ, образъ ихъ жизни, экипажи и упряжь, одежда служителѣй, напр. пѣвчихъ, видъ и составъ школъ, предметы и способы ученія, содержаніе бібліотекъ, правописаніе, выговоръ рѣчи устной и въ чтеніи (церковное мягкое *з* вмѣсто твердаго), общественныя игры и зрѣлища и т. д. и т. д.“¹⁾... Коли сюди добавимо, що вкраїнці були приходськими, придворними, військовими та закордонними священниками, працювали місіонерами, законовчителями світських шкіл, екзаменаторами, перекладачами, іконописцями, граверами, — то це буде охоплювати ту велику культурну роботу, що її вели в Росії українці...

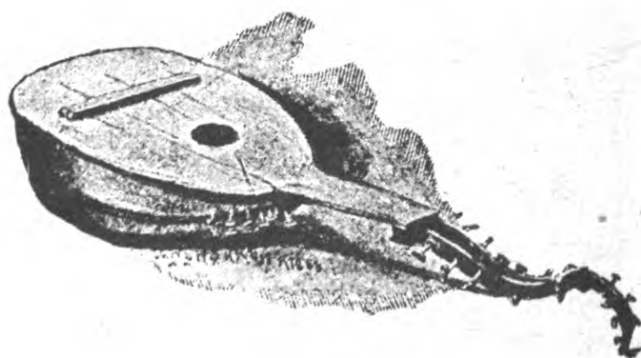
Така була наша культура за давніх віків, такою вона дійшла і до ХІХ століття.

Література. Про вплив України на Москву кращі праці ось таки. *П. Пекарскій*, Представители Кіевской учености въ поло-

---

¹⁾ *Проф. П. А. Безсоновъ*, Бѣлорусскія пѣсни, предисл. ст. VI, 1871 р.

винѣ XVII ст. „Отеч. Зап.“ 1862 р. кн. 2, 3 і 4.—*Ив. Образцовъ* Кіевскіе ученые въ Великороссіи, „Эпоха“ 1865 р. кн. 1. Проти украинців.—*С. Любимовъ* Борьба между представителями великорусскаго и малорусскаго направленія въ Великороссіи въ концѣ 17 и нач. 18 в. „Ж. М. Н. П.“ 1875 кн. 8 і 9.—*Архангельскій*. Ворьба съ католичествомъ и умственное пробужденіе южной Руси къ концу XVI в. „Кіев. Стар“ 1886 р. кн 5—6.—*Його ж.* Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р., особливо гл. II.—*В Эйнгорнъ*. Книги литовской и Львовской печати въ Москвѣ, „Книговѣдѣніе“ 1894 р. кн. 9—10. —*Його ж.* О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, „Чтенія въ Моск. Общ. исторіи и древн.“ 1893—94.—*Пекарскій П.* Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, I т. Спб. 1862. — *К. Харламповичъ*. Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь, т. I. Казань, 1914 р.; на жаль, з цієї коштовної праці я не міг скористувати для своєї роботи.—*Архангельскій*. Очерки изъ исторіи западно-русской литературы XVI—XVII вѣка. М. 1888 р.—*А. Пыпинъ*. Исторія русской литературы, т. II гл. 8—9, т. III гл. 4, 6 і 8.—*И. Шляпкинъ*. Св. Димитрій Ростовскій и его время Спб. 1891 р. гл. 2, 3 и 4.—*Н. Θ Сумцовъ*, О вліяніи малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. „Кіев. Стар“ 1895 р. кн 12.—*Мочульскій*, Отношеніе ю-р схоластики XVII в. къ ложноклассицизму 18 в. „Ж. М. Н. П.“ 1904 р. кн. 8. Див. ще літературу вище на ст. 44—46, 48, 49, 53, 56—57.

III. Українська культура XIX-го віку.

XXI.

Переходжу тепер до української культури XIX-го віку. Тут мова моя буде короткою, бо культура ця всім добре відома, та й про неї легше довідатись по відповідних книжках.

З самого кінця XVIII-го віку та з початку XIX-го, коли скрізь по слав'янських землях прокотився рух національного ородження, цей рух захопив і Вкраїну, вже тоді добре роз'їджену державною нівеліровкою та русифікацією. Стара Україна прокинулась і одразу ж твердо стала на міцний народній ґрунт.

За XIX вік *література* наша зросла, одразу перейшла на щире народню українську мову і стала вривень з великими світовими літературами. Літературна нива наша знає сотні призвищ, і серед їх знаходимо силу поважних, як от: Котляревський, Гулак-Артемівський, Кухаренко, Квітка-Основ'яненко, Гребінка, Стороженко, Куліш, Тарас Шевченко Марко-Вовчок, Нечуй-Левицький, Мирний, Глібов,

Руданський, Старицький, Свідницький, Коцюбинський і сила-силенна інших.

Сюди ж треба додати славних письменників зза кордону, з Галичини, як от: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький, Іван Франко, Федькович, Стефаник, Бордуляк і теж ще силу силенну.

Маркіян Шашкевич (1811 – 1843), письменник галичанський; він перший почав писати в Галичині гідною народньою українською мовою.

Наша література зразу стала на певний народній ґрунт, одразу виявила себе великою демократичністю. От чому на літературу нашу одразу ж звернули увагу навіть в Європі; твори Шевченкові перекладено майже на всі великі світові мови, як перекладено їх і на всі сла-в'янські мови; ці переклади на світові мови почалися ще з 50-х

років минулого століття, коли було перекладено на французьку та німецьку мови твори Квітки-Основ'яненка та Марка-Вовчка, і переклади ці не припиняються аж до нашого часу ¹⁾.

¹⁾ Див. *Т-ый*, Т. Г. Шевченко въ отзывахъ о немъ иностранной литературы, Одесса, 1879 р.—*Зіньківський*, Шевченко

Багато нашої літератури перекладено на російську мову; згадаймо хоча б, що твори Квітки-Основ'яненка перекладали Погодин, Даль, А. Н. Островський, а твори Марка-Вовчка перекладав сам Тургенів.

Кращі твори світової літератури тепер майже всі перекладено на українську мову, і переклади ці зроблено з усіх мов, з усіх часів. Переклади ці почались дуже давно і йшли до того часу, поки їх не заборонили нам,—Гребінка ще р. 1836 переклав на нашу мову „Полтаву“ Пушкіна (1828 р.),—в недов-

Грицько Квітка-Основ'яненко (1778—1843), батько української повісти.

гім часі, як вона з'явилась у світ. В старі часи на українську мову перекладали: Мазюкевич та Огієвський — байки

в світлі європейської критики, „Писання“ т. II, Львів, 1896 р.— Див. ще *С. Єфремовъ*, Історія укр. письменства, ст. 273. Про перші переклади див. у *М. Комарова*, Показчик нової Української літератури, К. 1883 р.

Олександр Афанасьєв-
Чужбинський (1817
—1875), укр. поет.

Євген Гребінка (1812—
1848), український поет-
лірик та байкар.

Володимир Александров.
(1825—1893), укр. поет.

Леонид Галібов (1827—
1893), славний укра-
їнський байкар.

Яків Щотів (1824
—1898), укр. поет.

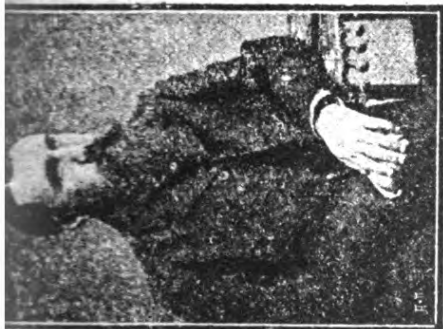

Олекса Стороженко (1805
—1874) видатний укра-
їнський письменник.

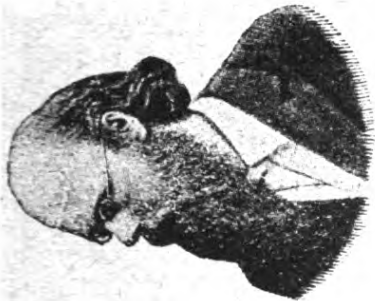

Володимир Самійленко
(род. 1864 р.), україн-
ський поет-сатирик.

Борис Дмитрович Грінченко
(1863 — 1910), видатний
український письменник.

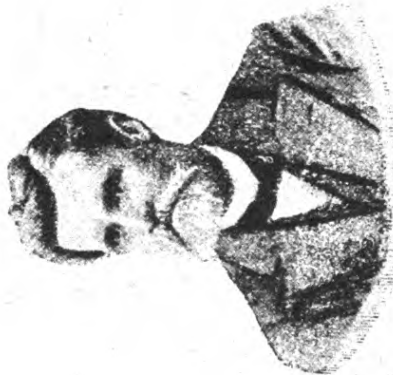
Олександр Кониський
(1836—1900), славний
укр. письменник.

Михайло Коцюбинський
(1864—1918), видат-
ний укр. письменник,
художник—психолог.

Михайло Стариський (1840—
190), славний український
поет і драматург.

Іван Левицький - Нечуй
(род. 1838 р.), славний
укр. повістяр, батько укр.
роману й повісті.

Крилова р. 1853, Куліш перекладав Шекспира, Білик р. 1873 переклав „Записки Охотника“ Тургенева, Руданський переклав р. 1872—1876 „Іліаду“ Гомера, А. Потебня перекладав „Одисею“ Гомерову¹⁾, Максимович переклав наш давній твір „Слово о Полку Игоревѣ“, Ніщинський р. 1883 переклав „Антигону“ Софоклову, О. Пчілка переклала р. 1881 з Гоголя, і т. д., і т. д., — все краще з світової літератури вже перекладено на нашу мову²⁾.

Петро Ніщинський (1832—1896), перекладав класичні твори на укр. мову.

В ХІХ віці теж не забували духовної потреби нашого народу, — і священники Бабченко, Гречулевич та Опатович визволенному з кріпацтва народові дали багато книжок казань та оповідань з святого письма. Згадаю ще, що Куліш, Полюй, Лободовський та Морачевський дали нам дуже гарні переклади св. письма на щиро-народню українську мову³⁾.

1) Див. *М. Сумцов*, Філологічна вага перекладу Потебні „Одисея“, „Записки“, Київ, т. VI, 1909 р.

2) Про ці переклади див *М. Комарова*, Показчик.

3) Про нову укр. літературу дивись: *Пытинъ и Спасовичъ*, Історія славянських літературъ, 1879 р., т. I.—*Н. И. Петровъ*, Очерки історії української літератури ХІХ ст., К. 1884 р. 457 ст.—*Дашкевичъ*, Отзвъ о сочиненіи г. Петрова, „Отчетъ о 29 присужденіи Уваровскихъ премій, Спб. 1888 р., дуже цінна праця.—*Ом. Огоновський*. Історія літератури рускої, ч. I—IV, 6 томів, Львів, 1887—1894 р., друкувалась в „Зорі“ в 1886 р.; ч. I: XI—XVIII в.; ч. 2: поезія ХІХ в. (2 томи), ч. 3: белетристика ХІХ в. (2 томи), ч. IV: історія укр. етнографії. — *Ів. Франко*, Южно-русская література, 81 т. „Энциклоп. словаря“ Брокгауза і Ефрона.—*Ол. Грушевський*, Сучасне укр. письменство в його

XXII.

А народня література наша по праву бере перше місце серед світової літератури. Творча продукція народу нашого дуже велика,—він утворив силу пісень, казок, переказів, оповідань, легенд, прислів'їв, загадок і т. и. Наукове дослідження нашої народньої літератури стоїть дуже високо серед світового фольклору і ми маємо тут силу поважних праць.

В межах сільського життя народня українська поезія тягнеться безкраєю червоною ниткою од колиски до могили. В цю поезію входять всі кращі надії народу, його сподівання й побажання, тихі кохання молоді, бойові поклики войовників, тихомовні співи матері над колискою, гучне та бучне весілля, безнадійний плач

Славна українська письменниця Марко-Вовчок (Марія Марковичка, 1834—1907); твори її щиро народні і змістом і мовою.

типових представниках, „Літ.-Наук. Вістн.“ 1907—1908 р. — *Б. Лепкий*, Начерк історії укр. літератури, Коломия, 1909 і далі.— *Ів. Франко*, Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910.— *О. Барвінський*, Огляд історії українсько-руської літератури (шкільний підручник), Львів, 1910 р.—*С. Ефремов*, Історія укр. письменства, К. 1917 р., вид. 3, з одмінами.

сироти чи вдови, стогін зруйнованої п'линицею семні, журливі старечі пісні, віршування школярів, казки та загадки на вечерницях, страшні оповідання або весела сміховина,—все це велика скарбниця, віками утворена народом нашим, і давно вже всім світом признана за найкращу ¹⁾).

1) Див. про це *Проф. Н. Сумцов*, Вага і краса української народної поезії, Харків, 1910.—*Його ж*, Діячі українського фольклору, Харків, 1910, з XIX т. „Сборн. Харьк. Ист.-фил. Общества“, тут перелічено все, що написано в нас про український фольклор.—*А. Пытинъ*, Исторія русской этнографіи, т. III: Этнографія малорусская, Спб. 1893.—*Б. Гринченко*, Литература украинскаго фольклора (1777—1900), опытъ библиографическаго указателя.

До нашого часу вже досить багато записано од народа всяких оповідань, приказок, казок, пісень, апокрифів та легенд. Згадаю тут такі найкращі до вивчення мови праці: *Антонович і Драгоманов*: „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, Київ, 2 томи, 1874—1875 р.; *Я. Головацький*: „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, 4 части, Москва, 1877—1879 р.; *П. Куліш*: „Записки о Южной Руси“, 2 томи, Спб. 1856—1857 р.; *Пл. Лукашевич*: „Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни“, Спб. 1836 р.; *М. Максимович*: „Украинскія народныя пѣсни“, 3 кн., Москва, 1827, 1834—1849 р.; *А. Метлинський*: „Народныя южно-русскія пѣсни“, Київ, 1854 р.; *П. Чубинський*: „Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русскій край“, 7 томів, Спб. 1872—1878 р.; *И. Рудченко*: „Чумацкія народныя пѣсни“ К. 1874 р.; *його ж*: „Народныя южно-русскія сказки“, 2 вип. 1869—1870 р.; *М. Номис* (Симонов): „Українські приказки, прислів'я і таке инше“, Спб. 1861 р.; *Б. Гринченко*: „Этнографическіе матеріали“, 3 томи, Чернігів, 1895—1899 р.; *його ж*: „Изъ усть народа“, Черн. 1900 р.; Львівське Наукове Товариство ім. Шевченка видає „Етнографічний Збірник“, вийшло 34 томи.

Українські письменники в Галичині.

Проф. Іван Франко (1856 — 1915), славний український вчений і поет.

Василь Стефаник (род. 1871 р.), видатний український мініатюрист.

Богдан Лешчій (род. 1872 р.).

Осип Маковей (род. 1867 р.).

Проф. Василь Щурат (род. 1872 р.), письменник та перекладач.

Українські письменники з Буковини.

Данило Млак (Сидор Воробкевич).

Осиа Федькович (1814—1888),
видатний поет.

Наша драматична література, що завше і в давніші віки була у нас поважною, набула собі великої ваги. Тут ми маємо твори Старицького, Кропивницького, Карпенка-Карого, Грінченка і силу інших. І не дивлючись на всякі заборони і погроми, театр український придбав собі почесне місце серед театрів Європи, маючи такі славні прізвіща, як от Кропивницький, Саксаганський, Карпенко - Карий, Садовський, Заньковецька¹⁾.

Багато земляків наших одірвались од рідного ґрунту і перейшли на ґрунт московський. Але й там вони виявили талановитість нашу, вславили себе і свою Україну. Згадаймо хоча б наших Рубана, Максимовича-Амбодика, Козицького, Сохацького, Капниста, Богдановича,

¹⁾ Про український театр XIX в. див. *Spectator*, З російської України, „Літ.-Наук. Вісник“ 1899, II.—Корифей української сцени, К. 1901.—Гн. Хоткевич, Сумний стан теперішнього українського театру, „Літ.—Наук. Вісн.“ 1900, II.—*Старицька-Черняхівська Л.*, Двадцять п'ять років українського театру; спогади та думки; К. 1908 р. 118 ст. в „України“ за 1907 р. кн. 10—12.

Бантиш-Каменського Наріжного, Гнілича, Гоголя, Короленку, філософів Д. Велланського та П. Юркевича і силу інших.

XXIII.

Раніше вилічував вам славних наукових дослідників за віки XVI, XVII та XVIII; згадаю ще, що за злік XVIII Україна дала багато наукових сил, що працювали навіть за кордоном на заході, а коли в Москві заснований був перший в Росії Університет, то професорами там було багато українців. Так, в XVIII віці відомі: Огієвський, син ніжинського сотника, в р. 1783 доктор Геттингенського Університету; Квятковський, в р. 1784 доктор Кенігсбергського університету; Тихорський, в р. 1765 доктор Лейденського університету ¹⁾. Професорами в Московському Університеті в XVIII віці були: Аршеневський, в р. 1788; Палкевич, в р. 1791 професор математики; Антонський-Прокопович, професор природознавства, Сохацький—проф. філософії, Базилевич—проф. патології, Андрієвський—проф. „скотоврачебной науки“, і т. д. і т. д. ²⁾.

В Академії Наук ще з початку її було багато українців-академіків, як от Козицький, Мотонис і багато інших.

За XIX вік український народ дав велику низку славних дослідників наукових. І зараз українська наука може сміло ставати поруч з західною наукою.

Я тут тільки нагадаю славні прізвіща українських професорів: В. Антонович, Д. Багалій; Балудянський (перший

---

¹⁾ Див. про них *Н. Петровъ*, Акты, т IV ст. 335—342.

²⁾ *Ibidem*. Довгі списки українців, що вславили себе в Росії, див. при кожному томі, в кінці, Актів *Н. Петрова*.

Українські артисти.

Микола Тобилевич
(Садовський, род 1856
р.), славний укр. артист.

Опанас Тобилевич (Сакса-
ганський, род. 1859 р.),
славний укр. артист-комік.

Іван Тобилевич (Карпенко-
Карий, 1845—1907), укр.
драматург і славний артист.

Ганна Затиркевич - Кар-
пинська (род. 1856 р.),
славна укр. артистка-комік.

ректор Петроградського університету), О. Бодянський, Ф. Вовк, Іван Горбачевський (ректор Празького університету), М.

Ректор Харківського університету Петро Гулак-Артемівський (1790 — 1866), перший за Котляревським видатний український письменник.

Грушевський, Гулак-Артемівський (ректор Харківського університету), Я. Головацький, Дашкевич, М. Драгоманов, А. Єфименко, П. Житецький, Зобков (проф. Загребського університету), Е. Калужняцький, А. Колесса, М. Костомаров, А. Кримський, Василь Кукольник та Іван Орлай—перші директори Ніжинського лицю кн. Безбородько, І. Лучицький, М. Максимович (ректор Київського університету), Д. Мордовець, А. Метлинський, Ом. Огонівський, М. І. Петров, Д. Пильчиков, А. Потебня, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, М. Сумцов, І. Франко, П. Чубинський,—і велике число інших.

Всі вони повели вперед рідну науку, придбали слави собі й Україні і більшість з їх добре відома навіть в Європі.

Українська преса не мала родючого ґрунту, бо нам її завше крепко забороняли. Але скільки здатний народ наш і в цій справі, ясно показує журнал наш „Основа“, що виходив ще в роки 1861 та 1862,—журнал цей стояв в рівні з великими „товстими“ журналами інших народів. Але „Основу“ нам хутко закрили і прийшлося переноситись за кордон, де й почали у Львові видавати журнал „Правда“ з 1867 року.

Мушу згадати тут славний журнал наш „Кіевская Старина“, що за 25 років свого життя (з 1882 р.) чесно

працював на полі наукового вивчення українського життя ¹⁾.

А наша Академія—„Українське Наукове Товариство імени Шевченка“ у Львові за 45 років свого існування (з р. 1873) придбало собі почесну славу і серед усіх слав'ян, і навіть в Європі. Поскільки можна було, воно згуртувало круг себе всі видатні наукові сили і розробило величезну наукову роботу,—воно видало більше 120 томів „Записок“ і більше сотні томів всяких інших видань ²⁾.

Не можу не згадати тут і тих славних приятелів наших, що багато попрацювали на нашому ґрунті і боронили нас в найпаганші часи,—це славні академики: И. И. Срезневський, А. Пипин, В. Перетць, Ф. Корш, А. Шахматов і інші.

XXIV.

Я ще мушу зазначити, що українська культура завше одзначалась великою, справжньою демократичністю. Українці вь Москві за XVI—XVII—XVIII віки завше були сіячами ліберальних думок, завше були передовими людьми, за що доводилося їм не раз й перетерпіти, а то й повласти життя. Все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь державний наш лад,—все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги у нашого старого панства ніколи не був пригнобленим,—вона завше була вільною і рівною всім.

---

¹⁾ Про нашу пресу див. *Б. Грінченко*, Тяжким пляхом, про українську пресу, К. 1907 р.

²⁾ Про його діяльність див. *В. Дорошенко*, Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, 1914 р.

Нагадаю ще хоча б нашу Київську Академію, де вкупі з сином гетьманським сиділо мужиче дитя. Так, р. 1737 в цій Академії навчались: дітей козацької старшини 22, офіцерських 1, ратушних чиновників 2, купецьких 6, простих козаків 84, міщан 66, ремесників 7, мужичих дітей 39...¹⁾. І ці

Вільна рада козацька (з старого малюнка XVIII віку).

мужичі діти часте з Академії їздили за кордон і в закордонних університетах кінчали своє виховання... Наша Академія того часу була всесословною і тільки з р. 1784,

¹⁾ Н. П. Петровъ, Акты, т. I, ч. II ст. VII.

коли духовенству було наказано приписатись до якогось сословія, ¹⁾ ця Академія стає потроху духовною. В самій Академії розпорядок був цілком демократичним, і ще навіть р. 1759-го вибирають „вольними голосами кандидатів на должности учителей“ ²⁾, — виборне начало в Академії скасував тільки митрополита Гавріїл Кременецький (1770—1783).

Всі міста на Україні за старі часи мали повне самоврядування: всі урядовці, всі чиновники були виборними, вибирались з самих горожан і завше одповідали тій громаді, що їх поставила.

Іван Котляревський (1769—1838), автор «Енеїди» р. 1798. Батько нової української літератури.

Наша література з самого початку XIX віку визначається великою демократичністю. Письменники наші не

¹⁾ Ibidem, т. V ст. VII. Див. „Полное Собр. Законовъ Росс. Имп“. т. XXII, № 15978 ст. 905—907 і № 15981 ст. 908—1005.

²⁾ Ibidem, т. II ст. 316.

могли користись тому станові, який завела у нас Катерина, не могли легким оком дивитися на тяжке кріпацтво ще ось недавно вільного народу. І вже Котляревський р. 1798 в своїй „Енеїді“ став проти кріпацтва, — описуючи пекло, він запроторив до його найперше панів і послав їх на великі муки.

У Котляревського читаємо:

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів...

І пани терплять ту саму муку, що нею за життя свого мордували кріпаків:

За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли якийсь з них приставав...¹⁾

Стали проти кріпацтва Гулак Артемовський („Пан та собака“ 1817 р., „Солопій та Хівря“), Квітка - Основ'яненко („Маруся“, „Сердешна Оксана“, „Козыр - Дівка“, „Щира любов“, Марко Вовчок („Ледащиця“, „Інститутка“, „Викуп“, „Максим Гримач“, „Козачка“ і інші), а особливо Т. Шевченко²⁾. В справі визволення народу од кріпацтва наші письменники зробили багато, наша література першою повстала проти цього кріпацтва.

---

¹⁾ Твори Івана Котляревського, 1909 р., ст. 58.

²⁾ Див. *Ан. Василько*, Українська література і кріпацтво, К. 1911 р.

От така наша культура. Куди б ми не глянули, скрізь одразу побачимо, як багато утворив український народ. Культура наша давня, велика, оригінальна, самостійна, і серед слав'янських народів займає почесне місце, бере одне з перших місць. Я не міг тут докладно розказати про всю нашу культуру, про все те, що утворив талановитий український народ, — на все це був би потрібний окремий курс, і про це ви почуєте на всіх лекціях, що читатимуться тут. Проте вже й з того, що я розказав, можна ясно бачити, що народові з такою культурою повинно мати такі ж самі форми і свого державного життя...

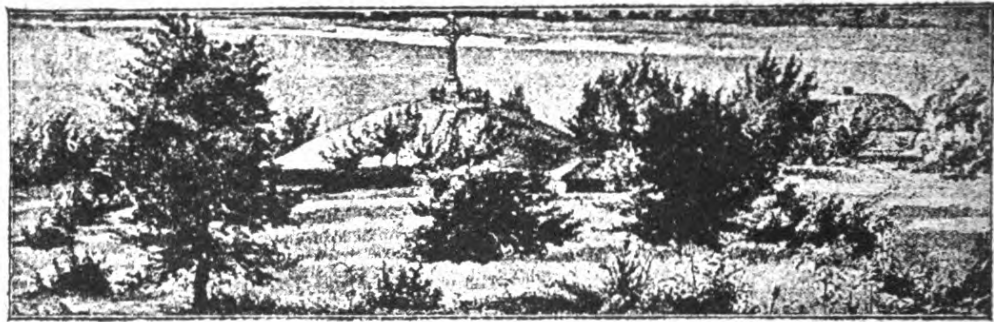
Грицько Полетика.

Написав славнозвісну „Історію Русів“, себто України, в протимосковськiм дусі.

Василь Капніст.

Його висилали Українці 1791 р. до Німеччини просити помочи проти Росії.

IV. Тернистим шляхом.

XXV.

Я підходжу тепер до найсумніших сторінок українського життя. Талановитий народ наш утворив свою велику культуру, і цю ж саму культуру поніс він і до Москви, і, як ми бачили, поміг і Москві звестись на ноги, поміг їй вибитись на культурну дорогу, щиро оддав їй все, що тільки мав.

Народ наш утворив велику культуру, і міг сподіватись, що такою ж великою понесе її й далі. Проте культуру нашу було перервано, її глибшому розвитку силою заступили дорогу. От про це я й хочу розказати тепер, — розказати, яким тернистим шляхом йшов народ наш за останні віки.

А ні оден народ не знає такого тернистого шляху, якого зазнали українці. Ми завше несли на Москву свою культуру, свою науку, несли з щирим серцем освічених людей, а сама Москва тільки й марила, що про русифікацію. Вона завше дивилась на нас оком дужчого силою, дивилась, як на завойований народ. Культуру нашу віками брали, охоче приймали й самих нас, проте завше тільки й марили, аби

Й нас зробити своїми рабами, аби звести нашу мову, аби звести всі притаманні одміни наші, щоб не було видно, звідки береться культура на Москві, щоб показати, що українці—той же само московський народ, а мова наша—тільки наріччя їхньої...

Москва ненавиділа всіх, хто не був москалем. Чужинців на Москві часто катували. Лікаря Леона, що не врятував сина великого князя Івана Молодого, скатували на смерть. Лікаря Антона, що теж не врятував одного царевича, зарізали як овечку... Наляканий таким катуванням, архитектор Аристотель Фіоравенти, що приїхав на Москву з Венеції, став проситись додому, але великий князь звелів його за це схопити, ограбити і вкинути в в'язницю¹⁾... Взагалі, на Москві чужинців одпускали з неохотою, аби вони не розславили Москви; згадаймо Максима Грека: скільки він не просився додому, його не одпустили...

Акад. Пипин ось так характеризує стару Москву: „Поглощенная задачей созидания государства, все больше уходившая въ свое исключительное міровоззрѣніе, Москва вмѣстѣ съ тѣмъ впадала въ ту релігійозную и національную нетерпимость, которая должна была закрыть ее китайской стѣной отъ всякихъ иноземцевъ и иновѣрцевъ, породжала крайнее національное высокоуміе, а наконецъ преграждала путь къ просвѣщенію: потому что національное высокоуміе было вмѣстѣ релігійознымъ фанатизмомъ, и всѣ иновѣрные народы представлялись погаными, съ которыми нельзя имѣть общевія... Заподозрѣны были сами греки, Литовская Русь

---

¹⁾ А. Пытинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р., т. II ст. 304.

в Малая Русь также оказались подь большимъ сомнѣніемъ... Впослѣдствіи, московскіе люди, съ отличавшимъ ихъ высоко-мѣріемъ, относились свысока и недовѣрчиво къ западно-русскимъ богословамъ“¹⁾...

Вчений Пуфендорф ось такъ характеризував москалів в своїй книжці: „Вступ до історіі европейськихъ держав“, що був перекладений за царя Петра I на московську мову: „Зазорны же русскіе и невоздержательны суть, свирѣпы и кровежаждущи челоуѣцы, въ вещахъ благополучныхъ безчино и нестерпимою гордостью возносятся; въ противныхъ же вещахъ низложеннаго ума и сокрушеннаго; ко прибыли и лихвѣ, хитростью собираемой, никакой же народъ паче удобенъ есть. Рабскій народъ рабски смиряется, и жестокостью власти воздержатися въ повиновеніи любятъ, и якоже всѣ игры, въ бояхъ и ранахъ у нихъ состоятся, тако бичевъ и плетей у нихъ частое есть употребленіе“²⁾.

Бужинський, що перекладав цю книжку Пуфендорфову, проминув був нечемне це місце. Але цар, довідавшись про пропуск, звелів Бужинському нічого не минати в книжці...

Кращі сини України не корились московській нівеліровці і не забували про культурність свого народу. Роздратований гр. П. Румянцев писав р. 1760-го про українців-патріотів: „Эта небольшая частица людей инако не отзывается, что они изъ всего свѣта отличные люди, и что нѣтъ ихъ сильяѣе, нѣтъ ихъ храбрѣе, нѣтъ ихъ умнѣе, и нигдѣ нѣтъ ничего хорошаго, ничего полезнаго, ничего прямо свободнаго,

1) *Ibidem*, ст. 303, 318.

2) *Акад. Пекарскій*, Наука и литература при Петрѣ I, 1862 р., ст. 396.

чтобъ имъ годиться могло, и все, что у нихъ есть—то лучше всего“¹⁾...

Проте в цих словах роздратованої людини чимало есть і святої правди...

В Київі ще здавна, бувало, скося поглядали на Москву. „Въ Кіевѣ—пише акад. Пипин—относились къ московскимъ людямъ съ нѣкоторымъ пренебреженіемъ, какъ къ людямъ невѣжественнымъ, — что и подтверждалось тѣмъ фактомъ, что Москва нуждалась въ помощи Кіевлянъ въ тѣхъ книжныхъ дѣлахъ, которыя были тогда ея первостепеннымъ церковнымъ и государственнымъ интересомъ и гдѣ у москвичей въ самомъ дѣлѣ недоставало иногда простого знанія грамматики. Такое недовѣрчивое отношеніе къ московскимъ людямъ мы встрѣтимъ не только у наиболѣе ревностныхъ приверженцевъ кіевской школы, но даже у такого мирнаго чловѣка, какъ Димитрій Ростовскій“²⁾.

Пречиста Печерська, заступница боголюбивої України; з «Службника» 1629 р.

¹⁾ Проф. М. С. Грушевскій, Очеркъ исторіи украинскаго народа, изд. 2-е. Спб. 1906 р. ст. 397.

²⁾ А. Пытинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р. ст. 341.

XXVI.

Українці на Москві завше були новаторами, завше перед вели у всяких новинах та реформах. Це були дрожчі культурні,—і не дурно ж богобоязлива Москва прозивала їх еретиками.

Сама Москва, особливо її вище духовенство, були страшенно консервативними. „До насъ положено,—лежи оно такъ во вѣки вѣковъ“, — це була найперша заповідь на Москві.

Тому не диво, що на Москві вкраїнців не злюбили і завше скося поглядали на їх та їхню науку, особливо вище духовенство.

Українська церква, що віки була вільною і незалежною, набула собі своїх притаманних звичаїв. „Московскіе люди—нише Пипин—не понимали возможности подобныхъ мѣстныхъ отличій,—хотя само благочестіе московское отличалось яркимъ, именно мѣстнымъ характеромъ; впоследствии восточные патріархи указывали такія мѣстныя черты въ московской церкви и при этомъ объясняли, что различіе въ обрядахъ не вредитъ существу вѣры, что обрядъ не есть „догмать“ (какъ думали въ Москвѣ); но московскіе люди были убѣждены, что ихъ церковныя формы — единственныя правильныя, и обличали въ неправославіи тѣхъ, у кого находили какія-либо отличія отъ московскаго обряда, „прибылыя статьи иныхъ вѣрь“. Такъ они обличали грузинъ, а наконецъ самихъ грековъ; армяне считались прямо еретиками; западно-русскихъ людей перекрещивали“¹⁾...

І коли українець попадався до рук цієї консервативної партії, він не міг легко вийти на волю. Так, р. 1561 до

• 1) Исторія русской литературы, т. II ст. 321.

Москви приїхав українець-чернець Яків (Ісаія) Кам'янчанин, де його й спіткали всякі „бесчестіє, и злостраданіє, и озлобленія и наруганіє“,—вороги зняли поголоску, ніби Яків еретик.

І бідного монаха схватили і вислали перше до Вологди, а потім заслали в Ростов; там його вкинули у в'язницю, де Яків й проседів довгих 20 років і написав де-кільки своїх гарних творів¹⁾...

Українці на Москві дуже визначались своєю культурою, і через це їх завше прозивали еретиками та винуватили в вольнодумстві. Так, скажемо, ось в яким нечуйанім вольнодумстві винуватили нашого Зизанія: він пише в своїй книзі „прилоги изъ книгъ Єзопа, франкскаго мудреца“, винуватили його ще й за те, що він „и огонь и звѣзды, что на тверди небесной“, прозывает животными та звірями²⁾, — цеб-то пише про зодіаки (називає зодіаки Рака, Овна і т. и.)... Винуватили його въ тому, що він в книзі своїй писав „о кругахъ небесныхъ и о планетахъ, и о зодіакѣ, и о затмѣніи солнца, о громѣ и молніи, о Перунѣ, о кометахъ и о прочихъ звѣздахъ, потому что тѣ статья изъ книги Астрологіи; а книга Астрологія взята отъ волхвовъ еллинскихъ и отъ идолослужителей и съ правовѣріємъ нашимъ не сходна“³⁾...

---

¹⁾ Проф. Д. И. Абрамовичъ, Къ литературной дѣятельности мниха Кам'янчанина, 1913 р., ст. I—X; вид. „Общ. Люб. Др. Письм.“ № 181. Див. ще рецензію І. Огієнко, „Україна“ за 1914 р. кн. I ст. 123—125.

²⁾ Проф. П. Морозовъ, Теофанъ Прокоповичъ, какъ писатель, Спб. 1880 р. ст. 35.

³⁾ А. Пытинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, ст. 323.

На Москві на українців гримали за все, а найбільше за їхню віру. У нас на Україні хрестили дітей часто тільки обливаючи їх водою, і про це наказує навіть митрополіта Петро Могила в своїм „Требнику“ р. 1646-го. От же на

Крѣщеніе сѣое, ꙗкоже по-
грѣженіемъ всегѡ въ водѣ,
сѣце и ѡбелѣніемъ водою
ѡ верхѣ главы, чрезъ все
тѣло съвершенно быва-
етъ. Точно сѣ ѡпасно да
хранитъ, еже трижды по-
грѣжити, или трижды
ѡбелѣти Крѣщаемагѡ.

З „Требника“ митрополіта П. Могилы р. 1646 ст. 8: можна хрестити й «обливаніємъ».

Москві це була вже ересь, бо там хрестили тільки „погруженієм“. І коли на Москві дознались, що „въ крещенъе де въ Кіевѣ обливають“, з цього счинили українцям велику тяганину і почали... перехрещувати їх по своєму¹⁾... Так, собор 16 дек. 1620 р. з патріархою Філаретом на чолі постановив перехрещувати ви-

ходців з Литви та Польщі²⁾. А р. 1629 сцапали українця старця Варсонофія; він не міг пригадати, як його хрестили, і тому звелено було хрестити його вдруге³⁾...
Про це акад. Пичин пише: православних українців, „приходившихъ въ Москву, перекрещивали какъ язычниковъ или полныхъ еретиковъ, пока, наконецъ, восточные патріархи втолковали, что перекрещивать даже латинянъ противно

¹⁾ „Русск. Историч. Библиотека“, II, 601—602.

²⁾ Потребникъ мірской и иноческій 1639 р., ст. 338—348; див. *И. Шляпкинъ*, Св. Дим. Ростовскій, ст. 100.

³⁾ „Русск. Ист. Библ.“. II, 601—602.

церковнымъ правиламъ,—для принятія ихъ въ православную церковь достаточно было муропомазаніе, такъ какъ обрядъ крещенія надъ ними былъ уже совершенъ“¹⁾...

А р. 1655-го на Москві розбірали важне питання,—чи то можна пускати українців до церкви і чи можна ходити до їх з требами. Архіерей не порішив такого складного питання і передав його Никону, а патріарха й наказав: „Если кто не истинно крещенъ, обливанъ, тѣхъ крестити снова, а умершихъ погребати“²⁾...

Тому нема нічого дивного, що вже р. 1653 Іван Неронов, що мав тоді велику силу, просив царя: „Ахъ, увы, благочестивый царю! Вонми гласу и моленію твоихъ государевыхъ богомольцевъ... Молимъ тя, и паки молимъ тя, государь, иностранныхъ иноковъ, ересей вводителей, въ совѣтъ не принимай“³⁾...

Звичайно, це був натяк на українців...

І навіть пізніше крєпко наказували, аби українців, коли вони приїзять до Москви,—„крѣпцѣ въ вѣрѣ свидѣльствовати“⁴⁾...

А в кінці XVII-го віку на Москві знялася велика буча про церковну науку українців та про їхню віру,—це в той час, як рішали питання, коли на службі Божій преосудствляються св. Дарі, бо українці учили одне, а на Москві було друге⁵⁾.

1) История русской литературы, т. II ст. 321.

2) Акты Юридического быта Россіи, т. I ст. 274.

3) Прибавленія къ Твор. св. отцевъ, ч. XIX ст. 309.

4) Проф. П. Морозовъ, Теофанъ Прокоповичъ, ст. 58.

5) Див. про цю бучу у проф. И. Шляпкина, Св. Д. Ростовскій, гл. III і IV.

І духовенство зивом поглядало на вкраїнців і кляло їх за їхні реформи,—воно кляло їх за їхній спів, за нову казань у церкві, за одіж, за книжки, за науку і за саму віру. Цей старий погляд московський на українців остався де в чому ще й досі, і московський старовір ніколи не сяде за стіл поруч з українцем, не їстиме з ним з одної миски, не питиме з одного посуду ще й тепер...

XXVII.

Книжки українські все сунули та сунули на Москву і вже з початку XVII-го віку вище духовенство повело проти них боротьбу. Твори українські на Москві часто дивували грамотіїв, дивували і своєю мовою, якої там не всі розуміли, дивували і змістом, бо вони давали багато новини.

Про українські книжки акад. Пипин каже: „Западно-русскіе писатели предпринимали труды, о которыхъ не думали въ Москвѣ и къ которымъ московскіе книжники были просто неспособны... Таковы были труды по грамматикѣ, словари, катехизисъ, сочиненія историческія, церковныя ученія, наконецъ обширная литература полемическая, стоявшая на уровнѣ той литературы, которая направлена была противъ православія со стороны іезуитовъ“¹⁾...

Више духовенство почало забороняти українські книжки. Так, ще р. 1627 дек. 1 судили книжку Кирила Ставровецького „Учительное Евангеліе“, бо в цій книжці ніби „сыскались многія ереси и супротивства“. Разом з „Учительнымъ Евангеліемъ“ осудили й інші твори Ставровецького. І з наказу

---

¹⁾ Історія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, ст. 318.

царя Михайла Федоровича та патріархи Филарета звелено було „тѣ книги собрати и на пожарѣхъ сжечь, чтобъ та ересь и смута въ мірѣ не была“... І до того ще й крепко наказали, — „чтобъ впередъ никто никакихъ книгъ литовскія печати (цеб-то українських) и письменныхъ литовскихъ не покупали“¹⁾...

Проте не дивлючись на цю заборону, книжки українські ширились по Москві все більше та більше, і р. 1672 знову забороняють їх: „во всѣхъ мѣстахъ всякихъ чиновъ людямъ учинить заказъ крѣпкой съ большимъ подкрѣпленіемъ, чтобъ тѣ люди польскіе и латинскіе печати книгъ никто у себя въ домахъ въ тай и явно не держали, а приносили бы и отдавали бы воеводѣ“²⁾...

А коли за патріарху на Москві став Іоаким (1673—1690), людина жорстока і майже без всякої освіти, але з крепкою волею, він зненавидив українців і навів на їх цілий погром. Москаль з походження, солдат по службі, Іоаким трохи жив на Україні, і постригся там в ченці (в Межигорськiм монастирі), аж поки не взяв його до себе Никон в свій Іверський монастир. Сучасник так розказує про Іоакима: він у Никона „грамотѣ началъ учиться, а до того не зналъ онъ писанія, развѣ азбуки, ни церкви, ни чина церковнаго, понеже человекъ служивый, и жилъ въ глухой деревнѣ, и заяцы ловилъ, а у церкви въ рѣдкій великъ день бывалъ“³⁾...

1) Собрание Гос. Грамотъ, III № 77.

2) Див. *Эйнгорнъ*, Книги Киевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка, „Книговѣдѣніе“ 1894 р кн. IX—X.

3) Матеріалы для исторіи раскола, Москва, 1879 р. т. IV ст. 227.

Проте Іоакимові випала щаслива доля і він йшов собі все вгору та вгору. Правда, були в його й де-які неприємности, але він легко збувався клопоту; так, в Новоспаськім

монастирі він годував братію гнилою рибою та мало їм хліба давав, і за це його й перевели р. 1664-го в Чудів монастир. Тут як раз пустили поголоску, що Іоаким не право вірує. Взяли сердегу на допит, і майбутній патріарха щиро признався: „азъ, государь, не знаю ни старья вѣры, ни новья, но что велють начальницы, то и готовъ творити и слушати ихъ во всемъ“¹⁾...

Ворог українців, патріарха московський Іоаким (1673 — 1690); палив наші книжки, забрав під Москву нашу церкву.

І за цю легку вдачу полюбили Іоакима московські правителі, полюбили за те, що він „валяся подъ ногами ихъ“.

І от цей Іоаким, ставши за патріарху, і виступив люто проти українців. Він бачив, як вся Росія зачитувалась україн-

¹⁾ Ibidem.

ськими книжками і почав лякатись, аби од книжок тих не пішло якоїсь ереси... І патріарха настояв, аби на соборі 1690 року осудили багато вкраїнських книжок, ніби боронячи народ православний „отъ прелести латинскія, еже кievскія новыя книги утврждають“. І от ці „новыя книги“ і були засуджені на соборі 1690 року,—собор осудив книжки С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського й інших. Собор осудив українські книжки і наклав на їх „проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многогубо“ ¹⁾.

Іоаким проклинав ті книжки, що їх він сам читав людям в церкві, що сам цар розсилав їх по церквах ²⁾... Прокляли навіть книжки Славинецького, що були надруковані в Москві, що їх читали всі, навіть такі його книжки, як от „Обѣдъ Душевный“ 1681 р. та „Вечеря Душевная“ 1683 р., про які сучасник писав: „иже аще кто отъ благочестивыхъ читателей сии двѣ книги со вниманіемъ чести потщится, во истину можетъ умилилися... азъ же обрѣтохъ въ сихъ книгахъ многу себе пользу“ ³⁾...

Проте а ні анафема, а ні катування не спинило українських книжок і число їх на Москві все більшало та більшало. Українські книжки читались ще більше. „Сжигая на своихъ площадахъ книги „литовскія печати“—каже дослідник—Москва въ то же время пользуется тѣми же книгами“ ⁴⁾! І справді, скажемо, „Кириллова Книга“ р. 1644 та „Книга о

---

1) Проф. П. Морозовъ, Ор. cit. ст. 60.

2) Див. вище, ст. 73.

3) Рукоп. Синод. Библиотеки № 387 л. 35, р. 1696.

4) Проф. А. Архангельскій, Изъ лекцій, ст. 500.

вѣрѣ“ 1646,—це головні підвалини московських старовірів, а проте книжки ці... простісінькі вибірки із українських творів ¹⁾...

І не дивлючись на заборону собора, українські книжки ширились собі спокійненько, всі їх охоче читали та щиро поважали... І дивнее диво: року 1690 на „Требник“ Могилин наклали анафему, а через два роки, р. 1692 архієпископ Афанасій, близький Іоакимові, правив службу з цього ж самого „Требника“ ²⁾...

Так палили наші книжки на Москві. Нагадаю, що під час унії частенько палили наші книжки і в себе вдома, а коли не палили, то возами скидали їх в Дніпро... Так загинула сила українських книжок, про які тепер ми тільки й знаємо, що самі їхні назви...

XXVIII:

Русифікація України почалася поволі, але почалася дуже давно. Ще навіть сам „тишайшій“ цар Олексій Михайлович в своєму маніфесті про згоду з Б. Хмельницьким вже наказував українцям: „раздѣленіє съ поляками сотворите какъ вѣрою, такъ и чиномъ; хохлы, которые у васъ на головахъ, постригите...“ ³⁾.

І почалась русифікація з отсих хохлів, а скінчилась душею...

І вже хутко по згоді України з Москвою Україна плаче в одному творі:

---

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Проф. И. Шляпкинъ, Св. Д. Ростовскій, ст. 129.

³⁾ „Полное собраніе Законовъ Росс. Имперіи“, т. I.

„О Боже мій милостивий!
Воззри на плач мій ревнивий!
Де бідниця есть такая,
Як я, Росія Малая?
Всі маткою називають,
А не всі за матку мають:
Другий хоче загубити,
В ложці води утопити“... ¹⁾.

Петро I любив Українців за їхню вдачу та розум, кликав їх до себе, охоче приймав на службу і давав їм великі посади. Проте він ненавидив Україну за її повсякчасні поривання до волі, за тверду оборону старої автономії. Ця автономія, старожитні права українські завше муляли йому очі.

Повстання Мазепи не налякало Петра і він наважився „Малую Росію къ рукамъ прибрать“. Він рішуче повів боротьбу з нею і поніс на Вкраїну люту русифікацію і в цьому замірі не спинявся і все своє життя...

Гетьман Іван Скоропадський (1708 — 1722); за його часи Петро I Україну до рук прибрав, хоч гетьман і був проти того.

¹⁾ „Плачъ Малой Россіи“, певно з 1658 р. Див. *проф. Н. Петровъ*, Очерки, ст. 35—37.

Всіх гетьманів винуватив цар у зраді; „всѣмъ извѣстно — писав він р. 1723-го—что со временъ перваго гетмана Богдана Хмельницкаго, даже до Скоропадскаго, всѣ гетманы явились измѣнниками“¹⁾...

І Петро зводив з світа Українських козаків, що ними держалася тоді Україна, зводив їх, де тільки міг. Сила наших козаків полягла, коли будувала Петроград,—і московська столиця стоїть на українських костях... Про це плакав наш Шевченко:

Царю проклятий, неситий,
Гаспиде лукавий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними кістками,
Поставив столицю
На їх трупах катованих...²⁾.

Сила українців загинула на важких роботах на півночі, де вони будували великі водні канали, скажемо, Ладожський канал, фортецю св. Хреста і т. и.; сила козацтва загинула в Дербентським поході... За чотири роки (1721—1725) цієї каторжної роботи загинуло козаків більше 20 тисяч, не лічучи тих, що вернулися каліками...³⁾.

За козаків і за весь народ український голосно заступився тодішній наказний гетьман Павло Полуботок. Він ба-

1) Вантышъ-Каменскій, ст. 430.

2) Кобзарь, вид. 1907 р. Спб., ст. 178, „Сон“.

3) Проф. М. Грушевскій, Очеркъ исторіи укр. народа, вид. 2-е, ст. 346. Див. Ол. Родаков, Українські козаки на Ладожським каналі, „Записки“, Львів, т. 12.

чив, як гине Україна, як її скрізь заплісали москалі, як нищили старі права українські. Запеклось йому серце і він сміло почав домагатись, аби вернули Україні одняті права...

Петро I розсердився на Полуботка і звелів йому покинути Україну і їхати до Петрограду. Полуботок, хоч і знав, що їде на кару, проте слухняно поїхав і весь час в Петрограді заступався за свою отчизну. Почалась звичайна московська „волокіта“, гетьманові все не давали певної відповіді і він бачив, що тут тільки знущаються над Україною...

І здивавши царя, Полуботок сміло та гнівно одчитав його гіркими словами: „Знаю, царю,—казав він—і бачу, що ти без жадної причини руйнуєш мою отчизну, нищиш права, що батьки твої та й сам ти прилюдно признали... Шоб звести з світа козаків, ти женеш їх на каторжну працю, силуєш їх копати канали в твоїй безкрайї Росії, силуєш їх сушити непроходимі болота, і вони тисячами мруть з холоду та голоду і тілами своїми угноюють тобі землю...

Ти одняв у нас право вільними голосами настановляти собі гетьманів та старшину; ти насилаєш до нас судьями москалів, що не знають нашого права і тільки люто знущаються з нас... Кидать народи в неволю і панувати над рабами,—це ж діло азійського тирана, а не християнського монарха...

Дозволь, царю, останній раз застерегти тебе, що з твого катування не буде тобі жадної користи... І не буде тобі слави, бо ти силою та кривдою правиш Україною...

Знаю, що, по звичаю московському, ждуть мене важкі кайдани, що вкинуть мене в холодну та темну тюрму, де й загину я з голоду... Але що мені з того?.. Я бороню Укра-

їну і радий скоріше піти на люте катування, ніж бачити, як гине народ український...

Роздумайся, великий царю... Будь певний, що покличуть й тебе на суд перед Царя царів і тоді даси ти відповідь за всі свої кривди, що їх чиниш народу українському¹⁾...

Мученик за волю України, наказний гетьман Павло Полуботок. Род. коло р. 1660-го, помер 18 дек. 1724 р. в Петропавлівській тюрмі.

Розлютований Петро перебив цю мову Полуботкову; він гнівно крикнув: „Не одні оковы, а смерть ожидается тебя“, і тут же вирік йому смертну кару... Гетьмана схватили і 10 ноября 1724 р. вкинули в Петропавлівську тюрму...

Але не довго катували Полуботка: хутко й смерть йому прийшла.

Розказують, коли Петро прочув, що Полуботок тяжко за-

¹⁾ Д. Вантшишъ-Каменскій, *Исторія Малой Россіи*, вид. 4, К. 1903 р. ст. 431; покликається на *Annales Шерера 1788 р.*, де промова ця надрукована французською мовою; крім цього, промову Полуботкову надруковано в „*Исторіи Руссовъ*“, М. 1846 р. ст. 229—230, але в трохи іншій редакції, і в історії Маркевича, М. 1842 р. т. II ст. 577—579; більшість дослідників вважають промову Полуботкову апокрифічною. Про Полуботка див. А. М. Ла-

хворів, він послав йому лікаря; але гетьман зрікся лікарства й проказав: „на що мені життя, коли не можу допомогти Україні?“...

А перед смертю Полуботковою прийшов до його Петро і просив помиритись. „Ні, царю,—одповів йому гетьман—не сила твоя вернути життя мені... Скоро вже Петро з Павлом стануть на суд перед Праведним суддею: Він розсудить діла їхні“¹⁾...

Так помер Полуботок, мученик за волю України...

Дальші царі пішли тею ж ворожою дорогою і потроху прибірали Україну до рук своїх, поволі нищили її права. Дойшло навіть до того, що р. 1737 кн. Барятинський арештував увесь кийвський магістрат і при

Передостанній гетьман Данило Апостола (1727—1734).

заревский, Павелъ Полуботокъ, „Русскій Архивъ“ 1880 р. кн. I; *Вадимъ Модзалевскій*, Павелъ Леонтьевичъ Полуботокъ, з „Русскаго Біографическаго Словаря“, Спб. 1903 р.; тут і література.— *Н. Гальковскій*, Наказной гетманъ Полуботокъ, Лебединъ, 1909 р.

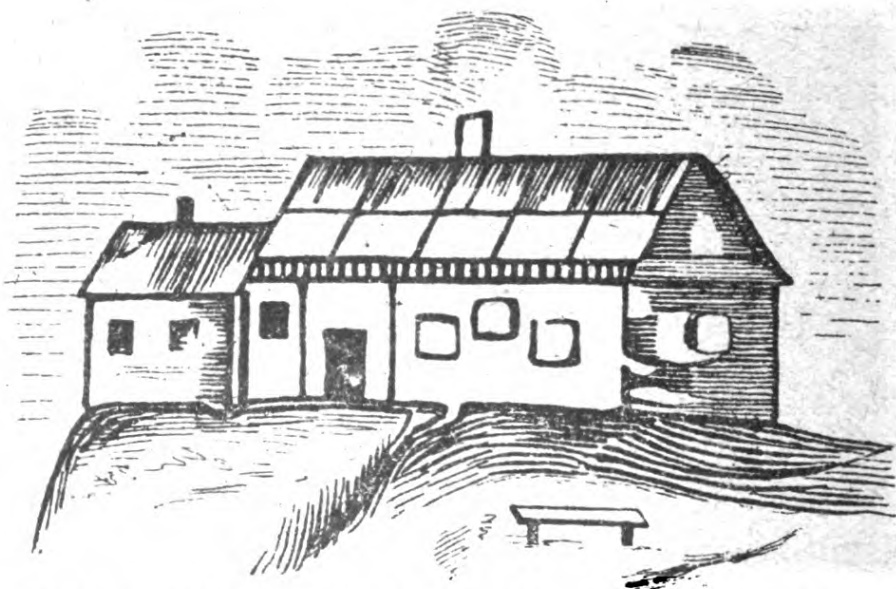
¹⁾ Тут же, ст. 432.

цій okazji забрав грамоти г. Києва, сподіваючись, що сплине час, українці забудуть про свої права і „ссылаться имъ будетъ въ вольностяхъ не на что...“¹⁾).

XXIX.

Кієво-Печерська Лавра рано достала собі од Константинопольского патріархи дозвіл завести свою друкарню і вільно друкувати всі потрібні книжки.

Наша Лавра Печерська з давніх-давенъ стала у нас великою національною святинею. Слава про її святощі та про богатства лунала далеко за межами Вкраїни і вона завше вабила до себе і друзів і ворогів; от чому Лавру так часто спустошали та грабували всі ті вороги наші, що набігали на Київ.

Стара Лаврська друкарня в 1638 р.; з книжки «Тератургима» Аф. Кальнофойського 1638 р.

І тільки з XVI ст., коли пішло у нас козацтво і коли воно крєпко стало на оборону старобатьківської віри, тільки

¹⁾ *Грушевскій*, ст. 353. Сборникъ истор. общ. т. 117 ст. 567.

з того часу настала золота доба для Лаври, доба спокою і мирного розвитку. Лавра стає найбагатшим монастирем,—у неї було сила землі, їй же належали навіть дві великих місті—Васильків та Радомишель.

І Лавра веде широку культурну працю, особливо з кінця XVI ст., коли вона стала на чолі боротьби народу за свою віру. Лавра кличе до себе вчених людей і вони ведуть культурну працю; так прикликали в Лавру, скажемо, Зах. Копистенського, П. Беринду, Т. Земку, Лавр. Зизанія, Олександра Митуру і инш. Лавра заснувала цілий институт казнодіїв (проповідників), що понесли слово Боже в народ і крєпко стали в оборону віри. Заснувала Лавра і школу, з якої потім і вийшла славна Академія Київська.

Друкарство дуже рано почалося на Україні,—ще з середини XVI віку. Але неспокій і непевне життя довго перешкоджали Лаврі взятись до друкарської справи і в Києві. І тільки Лавра почула під ногами твердий ґрунт, вона зараз же береться до друкарства.

Перший, хто розпочав друкарство в Печерській Лаврі, це був славний архимандрита її, Єлисей Плетенецький (1599—1624). Десь коло р. 1615 він купив в Стратині у спадкоємців Федора Балабана († 1606 р.) гарну друкарню і перевіз її до Лаври.

І Плетенецький гаряче взявся до друкарської роботи; в м. Радомишлі він збудував велику папірню, що постачала папір на друкарню. Лаврська друкарня стала тоді самою енергійною,—книжок вона випускала більше од инших друкарень. За 8 років свого першого життя (з 1617—1624 р., до смерти Є. Плетенецького) Лавра надрукувала 11 великих книжок, книжок поважних і дуже потрібних; це були: Часословець, Анеологіонъ 1619 р. (1048 листів), Книга о

вѣрѣ единой 1619 р., Божественная литургія 1620 р., Но-
моканонъ 1620 і 1624 р., Бесѣды І. Златоустаго 1623—1624 р.,
Псалтырь 1624 р. і інші.

Первенцем лаврського друку був Часословець (22+
192 л., in 4⁰), що вийшов р. 1617; на жаль, всі примірники

Архимандрит Печерський Єлисей Плетенецький, славний укр. культурний діяч († 1624 р.). Заснував друкарню в Лаврі.

цеї книжки збереглися до нашого часу без першого листа, тому не можна певніше сказати, в який саме день вийшла ця книжка. Передмова цеї книжки помічена: „писано мѣсяца Декемврія 20 дня лѣта отъ Р. Х. 1616“; це ясно свідчить, що набірати книжку почали ще в р. 1616, певне з початку його.

Рoku 1618 Єл. Плетенецькому було написано панегірика, де перелічена вся праця цього славного українського культурного діяча. Про друкарство тут писано от що.

Фондова́е Друкарнѣ.

И тоиѣи тежѣ цноты молчатъ не годитѣся,
Хтобы противѣ того бы, глѣпыи подобитѣся,

Котворене бы намиѣи ш тоє не деаютъ,
же мѣдрые полавѣ славѣ ихъ вкидаютъ.
Ты такъ велце потенжный в оучникѣ горлицѣ,
Бедѣ (такѣ мовѣ) рен в дѣлѣ сватоблицѣ
Богъ повскресилъ Дрѣкарню припадѣю пыломъ
Балабана, цнштъ кѣ кѣ, речю и тежъ дѣлѣ.
Онъ за благословенствѣмъ Оца намъ стого,
Удалъса до ремесла (могѣ речн) цного.
Ты зає такѣ милостни Цркви збытѣ речникый,
Хотѣлъ и допалель то, такѣ не лѣнникый.
По зєттю его з свѣта, Дрѣкарню вскресити,
И прѣ выдаванье Книгъ Црковъ оукраєити,
Кгдажъ са Црковъ Бжаа прѣ ню помножаєтѣ:
И в Догматѣ Щецески сличне проквитає.
Нехай же ти стокротне Бжѣ то нагородитѣ:
И щастье противное не нѣвчомъ не шкоди¹⁾.

Тепер оєе як раз минає триста років (1617—1917) з того часу, як распочалося саме найбільше на Вкраїні київське друкарство. В історії нашого українського культурного життя ця праця Лаври займає саме почесне місце і цєї праці Лаврської ніколи не забуде вдячний народ. Лавра видрукувала силу книжок і книжки ці вкрили не тільки саму Україну, але й широко розходились далеко по-за межами її: Лавра завше щедро давала духовний хліб всім слав'янським

1) „Въверункъ цнотъ“, Київ, 1618 р. л. 4 об. Див. В. Перетць, Панегірик „Въверункъ цнотъ“, „Зап. Наук. Тов.“, Київ, кн. VI за 1909 р.

народам. І ось навіть ще й тепер на всім слав'янським мирі ніде не знайдете такого архиву чи бібліотеки, де б не було якоїсь Лаврської книжки.

Але погляньмо, якої гіркої долі зазнало лаврське друкарство за ці три столітті свого життя.

Гетьман Іван Виговський (1657—1659), воював з Москвою, домагався, аби зробити з України «Велике княжество Руське». Р. 1664 був скатований в Польщі.

турну працю України. І коли насильством, зрадою та підкупом над українською церквою запанувала Москва, з того часу всім просвітним справам українського духовенства прийшов край.

Перший період лаврського друку — це період її вільного життя; Лавра вільно друкувала всі книжки, які тільки вважала за корисні та потрібні, і ніхто тоді не ставав їй на дорозі цієї культурної праці. Таким життям жила Лавра цілих 70 років, цеб-то до того часу, коли вкраїнську церкву було одано московському патріарсі (р. 1685).

Українське духовенство довго відмовлялось іти під московську владу¹⁾. бо добре розуміло, що Москва хутко припинить всю куль-

¹⁾ Див. про це нижче, гл. XXXVI.

Другий період лаврського друку—це період боротьби її за старожитні права Лаври, за її волю друку (з 1685 до кінця XVIII віку).

Зараз же, як українська церква опинилася під московським патріархою, зараз же архимандрита лаврський Варлаам Ясинський просив патріарху Іоакима дати Лаврі грамоту про волю їхнього друку¹⁾. Проте такої грамоти Лаврі не дали і з цього й пішла потім сила всяких непорозумінь.

Пішли непорозуміння, не дивлючись на те, що в царським наказі про права вкраїнської церкви р. 1685 було писано: „печатаніє книгъ невозбранно имѣти повелѣваемъ“²⁾...

В самій Москві друкування книжок було під стараним доглядом і свіцького уряду і патріархи; жадному митрополіті там не дозволялось хоча б чого-небудь друкувати³⁾. Такі ж самі порядки Москва задумала завести і по Україні.

Наша мова вкраїнська, наші книжки завше муляли очі на Москві. І Москва рано починає вести з нами боротьбу, аби примусити нас кинути рідну мову свою і пристати до московської.

Почалося це зараз же по приєднанні нашої церкви до московської, ще за патріархи Іоакима, що так люто ненавидив українців,—він перший почав забороняти вкраїнцям книжки рідною мовою. Ще р. 1677 він наказував видерти з

---

1) Див. *Евгеній*, Описаніє Кієво-Печерской Лавры, додаток № 15 ст. 58.

2) Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 99.

3) *Филаретъ*, Исторія Русской Церкви, пер. IV ст. 12.

української книжки листки, бо вони „несходны съ книгами московскими“¹⁾. Так почалася цензура українських книжок ще в XVII віці...

І хутко дійшло до того, що Київській Лаврі крепко наказали завше питатись дозволу патріаршого на друкування книжок. Це цілком ламало старожитні права Лаври, і тому вона не звернула жадної уваги на цю заборону і вільно друкувала собі книжки, — так вона надрукувала перший том „Четьих-Миней“ св. Дмитрія Ростовського р. 1689-го²⁾.

Герб Д. і Д. Балабана; з сла-
в'яно-українського словника
П. Беринди 1627 р.

Патріарха Іоаким зза цеї непокори зняв велику бучу. Він одчитував за це архимандриту Лаврського (р. 1689): треба було — писав патріарха про „Четьї-Минеї“ св. Д. Ростовського — „списавъ, прислати к намъ ваше преписаніе, і намъ было то ваше преписаніе, въ царствующемъ градѣ Москвѣ соборнѣ свидѣтельствовавъ, ісправити, аще что гдѣ достойная ісправленія обрящется, і тогда, по разсмотрѣнію і сужденію соборному, дати намъ і благословеніе, еже і типографскимъ ти-сненіемъ іздати... І ми ожидахомъ отъ васъ премное время преписанія онаго вашего на прочитаніе и сужденіе. Ваше

¹⁾ Мансветовъ, Какъ у насъ правились церковныя книги, М. 1883, ст. 20, 14 і 17.

²⁾ Проф. И. Шляпкинъ, св. Д. Ростовскій, ст. 190.

же пренодобіе, пренебрегше архипастырское наше повелѣніе, книги сами типомъ издасте... І сіе ваша велія неправда“¹⁾...

І патріарха крепко надалі наказав: „а въ предъ бы вамъ каковы книги, малы или великія, новосочиненныя случится печатати, первѣе к намъ, святѣйшему патріарху, объявити и написавъ присылати, і мы, разсмотримъ, і благословеніе подадимъ на подобающая; а необъявя, и к намъ первѣе не приславъ, отнюдь бы вамъ не дерзати таковыхъ книгъ новослагаемыхъ печатати, да не казни церковнѣй, запрещеніемъ, яко преслушницы, подѣпадете“²⁾.

Здивований такимъ наказомъ, лаврський архимандрита Ясинський одписував патріарсі (10 авг. 1689 р.) про його заборону: „Сіе зѣло зѣло есть намъ

трудно и не вмѣстительно, того ради о крайнее разсужденіе и благословеніе челомъ бьемъ“³⁾.

Гетьман Павло Тетеря (1662 — 1665), воював з Москвою.

1) Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 281.

2) Ibidem, ст. 284.

3) Ibidem, ст. 287.

Як раз тоді була велика потреба в псавтирах, бо „ея же и единыя в типографіи не имаы“. Лавра приступала до друку їх, і цей наказ патріархи збив її з пантелику. Ясинський писав про це патріарсі: „Усумніваємся, како здѣ, въ Малой Россіи, печатати, по коему зводу? Ибо аще по Московску, то не обыкоша сіи людіе (українці) тако читати и не имуть куповати, развѣ аще бы особый на то былъ монаршій указъ и патріаршій всенародный“ ¹⁾...

Іоаким бачив, що його не слухають в Україні, і просив навіть патріарху Константинопольского, аби він наказав українцям, „да имуть покореніе и послушаніе святѣйшему нашему престолу Московскому, и да не имуть волю и власть, въ жесточайшихъ заурещеній,—ни по единому образу, ниже книги какія печатати, ниже ино что творити безъ нашего соборнаго разсмотрѣнія“ ²⁾...

Проте патріарха на це не згодився і друкувати книжок не заборонив. І Лавра не слухалась цих наказів з Москви і друкувала книжки як і раніше. Так, р. 1692 вона видрукувала, не повідомивши патріархи, Літургію, і в передмові не згадала ані царів, ані патріарху, а тільки свого архимандриту Мелетія Вояхевича.

Росердився на це новий вже патріарха Адріан і вичитував за це Вояхевича (18 ноября 1692 р.): „а тако бы неподобало творити... Точію за твоимъ велѣніемъ книги издаются, еже весма непристойно и дерзновенно. Еще же предъ сего к вамъ в монастырь—чтобы безъ вѣдома каковыхъ церковныхъ книгъ не печатати—писано... Како же у васъ

---

1) Ibidem, ст. 287.

2) Ibidem, ст. 199.

такое презорство содѣяся въ сиевомъ, в благословеніе и прощеніе ваше намъ возвѣстите“¹⁾).

Через місяць, 17 дек. 1692 р. архимандрита Лаврський просив вибачити йому це його злочинство. Він так виправджувався: „Грамоты вашего архипастырства при моемъ недостоинствѣ въ святую обитель нашу таковой не бывало, чтобы никакихъ книгъ церковныхъ безъ вашего архипастырскаго милостиваго благословенія не печатать... А какъ прежде мене бывшимъ архимандритомъ еще былъ каковый вашъ архипастырскій указъ или ни, того не вѣмъ, и не обрѣтохомъ между многими писмы таковаго архипастырскаго указу“²⁾...

Од всего Лаврського собору архимандрита просив патріарху: „Сіе же всѣмъ бысть извѣстно, яко по сіе время безъ препятія невозбранно было всякіе книги по нашему малороссійскому обыкновенію печатать, нынѣ же в велицѣмъ недоумѣніи суще, ужасе бо насъ вашъ архипастырскій милостивый отеческій указъ, яко ни малой какой книжицы безъ вашего архипастырскаго милостиваго указу не печатать“... І собор просить: „аще намъ, богомолцемъ вашимъ, на всякую и малѣйшую книжицу по благословеніе посылати къ вамъ, то в святой обители всякому строенію монастырскому превеліе препятіе будетъ. И не точію строенію, но и безхлѣбни будемъ... Прожитокъ весь брати и служебникомъ пища і одежда и всякое строеніе монастырское, то все отъ печатанья книгъ“³⁾...

І накінці Вуяхевич од всеї Лаври пише: „Единими усты і единымъ сердцемъ вси единокупно, припадая до ногъ вашихъ

1) Ibid. ст. 359—360.

2) Ibid. ст. 362.

3) Ibid. ст. 362—363.

архіпастырських, со слезами молимъ: помилуй насъ... повели по прежнему в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашему обыкновению“ ¹⁾).

І патріарха змилосердився над Лаврою і прислав їм листа (февр. 1693 р.): „Не возбраняемъ же вамъ—писав

«Останній козак», гетьман Петро Дорошенко (1665—1676), все життя своє мріяв знов зробити Україну козакою республікою. Вмер р. 1698 на засланні в Москві.

він—в типографіи вашей Кієвопечерской обычныхъ книгъ в чинѣ церковномъ печатати, еже бы было въ ползу, аще и по тоя страны нарѣчію. А которые имате печатати болшія книги... на таковыя книги и благословеніе отъ насъ приимати и присылати къ намъ должно, да во извѣстіи имѣемъ, ради общаго согласія безъ всякаго усумнѣнія и прекословія“ ²⁾).

В кінці свого листа патріарха різко поділяє книжки на московські і українські і забороняє везти українські книжки на Москву; цим він хотів примусити Лавру не друкувати українських книжок, бо вона багато постачала їх і на Москву. „И аще которыя книги

¹⁾ Ibid. ст. 363.

²⁾ Ibidem, ст. 372.

издаватися у васъ имуть, — писав патріарха—и всякія церковныя здѣшнимъ нарѣчіемъ (цеб-то по-московському) и чиномъ нынѣшнихъ переводовъ, и тѣ безъ всякаго извѣта взимати будуть отъ васъ цѣною вездѣ, и возити къ Москвѣ будетъ невозбранно; аще вашимъ тамо нарѣчіемъ (цеб-то по-українському) и прежнихъ переводовъ реченіями издавати имате, таковыя въ тамошнія страны отпускайте, а къ Москвѣ ихъ не присылайте, повеленія же великихъ государей царей нашихъ и нашего благословенія въ нихъ не полагайте“¹⁾...

Так скінчився цей перший період боротьби Лаври за свої старожитні права. Москва не здолала Лаври, і та знову почала друкувати собі книжки вільно, як і раніше. Адріана на Москві змінив українець—Стефан Яворський, і він вже не звертав жадної уваги на Лаврську друкарню.

Такою була ця справа аж до 1720 року. І з цього року починається другий період цієї боротьби,—Лавра по-троху губить свої права і гору бере Москва.

Петро I, прихильник українців, пішов вже значно далі в цензурі книжок. Роздратований частими памфлетами на себе, він для всієї Росії р. 1701 видав такого чудацького наказу: „Монахи въ кельяхъ никаковыхъ писемъ писати власти не имѣють, чернилъ и бумаги въ кельяхъ имѣти да не будутъ, но въ трапезѣ опредѣленное мѣсто для писанія будетъ,—и то съ позволенія начальнаго“²⁾...

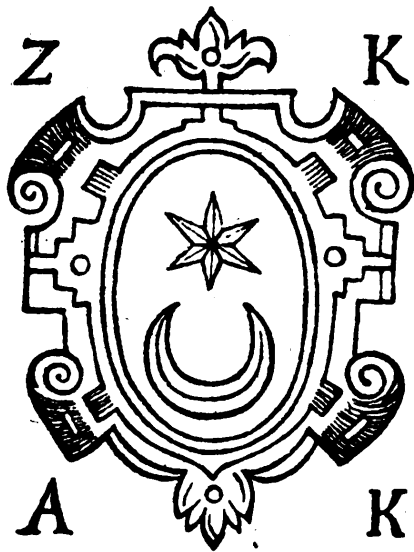
І тому нема нічого дивного, що добрався Петро і до українців. І вже 1720 р. 5 октябрю Височайше було нака-

---

¹⁾ Ibidem, ст. 372.

²⁾ Полное собраніе законовъ, IV, № 1835. Див. Скабичевскій, Очерки истории русской цензуры, Спб. 1892 р. ст. 4.

зано: „Въ Кієво-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, да и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами справливать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было; другихъ же

Герб архим. Захара Колищенського, друкаря Лаврського; з кнѣвської книжки «Толкованіє на Апокалипсисъ» 1625 р

никакихъ книгъ ни прежнихъ ни новыхъ изданій, не обявля объ оныхъ въ Духовной Коллегіи и не взявъ отъ оной позволенія, не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой церкви восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти“ ¹⁾).

А далі й посунули довгою низкою оці цензурні скорпіони з Москвы. Кієвській Лаврі було крѣпко наказано, аби рукописи до друку „для свідѣльствованія присылать въ Московскую типографскую кантору прямо отъ той Лавры...“

При цьому додано: „И за тотъ трудъ Московской типографіи служителямъ опредѣлить отъ Кієво-Печерской Лавры изъ доходовъ тамошней типографіи пристойное награжденіе...“ ²⁾).

І рясно посипались такі скорпіони на українські друкарні. Лавра надрукувала без дозволу Москви „Триодъ“ і

¹⁾ Проф. Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 164.

²⁾ Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 166. Указ св. Синоду р. 1786 і раніших.

р. 1724-го її покарано за це штрафом в 1000 карб., покарано за те, що випустила книжку „не во всемъ съ великороссійскимъ сходною...“

За таку ж справу покарано на 1000 карб. і Чернігівську друкарню, а потім її зовсім забрали до Москви, бо чернігівці вперто стояли на своєму і не послали до Москви книжок на цензуру... ¹⁾).

Це були перші штрафи, накладені на українське друковане слово...

Київський митрополита Іосаф Кроковський р. 1726-го склав акафіста св. Варварі; Лавра клопоталась, аби їй дозволили цього акафіста надрукувати. Дозвіл дали, але з умовою, щоб акафіста переклали „на великороссійское нарѣчіе...“

А р. 1769 Лавра клопоталась, аби їй дозволили надрукувати українських букварів,—бо московських люде не розуміють і не хтять купувати. Проте синод не тільки не дозволив, але й наказав одібрати назад букварі, що були вже на руках... ²⁾).

Було наказано навіть одібрати по церквах старі українські книжки і міняти їх на московські... ³⁾).

І так не забували Лаври та й всеї України цензори московські і за весь XVIII вік. Пильне око московське завжди ляжливо й старанно стежило та доглядало за писаннями непокірних „черкасишковъ“.

---

¹⁾ С. Єфремов, Історія укр. письменства, ст. 129, вид. 2-е.

²⁾ Объявленіи стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, К. 1914 р., ст. 8. Див. ще М. Грушевскій, Очеркъ, вид. 2-е, ст. 393.

³⁾ М. Грушевскій, Очеркъ, ст. 393.

Так, 21 сент. 1755 р. Синод наказав Лаврі перероблювати по-московському „Четьи-Минеи“ св. Д. Ростовського та Патерик Печерський ¹⁾).

А р. 1766 ноября 9 дня Київо-Печерській Лаврі „обстоятельно предписано“: „чтобы впредь въ типографіи тоя Лавры печатать и на продажу употреблять одни тѣ книги, которыя въ московской типографіи съ апробаціи Св. Синода печатаются...“ ²⁾).

7 мая 1775 р. св. Синод знову наказує Київському митрополіті Гавріїлу Кременецькому: „чтобъ несходственныхъ съ выходящими изъ Московской типографіи книгами въ народъ выпускаемо не было... и ни вчемъ ни малѣйшей разности не было... Что же касается до издаваемыхъ вновь книгъ, то оныя исправя, не печатая, прежде присылатъ къ разсмотрѣнію и апробаціи въ св. Синодъ непременно“ ³⁾).

А ось іще оден з таких же наказів р. 1786-го: найсв. Синод крепко наказує митрополіті Київському Самуїлу Миславському, аби в книжках, що їх друкує Лавра, в порівнянні з московськими „никакой розни и прибавки и въ слогѣ рѣчей перемѣны отнюдь не было,—въ томъ имѣть наикрѣпчайшее смотрѣніе...“ ⁴⁾).

От така історія київської друкарської справи, такі були заборони друкованого українського слова,—накази сипались мало що не кожного року, — перелічити їх не сила, тому

---

¹⁾ Н. Петровъ, Акты, т. II ст. 163.

²⁾ Ibidem, т. V ст. 165, з наказу св. Синода 29 окт. 1786 р. митрополіті Самуїлу Миславському.

³⁾ Петровъ, Акты, т. IV ст. 196—197.

⁴⁾ Ibidem, т. V ст. 166.

я привів тільки виразніші з їх. І тому не диво, що за XVIII вік ми маємо не багато українських друкованих творів. але ж за те маємо силу творів рукописних, що випадково побачили світ тільки в XIX віці...

І в боротьбі за волю друку, що так довго і так вперто вела Лавра, гору таки взяла Москва. І старожитні права Лаври були зламані, та вона тепер вже й не протестувала і почала друкувати книжки, тільки однакові з книжками московськими...

Настав третій, новий період лаврського друкарства, що вже цілком ішов під патріотичним прапором „обрусенія“...

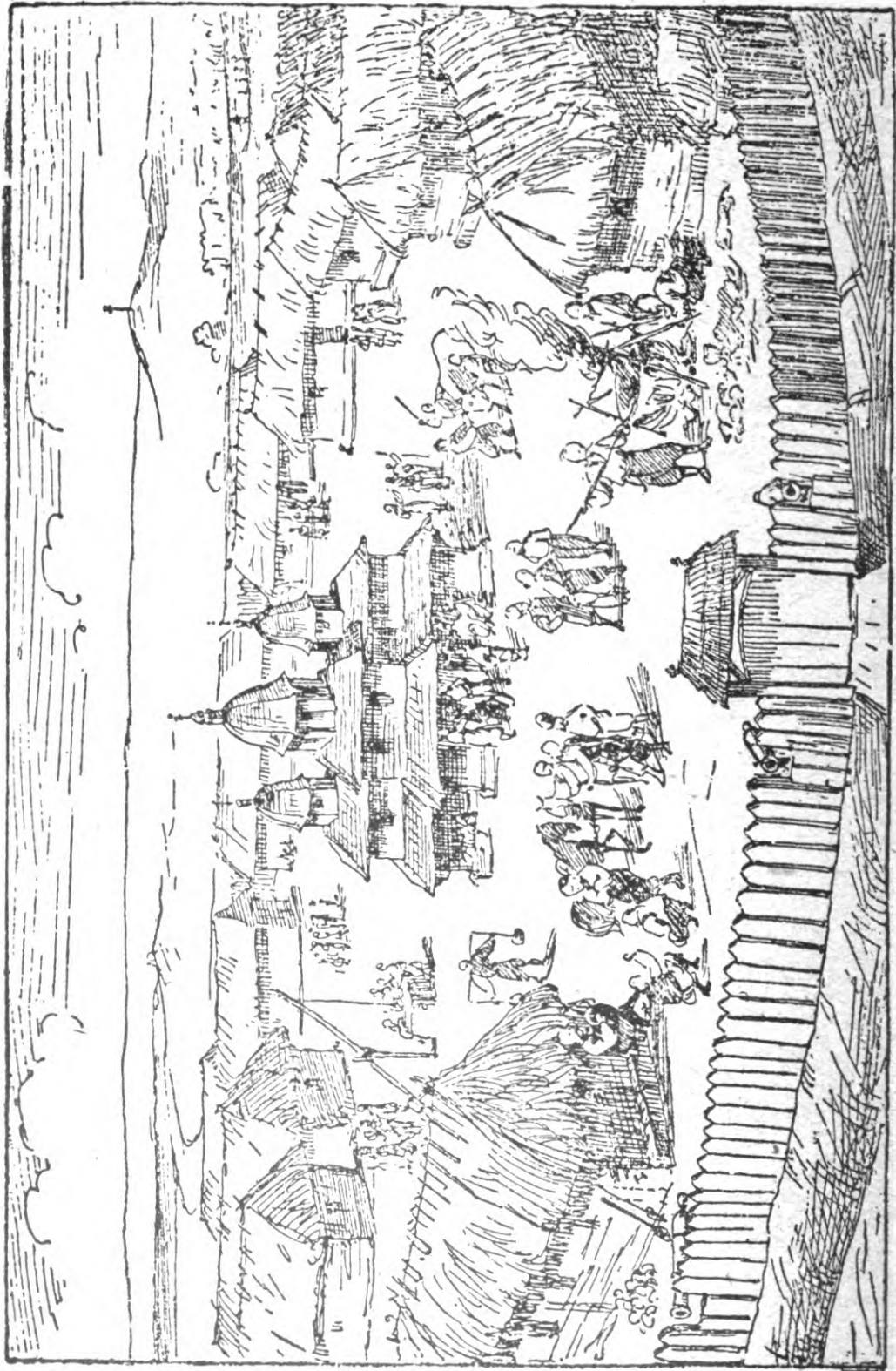
XXX.

Цариця Катерина (1762—1796) повела вже рішучу русифікацію і всіма силами пильнувала, аби зруйнувати старожитні вольности українські, пильнувала, „чтобы въкъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бъ персона какая была произведена въ оное достоинство“. Катерина домагалася зрівняти Україну зо всею Росією, провести нівеліровку по всім українським житті; вона пильнувала вирвати з українців „развратное мнѣніе, по коему поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго совсѣмъ отличнымъ“...

Цариця ненавидила українців за їхню культуру і вже р. 1764-го призначила в правителі України графа П. А. Румянцева і наказувала йому добре стежити за нашою Академією: „Не безызвѣстно—писала вона,—что обучающіеся богословію и опредѣляющіе себя здѣсь къ чинамъ духовнымъ, заражаются многими ненасытнаго честолюбія началами“ ¹⁾...

---

¹⁾ Проф. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, вид. „Общественная Польза“ кн. 6 т. 26 ст. 35—36.

Січ Запорізьська, з давнього малюнку.

І Катерина вмгло та рішуче повела ворожу політику і за довге життя своє дощенту зруйнувала Україну...

Рок 1775 авг. 3 дня вона видала маніфеста про скасування Січі Запоріжської ¹⁾).

Останнього кошового Січі Запоріжської, старого Петра Калнишевського, без жадної провини його, — бо він навіть стояв за Москву, — з наказу цариці схопили, закували в кайдани і одвезли на край світа — на Біле море, в Соловецький монастирь, вкинули його в страшну тісну тюрму, замурували в льох, де старий й проседів одним-одинцем аж 25 років і в цій в'язниці і Богові душу оддав...

І тоді ж, зруйнувавши січ Запорожську, Катерина забрала багато старих козачих клейнодів, старі грамоти, знамена і т. и.; все це забрали в Петроград і потім сховали в Ермітажі...

Того ж таки самого 1775 року 7 ноября видано нового маніфеста про „Учрежденія для управління губерній Всероссійской Имперіи“ ²⁾; ці „Учрежденія“ заведено було і по Україні і вони скасували стару нашу міську автономію по Магдебургському праву та Литовському Статуту. Всім міським вольностям настав тоді край.

XXXI.

Не спинилася цариця Катерина і перед страшною карою всьому нашому простому народові, — вона забила його в кайдани кріпацтва. Ще 10 дек. 1763 р. цариця

¹⁾ „Полное собраніе Законовъ Росс. Имперіи“, т. XX, № 13354 ст. 190—193.

²⁾ Ibidem, № 14392 ст. 229—304.

заборонила селянам право вільного переходу од пана до пана ¹⁾),—і це вже був початок кріпацтва... А 21 апр. 1785 р. вона видала жаловану грамоту про дворянські вольности, і тоді козацька старшина наша залічена була до дворянства, перелицювалася в „благородное сословіє російскаго дворянства“, а сотні тисяч вільних селян та козаків подаровано було царським фаворитам та цьому новому дворянству ²⁾)...

І тихий край наш з того часу занімів в кайданах кріпацтва...

Земляк наш, письменник московський В. Капнист, що не поривав з рідним народом, перший протестував проти кріпацтва в своїй оді „На рабство“ р. 1783 ³⁾), цеб-то за два роки до офіціального кріпацтва. Про оду цю дослідник каже, що вона „по силѣ и художественности изображенія тягостей крѣпостного быта долженствуетъ быть поставленной на первомъ мѣстѣ изъ всѣхъ произведеній русской поэзіи XVIII вѣка“ ⁴⁾.

Капнист виразно змалював гірке кріпацьке життя ще недавно вільного народу, правдиво показав, як зруйновано тихий наш край. В кінці оди автор звертається до царів:

А вы, Цари! на то ль Зиждитель
Своей подобну власть вамъ дальъ,
Чтобъ во областяхъ подвластныхъ

¹⁾ Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи 1830 р., т. XVI, № 11987 ст. 454—457.

²⁾ Ibid. т. XXI № 15228, т. XXII № 16187 ст. 344—358.

³⁾ „Скорбная ода на закрѣпощеніе малороссіянь за помѣщиками“. Оду передруковано в „Основі“ за 1861 р. кн. 3.

⁴⁾ А. *Вогумиль*, Начальный періодъ народничества въ русской художественной литературѣ; ст. 134—135, Київ, „Универс. Извѣстія“ за 1907—1908 рр.

Изъ щастливыхъ людей несчастныхъ
И зло изъ общихъ благъ творить?
На то ль даны вамъ скиптръ, порфира,
Чтобъ были вы бичами міра
И вашихъ чадъ могли губить?...

Звичайно, ода ця не побачила світа в свій час,—її надруковано було тільки в 1806 році; проте ода ця мала велику славу і була дуже поширена в рукописному виді¹⁾.

Навіть освіта не спасала од кріпацтва. Той, хто кінчив повний курс Київської Академії і навіть був учителем там, коли тільки був він податного стану, то по законах Катерини²⁾ він не мав права на чини, не міг постригтись і в ченці³⁾...

Мученик за волю народа українського, геніальний український поет Тарас Григорович Шевченко (1814—26 февр. 1861).

¹⁾ А. Богумиль, ст. 134.

²⁾ Закон 15 февр. 1776 р. забороняв постригати в монахи кого-небудь з податного стану. Див. „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи“ т. XVIII № 12 573 ст. 583—585.

³⁾ Н. Петровъ, Акты, т. IV ст. X.

В вогненних віршах Шевченко часто згадував Катерину і її знущання над нашим народом. Змордовану Україну він так малював:

Он глянь,—у тім раю, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки здіймають,
З шкурою здіймають, бо нічим обуť
Панят недорослих... А он роспинають
Вдову за педушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,—
Єдину надію—в військо оддають,
Бо його, бач, грохи... А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати шеницу на панщині жне ¹⁾...

XXXII.

Народ наш завше був вільним, завше поривався до науки,—і на дорозі йому тут ніхто ніколи не ставав. В XVII та XVIII віці шкіль на Вкраїні було дуже багато. Я вже розказував, що свідчить про нас Павло Алепський, що переїздив Україну р. 1653-го; він писав про українців що „всі вони, за невеликим винятком, грамотні, навіть більшість їх женок та дочок уміють читати... А дітей у їх більше ніж трави,— пише він, і додає: і всі діти вміють читати, навіть сироти“ ²⁾...

Духовенство наше, вже в XVI віці одзначалось своєю освітою, а в XVII віці освіта ця значно поширшала, і з ду-

---

1) „Сон“, по вид. 1907 р. Спб. ст. 169.

2) Див. вище ст. 32—33.

ховного стану вийшла довга низка і славних письменників, і славних наукових дослідників. А в XVIII віці, р. 1784-го митрополита Миславський видав наказа, аби навіть і не просили його про висвячення на попа чи диякона тих, хто не побував в вищих класах Академії¹⁾.

Кожне село мало тоді свою школу. Як показує перепис 1740—1748 р.р., в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; як показує опис Румянцева, в Чернігівському полку було 143 школі на 142 селі²⁾... На просторі теперешніх Чернігівського, Городенського та Сосницького повітів р. 1768 було 134 школі і одна школа припадала на 746 душ

---

¹⁾ Архив. Київської Духовної Консисторії за 1784 р. № 2 і 95. Див. *Н. Петровъ*, Київ. Академія въ царствованіе Екатерины II, ст. 73.

²⁾ Див. про це статті: *Лазаревського* в „Основі“ 1862 кн. 5; *Павловського* в „Кіевск. Старина“ 1904 р. кн. I; див. ще про школи: „Земскій Сборникъ Черниговской губ. 1877 р. кн. II; *проф. Багалъй*, „Къ десятилѣтію издательскаго комитета харьк. общ. грамотности“ 1901 р.—*А. Павенцкій*, Початок і розвій шкільництва на Русі, „Учитель“ 1901 р. №№ 22—24.—*С. Мирнопольскій*, Очеркъ исторіи церковно-приходской школы, вип. I—II, Спб. 1894—1895.—*К. Харламповичъ*, Западно-русскія школы XVI и нач. XVII в., Казань, 1898.—*Його ж*, Острожская православная школа, „К. Стар.“ 1897, V—VI.—*Н. Стеллецькій*, Харьковскій Коллегіумъ, Харьковъ 1895.—*П. Левцикій*, Прошлое Переяславской дух. семинаріи, „К. Стар.“ 1889, кн. 2.—*Н. С.* Къ исторіи народнаго образованія на Украинѣ въ нач. XIX в. „К. Стар.“ 1900, VI.—*Г. Данилевскій*, Харьковскія народныя школы (1732—1865), „Украинская Старина“ т. XXI собр. соч. изд. Маркса, Спб. 1901.—*А. Лотоцкій*, Народное образованіе въ Подоліи въ его прошломъ и настоящемъ, „Образованіе“ 1899, IV—VI.—*И. И. Огіенко*, Къ исторіи школъ въ Малороссіи, „Лѣтопись Екатериносл. Ученой Архивной Комиссіи“, т. IX за 1913 р.

населення; через 100 років, р. 1875 на цій самій землі шкіл вже тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ¹⁾, цеб-то за сто років шкіл стало втриє менше, тоді як людиність зросла вдесятеро...

Теж стало і на лівобічній Україні; коли там р. 1740 було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX віку шкіл цих не стало, і чернігівський архієрей писав генерал-губернаторові кн. Куракину, що „не находиль при проѣздѣ моемъ нынѣ по губерніи заведенныхъ училищъ“²⁾...

Так впливала Москва на українську культуру...

Пробувала Москва звести навіть саму Київську Академію, пробувала це дуже рано,—ще р. 1666-го, і не зробила цього тільки тому, що побоялась народа³⁾.

На Москві шкіл в XVII віці було дуже мало і українське духовенство боялось, щоб не стало того ж і на Україні, коли тільки вона пристане до Москви. Дослідник цього питання каже, що „подчиненіє кievской митрополіи московскому патріарху могло имѣть гибельныя послѣдствія для процвѣтанія малорусскихъ школъ“⁴⁾...

І так воно й сталося...

Коли Брюховецький од духовенства просив дозволу завести школу, то з Москви йому одповіли, що краще б цих шкіл зовсім не заводити⁵⁾...

---

1) Див. там же.

2) С. Ефремов, Історія укр. письменства, ст. 130, вид. 2-е.

3) Проф. М. С. Грушевскій, Очеркъ історіи українскаго народа, изд. 2-е, 1906 р., ст. 388.

4) Проф. С. Терновскій, Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 112.

5) Ibidem. ст. 111.

А за цариці Катерини старшина українська дуже до-
магалася, аби Київську Академію переробити на університета.
Так, р. 1763-го тодішній гетьман український К. Розумовський
подав Катерині свого
проекта про одроджен-
ня старожитніх прав
України, і в цім проє-
кті він домагався, аби
з Київської Академії
було зроблено універ-
ситета з 4 факульте-
тами, з факультетом
богословським; другий
університет мав бути
в Батурині і склада-
тись з 3 факультетів¹⁾.

В відомій „Ко-
мисії о сочинені но-
ваго Уложенія“ пред-
ставники українські
настирливо домагались,
аби на Вкраїні було
засновано університе-
та. Так, стародубська
грумада в наказі сво-
єму депутатові в „Ко-
мисію“ писала, що ті школи українські, які єсть в Київі,
Чернігові та Переяславі, „къ большему просвѣщенію разума

Останній гетьман український, Кирило Розумов-
ський (1728 — 1803). Домагався, аби Вкраїні вер-
нули одняті права, за що цариця Катерина II
й скинула його з гетьманства 10 ноября 1764 р.

1) „Кіевская Старина“ 1883 р. кн. 6 ст. 319 sq.; р. 1897
кн. I ст. 6—7.

человѣческаго и къ полученію другихъ нужныхъ для службы государственной и къ пользѣ всеобщей наукъ суть недостаточны“... Про заснування Університета в Переяславі просили тоді громади Глухівська та Переяславська, а Київська громада просила про університет в Києві¹⁾.

Звичайно, цариця Катерина, маючи на оці саму тільки русифікацію, не дозволила цих університетів. І українська молодь за вищою освітою мусіла їздити або за кордон, або потім до Москви...

XXXIII.

А далі Катерина одверто повела русифікацію вже в широкому масштабі. Височайшим наказом 7 сент. 1782 року було оповіщено про організування „Комиссії для заведенія въ Россіи народныхъ училищъ“²⁾. І от програма, вироблена для шкіл Росії, хутко була заведена і до шкіл на Україні. І з того часу русифікація в наш край поплевла широкою річкою...

Катерина найшла собі добрих помічників на Україні, що жваво проводили до життя всі її плани про знищення правъ наших старожитніх та про широку русифікацію,—це були відомі київські митрополіти Гаврііл Кременецький (1770—1783) і особливо Самуїл Миславський (1783—1796).

Гаврііл Кременецький, хоч і українець з походження, майже все своє життя пробув в Великоросії і одбився од своєї батьківщини. План його роботи на Україні ясно видно

---

1) „Полное Собр. Законовъ Росс. Имп.“ т. XVII № 12490 ст. 187.

2) „Полн. Собр. Зак. Росс. Имп.“ т. XXI, № 15507 ст. 663—66.

з теї розмови, що він вів її по дорозі в Київ; новий митрополіта казав, що він, „живши долгое время въ Петербургѣ, привыкъ къ тамошнимъ обрядамъ и обыкновеніямъ; а теперь, когда пріѣдетъ въ Кіевъ, не знаетъ, что начать: слѣдовать ли малороссійскимъ обыкновеніямъ, или малороссіяне должны прино-
ровляться къ его петербургскимъ ухваткамъ...“ Гості одповіли митрополіті, що весь Кіів повинен взяти собі його, митрополіту, за зразка... ¹⁾.

І от ці „петербургскія ухватки“ митрополіта й проводив увесь час, коли був на київській митрополії...

А митрополіта Миславський пішов вже значно далі.

За молодих літ Миславський був гарячим оборонцем старожитніх прав укра-

їнської церкви і Київської Академії і навіть брав участь в протестах проти Катерининої політики ²⁾. Але вперта вдача

Русифікатор України, митрополіт Київський
Самуїл Миславський († 1796 р.)

¹⁾ „Русская Старина“ за 1871 р. т. III ст. 402.

²⁾ Проф Н. И. Петровъ, Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906 р. ст. 70.

Катеринина зломилася йому і він побачив, що даремно буде „прати противу рожна“. І ставши митрополітою, Миславський рішуче повів політику Катеринину.

Це цей Миславський перевернув українську Київську Академію на російську; це він пильнував, аби завести в Академії та й по всій Україні чисту російську вимову.

Ставши за митрополіту, Миславський одразу, з р. 1784 заводить нові дисципліни в Академії, що їх доти не було,— це новий клас географії та історії, і наказує, що науки ці повинно вести „на чистомъ російскомъ языкѣ“. Завів митрополіта ще й клас російської поезії та елоквенції,—і на цю науку виписав москаля—Дмитра Сигиревича, родом з Вороніжщини і наказав йому „производить оное ученіе по правиламъ поэзиі, напечатаннымъ въ Москвѣ, ораторію же по правиламъ господина Ломоносова...“¹⁾.

Миславський став пильно стежити, аби завести в Академії чисту російську вимову. Ось цікавий наказ його про правопис та про вимову.

„1784 г. октября 26 дня Святѣйшаго Правительствующаго Синода членъ, Преосвященный Самуиль, Митрополитъ Кіевскій и Галицкій, усмотря 1-е, что въ Академіи Кіевской не только студенты и ученики не наблюдаютъ правилъ правописанія, російскому языку свойственнаго, но и самыя учителя исполненію сей должности, которая во всѣхъ языкахъ и наукахъ, во всемъ ученомъ свѣтѣ поставляется первымъ основаніемъ, служащимъ къ познанію оныхъ, несоотвѣтствуютъ; 2-е — что многіе студенты, учившіеся богословіи и философіи, во время производства ихъ во священ-

---

¹⁾ *Аскоченскій*, Акты, т. III № 57 л. 404.

ные чины являются вовсе неисправны въ чтеніи по церковнымъ книгамъ, чрезъ что подвергаютъ себя стыду, а на Академію и учителей навлекаютъ предосужденіе,— *и указалъ* духовной Кіевской Консисторіи предписать указомъ архимандриту Кіево-Братскаго монастыря и ректору Академіи съ префектомъ, дабы они неусынное возымѣли попеченіе о непрѣмномъ и неупустительномъ наблюдении какъ учителями, такъ и учащимися правилъ россійскаго правописанія, равномѣрно и къ другимъ языкамъ, въ Академіи преподаваемымъ, относящагося, съ тѣмъ, чтобы они, если кто изъ учителей въ упущеніи сей должности ими примѣченъ будетъ, объ отрѣшеніи таковаго отъ учительской должности немедленно доносили Его Преосвященству, но учителей иностранцовъ отъ сего взысканія уволить. А дабы всѣ студенты и ученики, особливо желающіе достигнуть священныхъ чиновъ, въ свободное отъ ученія время, упражнялись найприлѣжнѣйшимъ образомъ въ чтеніи церковныхъ всякаго рода книгъ, а паче Библии, съ приобрѣтеніемъ хорошаго и чистаго произношенія, особливо съ наблюдениемъ ударенія и силы въ книгахъ напечатанныхъ, то есть оксіи, что всего нужнѣе,—къ тому ректоръ съ префектомъ имѣютъ употребить такія мѣры, которыя бы исполненію сего предписанія дѣйствительно соотвѣтствовать могли. Вслѣдствіе сего отнынѣ впредь навсегда въ отвѣтахъ на вопросы или справки изъ Консисторіи, въ Академію посылаемыя, показывать безъ всякаго упущенія, кто чему обучается, съ какимъ успѣхомъ и поведеніемъ, колико лѣтъ въ ученіи проводилъ, исправно ль читаетъ по церковнымъ и гражданскимъ книгамъ, наблюдаетъ ли правила правописанія россійскаго въ письмѣ, учится ли греческому языку и другимъ и какимъ

имянно, такожъ ариѳметикѣ, исторіи и географіи. Наконецъ внушить всѣмъ учащимся, что если они и за симъ подтвержденіемъ не будутъ наблюдать всего того, что выше предписано, то имѣють быть исключены изъ духовнаго вѣдомства и отошлются въ свѣтскую команду, дабы бесплодно и времени имъ даннаго на приобрѣтеніе просвѣщенія не теряли“¹⁾.

Пізніше, 8 іюня 1787 р. цей же Самуїл Миславський наказав Київській Духовній Дикастерії (тепер консисторії): дітей духовенства „малолѣтнихъ, оставшихся въ домахъ, въ удобное время благочиннымъ свидѣтельствовать, чему они обучаются и съ какимъ успѣхомъ... и подтверждать родителямъ ихъ, чтобъ они учились дома и въ церквахъ читать по удареніямъ въ книгахъ напечатаннымъ, то есть по оксіямъ неотмѣнно“²⁾...

А 13 февр. 1786 р. митрополита С. Миславський вже одкрито й чистосердечно приказав: „Въ исполненіе Ея Императорскаго Величества указа... ректору и префекту присвоить немедленно Академіи Кіевской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи узаконенный, соображаясь таблицамъ и книгамъ, для руководства учителямъ и въ пользу обучающемуся юношеству присланнымъ“³⁾...

В Київську Академію ввели російську мову і почали пильно доглядати, аби в студентів була чиста велико-російська вимова. Почали виписувати з Москви друкованих

---

1) Рукопис Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії, Муз. 725 № 35 л. 131. Див. *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 81--82.

2) *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 211.

3) *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 123.

російською мовою підручників; посилали студентів в московській університет, аби вони навчалися там чистої російської вимови...

По всіх церквах було наказано, аби дяки та священники молитви читали та правили службу Божу „голосомъ, свойственнымъ російському нарѣчію“¹⁾.

Те ж саме було заведено і по всіх школах на Україні; духовним школам Катерина давала матеріальну допомогу, але вимагала, аби в таких школах „для преподаванія ученій присвоень былъ образъ, для всѣхъ училищъ въ Имперіи нашей узаконенный“²⁾.

Так цариця Катерина нищила наші школи, руйнувала старожитні права українські.

XXXIV.

Церква наша українська з давніх-давенъ була вільною і незалежною, — вона тільки номінально ніби залежала од константинопольського патріарха. Але патріарха цей жив собі далеко, в наші церковні справи втручався рідко, і за весь час тільки раз і приїздив до нас. І жила тоді церква наша вільною і вільно твоїла своє життя.

Церква наша завше вважала себе вищою од церкви московської, бо митрополія Київська була першою, де повстав світ віри Христової; духовенство наше своєю освітою завше було незмірно вищим од духовенства московського, і тому вважало себе „просвѣщеннѣ Москвы“³⁾.

1) Проф. М. Грушевскій, Очерки, изд. 2-е, ст. 393—394.

2) Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 114; наказ 1785 р.

3) И. А. Шляпкинъ, Св. Дим. Ростовскій, ст. 110.

Коли політичний центр з Київа посунув на північ, посунули туди і наші українці-митрополіти і добре допомогли Москві стати твердо на ноги. Але згодом, коли над нашим краєм запанувала Литва, московські митрополіти потроху зовсім забувають любов до Київа і тільки й дбають, як би більше взяти од його дані. І московські митрополіти тягли

з українського народу, що тільки могли. Так, на митрополіту Фотія скаржились, що він „се нынѣ все узорочье церковное и сосуды переноситъ на Москву и весь Кіевъ пусто сотвори тяжкими пошлинами“¹⁾...

От чому так легко церква українська розійшлася з московською, — з р. 1414 українська церква обрала собі окремого митрополіту і сливе з того

Св. князь український Володимир, просвітитель України світом віри Христової; з «Анеологіону» 1619 р.

часу пішло її цілком вільне життя. Титул наших митрополітів завше був — „митрополитъ Кіевскій и всея Россіи“. Митрополіту у нас завше вибирали вільними голосами, а патріарха

¹⁾ Митр. Филаретъ, Исторія Русской Церкви, пер. III ст. 6.

Константинопольський тільки благословляв його. На Україні в церковнім житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибірали священників, єпископів, архимандритів, игуменів і навіть митрополитів.

Церква наша дуже одріжнялась тоді од церкви московської,—у нас були свої церковні звичаї, свої обряди, навіть де-які свої вірування¹⁾, хрестини, вінчання, похорон, де-які празники—все це у нас одріжнялось од московського, і все це потім на Москві прозивали ересью, і все це виганяли з нашої церкви.

Українське духовенство скося поглядало на московське, знало його злиденне життя, знало, як його граблять та кривдять. Та й недолюблювало воно його; так, Мелетій Смотрицький і Касіян Сакович писали, що в Московському царстві живуть самі раби і що там навіть старшину їхню катують батогами і засуджують до торгової казни²⁾. А Брюховецький писав про москалів, що „жестокостію своєю превосходять они всѣ поганые народы“³⁾...

Українці з недовір'ям поглядали і на саму московську віру. Як каже дослідник, були такі козаки, які казали про москалів, що ніби у їх „одні погруженці, а другі обливанці; у одних попи, у других безпопівщина; на Москві стільки

---

1) Див. про це: *Шляпкинъ*, Св. Д. Ростовскій, ст. 109—110, 101, 105, 167, 177.—*С. Голубевъ*, Петръ Могила т. I ст. 206, 207, 166, 175—177, 346; т. II ст. 53, 144, 228, 256, 257, 261, 339, 399.—*Е. Крыжановскій*, Поврежденіе церковной обрядности и религиозныхъ обычаевъ въ южно-русской митрополіи, „Руководство для сельскихъ пастырей“ 1860 р. № 12.

2) *Проф. С. Терновскій*, Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 31.

3) *Ibidem*, ст. 80.

вір, скільки сіл, а в селі—скільки хат; до себе в хату ніхто нас не пустить з люлькою; у їх вся віра в тому, аби борода не голити і тютюну не курити й не нюхати“¹⁾...

Духовенство на Москві зовсім було безправне; навіть вище духовенство, єпископи та митрополіти не мали жадних прав і цілком залежали од волі патріарха,—сам патріарха їх настановляв, сам жалував і наказував.

Богдан Зиновій Хмельницький (1593—1657), слашний гетьман український; злучив Україну з Москвою.

Богдан скликав Раду в Чигирині, аби вона вибрала, під чию високу руку піде Україна. І на пій Раді од духовенства ви-

От цього підневільного життя й лякалось страшно наше звикле до волі духовенство і тому воно так довго і вперто стояло за волю своєї церкви.

Коли Б. Хмельницький надумав оддатись Москві, духовенство стрівожилось і наважилось не дати Богданові довести до діла його замірів. І духовенство гостро пішло проти Москви.

Р. 1654 прибули на Україну послы од трьох держав, що хотіли взяти до себе Україну: од Москви, Турції та Польщі.

¹⁾ *Маркевичъ*, Исторія Малороссіи, т. I. ст. 257.

ступив з гарячю промовою проти Москви черкаський протопоп Федор Гурський, великий богослов свого часу і славний проповідник. В палкій промові Гурський застерегав козацьку Раду од підданства Москві.

Посли прибули на Україну з багатими гостинцями; гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі — в дорогій шовк, а гостинці московські... в рогожку...

І показуючи Раді на ці подарки, Гурський сказав палку промову. „Отъ трехъ царей или волхвовъ—казав він—поднесены были младенчествовавшему Христу Спасителю дары: золото, ливанъ и смирна; дары сіи предзнаменовали бытіе, страданіе и возвращеніе на небо. Злато предрекло царствованіе, ладанъ—погребеніе, смирна—Божественность. Такъ и сіи дары, подносимые тремя царями младенчествующему народу, знаменуютъ участь его: чѣмъ покрыты или одѣяны дары сіи, тѣмъ покроется и народъ, ими прельстившійся. Дары польскіе покрыты ковромъ, то и народъ съ поляками будетъ имѣть ковры; дары турецкіе покрыты тканію шелковою, то и народъ облечется въ шелкъ; дары московскіе покрыты рогожками, то и народъ, соединившійся съ москвитянами, одѣнется въ рогожки и подъ рогожки... И сіи предзнаменованія вѣрнѣе и превосходнѣе всѣхъ оракуловъ на свѣтѣ“¹⁾...

Ця промова Гурського зробила більше вражіння, ніж промова Хмельницького в оборону Москви. На Раді знявся галас, пішов заколот проти Богдана: його назвали зрадни-

---

¹⁾ *Маркевичъ*, Исторія Малороссіи, т. I ст. 257. Див. Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 39—40, передмова.

ком, кричали, що він підкуплений Москвою і продає їй Україну ¹⁾...

Але духовенство нічого не вдіяло: Богдан вмів поставити на своєму...

Коли Богдан Хмельницький р. 1654 присягнув Москві, наше вище духовенство було з того дуже незадоволеним і присягти одмовилось,—сам митрополита Київський Сильвестр Косов на це голосно заявив, що хоч „гетманъ со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ и поддался государю, а онъ, митрополитъ, со всѣмъ соборомъ о томъ битъ челомъ къ государю не посылалъ, и живетъ онъ съ духовными людьми самъ по себѣ ни подъ чьею властію... И началъ митрополитъ боярамъ грозить: не ждите начала, ждите конца; увидите сами, что надъ вами вскорѣ конецъ будетъ“ ²⁾...

І митрополита одмовився привести до присяги московському цареві людей своїх, а коли московські воеводи почали командувати в Києві, митрополита їм заявив: „учну съ вами битися“ ³⁾...

Грек Іван Тафлари розказував на Москві, що київський митрополита і вище духовенство „присылали на сеймъ къ королю польскому двоихъ чернецовъ съ объявленіемъ, что имъ съ московскими людьми быть въ союзъ невозможно и они этого никогда не желали; Москва хочетъ ихъ перекрещивать: такъ чтобъ король, собравши войско, высвобождалъ

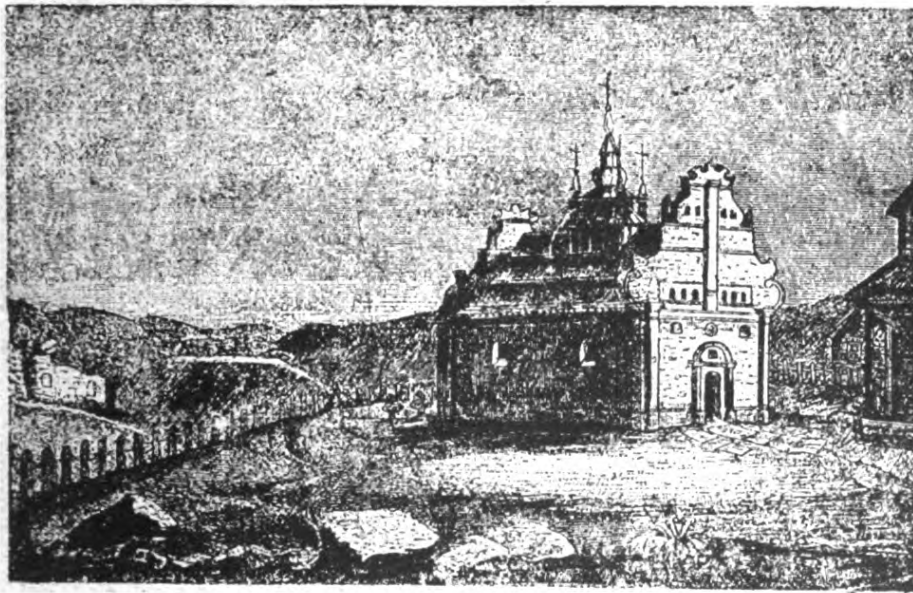
1) Ibidem.

2) *С. Соловьевъ*, *Исторія Россія*, т. X ст. 331.

3) „Православное Обзорѣніе“ 1871 р. кн. 8 ст. 183. Див. *С. Соловьевъ*, *Исторія Россія*, т. X ст. 331, 1860 р.

ихъ, а они изъ Кіева московскихъ людей выбьютъ и будутъ подь королевскою рукою попережнему“ ¹⁾...

Як бачимо, вище духовенство наше не поскішало оддаватись Москві,—і 32 роки (1654—1686) після приєднання України до Москви жило собі окремим вільним життям; да

Церква в м. Суботіві, збудована Хмельницьким, тут його й поховано; напротив руїни дому Богданового.

й сама Москва довго боялась їх займати. В договорі Москви з Україною р. 1659 про духовенство було сказано: „митрополиту Кіевському, такъ же и инымъ духовнымъ Малыя Россіи, быть подь благословеніемъ святѣйшаго патріарха московскаго, а въ права духовныя святѣйшій патріархъ вступати не будеть“ ²⁾...

¹⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. X, 1860 р. ст. 377.

²⁾ Филаретъ, Ист. Рус. Церкви, періодъ IV ст. 50.

Проте українське духовенство не повірило й такому наказу і вибрало собі митрополіту, зовсім не повідомивши про це Москву. Сам ієрусалимський патріарха Досифей протестував проти наскоків Москви на українську церкву. Навіть така лагідна людина, яким був св. Дмитрій Ростовський, і той—як пише проф. Шляпкинъ—„быль поборникомъ самостоятельности малороссійской церкви и неособенно долюбляль Московское государство“¹⁾.

В грамоті своїй ієрусалимський патріарха писав ніби про непорядки в українській церкві, і проти цього місця св. Д. Ростовський своєю рукою недовірливо приписав: „Чи не придатокъ се отъ переводчика“²⁾...

Москві наше духовенство не вірило і боялось попасти під її руку. Митрополіта Київський Іосиф Нелюбович-Тукальський писав воеводі Шереметеву, що він Москві не довіряє, не співчуває і не зробить того, чого вона хоче. „Да подасть Господь—писав Тукальський—иной совѣтъ царскому величеству и его совѣтникамъ, совѣтъ праведный, истинный. Вспоминая же писаніе: *врагу твоему втры никогда не даждь*, вручаю себя любви и благосердію милости вашей“³⁾...

Проти заміру Москви забрати українську церкву глосно протестував р. 1666 навіть „блюститель Кіевской митрополіи“ єпископ Мефодій Филімонович, що завше був згодний робити все, що наказувала йому Москва.

---

1) Св Дим. Ростовскій, ст. 11—12.

2) Ibidem, ст. 42.

3) Архивъ Ю.-В. Россіи, ч. I т. V ст. 49, передмова.

Коли Мефодій дознався, що Брюховецький просив в Москві прислати в Київ митрополіту, він скликав игуменів Київських монастирів і з ними 22 апр. явився до воєводи Шереметева і випитував, чи то правда, що ніби „указалъ великій государь быть въ Кіевѣ митрополиту изъ Москвы“... А по цьому, все більше дратуючись, єпископ „закричалъ съ сильною яростію: „Если будетъ на то великаго государя изволенье, что отнять у насъ наши вольности и права. и быть у насъ митрополиту изъ Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великій государь велить насъ всѣхъ казнить, а мы на это не согласимся... Если пріѣдетъ къ намъ въ Кіевѣ московскій митрополитъ, то мы запремся въ монастыряхъ, и развѣ насъ изъ монастырей за шею и за ноги поволокутъ, тогда только московскій митрополитъ въ Кіевѣ будетъ... Намъ лучше смерть принять, нежели митрополита изъ Москвы“¹⁾...

Гетьман Іван Брюховецький (1663 — 1668) прихильник Москви, навів на Україну москалів, за що його козаки зненавиділи і вбили р. 1668.

¹⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XI ст. 210, Спб. 1861 р.

Проте всі ці протести не перемогли Москви вона вперто йшла до свого, аби прибрати до рук своїх українську церкву. Р. 1685 Москва домагається, аби в Київі вибрали вгодного їй митрополіту. Було скликано в Київі собора, і хоч духовенство й не пішло на цей „московський“ собор, проте великими неправдами на соборі обрали за митрополіту московського прихильника Гедеона Святополка, кн. Четвертинського, єпископа луцького, що зважився оддатись під Москву.

Стурбоване духовенство зобралось на другій собор і різко протестувало проти виборів Гедеона; воно ж об'явило що перший собор був незаконний і не мав права рішати таке велике діло, як оддача української церкви Москві, бо це діло всеї церкви.

Свій протест духовенство записало і одіслало гетьману Самойловичеві. В цим протесті духовенство розказує, що Москва забрала вже Білгородську єпархію і завела там свої порядки, і такі ж самі порядки заведе і в Київі.

Ось які порядки завела тоді Москва в нашій Білгородській єпархії. Коли тільки священник зза своєї убожости не давав дані митрополіті, чи коли миряне не давали митрополіті одкупного за церкву, то за це „священника на правежѣ налицею по литкамъ затинають... Дьячки, пономари, ктитори подводи одбувають, дань роковую дають архієрею, для чего великое стало въ церквахъ на слугъ церковныхъ оскуденіе... Кто утонеть, кого громъ убьетъ, albo наглою умретъ смертію—платятъ за тое. вину по гривнѣ митрополитови... Слуги архієрейскіє по попамъ съ перначами (знаками) ѣздятъ... Парохіяльнымъ священникомъ викарієвъ отъ престола, естлибъ не по любви былъ, не волно отставитъ и другого викарія

приняти не волно... Книги наши Кіевскія скасовано, а на-
слано Московскія, чево і р насъ сподевати бы ся треба...
Церковное пѣніе и служеніе отмѣнено, а все по-московски
поставлено, до чего наши люди не скоро могутъ привыкну-
ти... Дѣти малыя, некрешенны, не поливати, але погружати
священницы должны: *и много неумѣтныя священницы, а
ктому не привыклые обычаю, дѣтей в слободахъ пото-
пили...* Священника за вину волно шелепами, рубаху сняв-
ши, бити, — и вышняго чину духовнаго людямъ такъ же
чицять“ ¹⁾...

От такі порядки заводила Москва у нас на Вкраїні...

Проте всі ці протести не мали сили і неправдою ви-
браний Гедеон поїхав на Москву і тамъ 8 ноября 1685 р.
Його й висвятив патріарха Іоаким на митрополіту. І в церкві,
за пишною одправою, Гедеон поклявся патріарсі: „Обѣщаюся
повиноватися всегда отцу моему, великому господину, свя-
тѣйшему киръ Іоакиму, патріарху Московскому, и аще слу-
чится и по немъ будущему святѣйшему патріарху Москов-
скому, и всему преосвященному Собору—Россійскимъ пре-
освященнымъ митрополитамъ, архієпископамъ и епископамъ,
братіи моей, во всемъ согласну быти, и любовь духовную
вседушно къ нимъ имѣти, и яко братію почитати я... Аще
же отцу моему, святѣйшему киръ Іоакиму, патріарху Мо-
сковскому, и по немъ будущимъ патріархамъ и всему свя-
тѣйшему собору явлюся непослушенъ, или противенъ, или
отъ него во особность восхощу отступити и епархію, мнѣ
врученную, каковымъ либо образомъ ему, отцу моему, въ
чемъ непослушну сотворю, и тогда абіе лишенъ буду всего

---

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. V ст. 60—61.

сана свого и власти... Во извѣстную же крѣпость и вѣчное утверждение, сіе мое обѣщаніе, подписалъ моею рукою, вручаю отцу моему, великому господину, святѣйшему патріарху московскому“... 1).

І нововисвяченому митрополіті дали нове титло: „митрополитъ Кіевскій и Галицкій и *Малыя* Россіи“... До того

ж часу українські митрополіти завше прозивались: „митрополитъ Кіевскій, Галицкій и *всєя* Россіи“... 2).

Так митрополіта Гедеон оддав церкву українську московському патріарсі..

Але ж весело вертався додому новий митрополіта: в Москві йому подарували карету, обшиту бархатом, з мідною оздобою, і шестерика карих коней...

Одна справа була скінчена, але Москві ще треба було погодитися з константинопольским патріархою,

Гетьман Іван Самойлович (1672—1687), приятель Москви, поміг Москві взяти українську церкву. Р. 1687 був схвачений з наказу з Москви і вмер р. 1692 в засланні на Сібіру.

1) Ibidem, ст. 103—104.

2) Ibidem, передмова, ст. 124, 166.

бо йому належала українська церква. І в ноябрі того ж 1685 р. до патріархи послано було посла — дяка Микиту Олексіва, з грамотами і з золотом. Посел взявся перше за патріарху ієрусалимського, Досифея, але Досифей різко одмовив в цій справі. „Ми—казав він—не дадимъ свого благословенія“... Одмовив навіть тоді, коли йому за це обіцяли „государево жалованье“, і додав, що він „и за большую казну такого дѣла не сдѣлалъ бы“... ¹⁾.

Про все це Досифей гостро одписав в Москву царям і патріарсі, і „сѣ величайшимъ воодушевленіємъ доказывалъ всю незаконность и неумѣстность задуманнаго ими дѣла“... ²⁾.

Досифей обурився проти теї одкритої куплі, що її повів московський посел. „Присылаете денги—писав патріарха—и ізъ ума людей выводите, берете грамоты, сопротивны церкви и Богу... І бѣше удобнѣе, да поставите митрополита безъ благословенія, неже присылаетѣ денги и просите прощенія, яко есть явная сімонія“... ³⁾.

„И подобаеть ли—писав він далі—просити духовная дарованія за денги? И негли граммата оная, юже емлетъ честность его отъ Константинопольскаго изъ денегъ, естли праведна, естли граммата достойна? И аще суть нищии и обыкли имати денги и давати грамматы,—лѣпо ли ест. вашей церкви просити такимъ образомъ сицевая великая прошенія... И аще хочете имѣти хотѣніе своѣ, вѣдайте, яко

---

1) Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 135, передмова.

2) Ibidem, ст. 137.

3) Архивъ Ю.-З. Россіи ч. I т. V ст. 144—145.

церковная воля не есть, яко же и мы не хоцемъ, да не причастимся сему грѣху“... ¹⁾).

Москва проте вперто йшла своїм шляхом, і те, чого не зробив Досифей, легко зробили їй великий визир турецький та константинопольський патріарха Діонисій.

Прочувши про посольство, Діонисій послав до його свого архимандриту, і той просив грошей, обіцяючи видати потрібні грамоти. „И посланникъ отвѣщаль, яко прежде да дасть ему грамоты, и потомъ да возметъ денги отъ него“ ²⁾...

Але хутко кінчилася вся ця комедія. Побачивши, що з патріархами діла не зробиш, посел Олексій вдався до великого визира і просив його, аби він звелів патріархам передати українську церкву Москві. Турція була тоді в скрутному становищі—з трьох боків йшли на неї війною, а Росія була з нею в миру,—і тому великий визир охоче погодився на прохання Москви. І в маї 1686 р. Діонисій оддав київську митрополію московському патріарсі...

До нашого часу збереглася коротенька росписочка р. 1686 цього патріархи; цю росписочку Діонисій видав московському послові Микиті Олексієву, що брав у його грамоти на київську митрополію. Діонисій писав: „Приняли есмы милостыню святаго вашего царствія отъ посланного вашего господина Никиты Алексіевича три сорока соболей и двѣсти червонныхъ, податель же благихъ Господь да будетъ мздодавецъ вашему державнѣйшему царствію“ ³⁾...

1) Ibidem, ст. 152 145.

2) Ibidem, ст. 145.

3) Ibidem, передмова ст. 144, Архивъ ст. 177.—Через 2 роки Діонисія скинули з патріаршества за те, що оддав Москві українську церкву, *ibid.* ст. 191.

Не вдержався після цього й Досифей; коли до його знову зайшов посел, то владика сказав: „Я прискалъ въ правилахъ, что вольно всякому архіерею отпустить изъ своей епархіи къ другому архіерею“¹⁾...

І за це Досифей теж получив 200 золотих²⁾...

А гетьман Іван Самойлович, що дуже помагав Москві забрати українську церкву, получив золотий ланцуг та два алмазних клейноди³⁾...

Так дешево продали українську церкву...

І проте на перших порах старих прав української церкви не займали, і в царськiм наказі 1685 р. писали: „И мы, великіе государи, цари и великіе князи Іоаннъ Алексіевичъ, Петръ Алексіевичъ и сестра наша Софія Алексіевна изволили весь митрополиі Кіевской причтъ и чинъ духовный пожаловати—для утверждения той Кіевской митрополиі и в подтверждение прежнихъ духовнаго чина правъ и волностей, сію нашу царскаго величества милостивую жалованную граммату дать повелѣли: что впредь судамъ митрополиі Кіевской в своей епархіи быти и отправлятися по прежнимъ обычаемъ, и никому от тѣхъ судовъ в царствующій нашъ градъ Москву с челобитьемъ не приходити, и патриарху Московскому в тѣ суды не вступатися, и челобитенъ ни у кого не принимать, а быти той Кіевской митрополиі в таком же соблюденіи, в каковѣ она была до сего времени под благословеніемъ святѣйшаго вселенскаго Константинопольскаго патриарха, какъ в митрополічѣй чести, такъ и во исправленіи духовнаго чина

---

1) Ibidem, ст. 141, передмова.

2) Ibidem, ст. 142.

3) Малоросс. дѣла 1686 р. № 25.

и церковнаго начала, и в сохраненіи правъ и волностей обычныхъ, обрѣтающихся по исконному обычаю... и всѣ обыкновенія прежнія без премѣненія волно содержать... На архіерейскій престолъ в митрополиты обирати волною елекцыекъ мужа из тамошнихъ природныхъ обывателей... И сею нашею жалованною грамотою обнадеживаемъ и утверждаемъ, и в томъ быти на нашу государскую милость во всемъ надежнымъ“¹⁾...

Так потроху прибѣрала нашу церкву до рукъ своїхъ Москва.

Проте ж церква наша своїми вільностями тоді дуже одріжнялась од церкви московської. І всі ті жорстокі закони про монахів, що їх видавав цар Петро I і дальші царі, не мали сили у нас на Україні²⁾. Теж саме було і в XVIII віці,— церква наша тоді ще мала багато своїх старожитніх прав; скажемо, в сан архимандрита у нас висвячували самі, без дозволу найсв. Синоду³⁾.

XXXV.

Але добралася Катерина й до нашої церкви, добралась і до ченців і до наших монастирів.

Українські монастирі були тоді дуже багаті землею, мали великі достатки, бо їх ніколи не забували наші гетьмани, не забувала й козака старшина. На монастирських землях по Україні було тоді 14111 дворів. На достатки ці

¹⁾ Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, т. 'XI, 1830 р., № 8334 ст. 364—365. Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. V ст. 98—99.

²⁾ Н. И. Петровъ, Акты, т. I ч. 1 ст. 98.

³⁾ Ibidem, ст. 100.

монастирі наші провадили велику культурну роботу, держали школи, шпиталі, друкарні.

Монастирські землі наші і всі їхні достатки завше м'яли очі Катерині, бо її нечисленним коханцям все землі не хватало. І Катерина простягла свою руку на цю землю.

Українці не дивилися мовчки на руйнування стародавніх їхніх прав. Поскільки було можливим, вони голосно протестували і не ховали свого незадоволення. Забравши монастирські землі в Росії, Катерина зараз же р. 1763 хотіла добратись і до України, але Київська Духовна Консисторія 6 окт. 1763 р. так одсікла Катерині, що вона мусіла на де-який час спинити свої побажання і тільки наказала митрополіті провчити добре протестантів, „дабы они впредь того чинити не отважились“ ¹⁾...

В тім же році голосно протестував проти грабіжу церковних земель і повсякчасний оборонця прав духовенства— наш українець Арсеній Мацієвич, тоді митрополіта Ростовський та Ярославський.

Мацієвич—дуже цікава людина. Родився він р. 1697 на Волині, вчився в Київській Академії. В р. 1742 його висвятили на митрополіту Ростовського, ще й до того зробили членом найсв. Синоду; на митрополічій посаді Мацієвич пробув 20 років.

Це була людина нервова та палка, і він ніколи не забував старожитніх прав українського духовенства, зза чого йому часто доводилось воювати з вищим урядом і з самим Синодом.

---

¹⁾ *Н. И. Петровъ*, Киевская Академія въ царствованіе Екк-терины II, ст. 10 та 70.

Ще р. 1762 пішли чутки, що цариця надумала одняти церковне майно; ці чутки з часом ставали все більшими та

Оборонець старих прав духовенства, українець - митрополіт Арсеній Мацієвич замурований в Ревельській тюрмі. Холодні стіни проросли баділлям; на вікні кусок хліба, а може кляпа, що нею забивали рога митрополіті, аби мовчав; од холоду він поховав руки в кожуха. На стіні портрет Арсенія, аби він, поглядаючи на його, більше катувався душею...

певнішими і драгували смілого митрополіту. І він одважився голосно повстати проти царициного насильства. У фебр. 1763 р. митрополіта правив в Ростові „чинъ отлученія отъ церкви“ ворогів і сміло оголосив анафему проти всіх „на-сильствующихъ и обидящихъ святыхъ Божіи церкви и мо-настыри“, цеб-то на царицю та на Синод...

А хутко по тому, в марті місяці, він послав до Синоду два різких, гарячих протести, де по-козацькому одчитав і найсв. Синод і саму Катерину за всі їхні заміри¹⁾...

Синод злякався і переказав цариці все про цього „оскорбителя ея величества“. І митрополіту зараз же схопили і під конвоем одпровадили до Москви. На допиті була сама цариця і митрополіта сміло і різко знову одчитав Катерину за всі її вчинки; за це йому „закляпили рота“²⁾ і в такому виді держали до суда...

Суд почався 1 апр. 1763 р.; сімь день судили митрополіту „за превратныя и возмутительныя толкованія св. Писанія и за посягательство на спокойствіе подданныхъ“. І в кінці, 12 апр. засудили митрополіту—позбавили сана і простим ченцем заслали в Архангельській Корельській мо-настирь...

Але смілий митрополіта не скорився і тут голосно ка-зав, що цариця неоправді одняла церковні землі і що вона неправдою й на престол сіла...

Монах та солдат донесли на Мадієвича і його знову по-тягли на допити і під караулом погнали до Москви. І р. 1767

---

1) Ці протести видруковано в „Чтеніяхъ Моск. Общ. исторіи“ р. 1862 т. II—III.

2) *Закляпнути*—всадити кія в ріт, щоб мовчав.

вдруге оддали його під суд, вже як політичного злочинця. І в цьому суді бувшого митрополіту признали „достойнымъ истязанія и лишенія жизни“..

Катерина змилостивилась і „по милосердію императрицы“ Мацієвича тільки розстригли з ченців, дали йому нову назву — Андрій Брехун і 70 літнього діда 8 янв. 1768 р. на віки вкинули в Ревельській каземат...

Каземат в Ревелі вибрали як найтісніший: 10 футів вдовж і 7 ф. впоперек. Як розказують сучасники, Арсеній в тюрмі своїй „заложенъ былъ кирпичами, только оставалось окошечко, въ которое ему подавалась пища“... Навіть митрополіта Євгеній Болховитинов свідчить, що як вкинули в каземат Арсенія, то „темница до самой его смерти уже не створялась; было пресѣчено всякое сообщеніе съ посторонними, а наконецъ отказывали ему не только въ одеждѣ, но даже и въ пищѣ“...

І нещасний мученик, якого народ вважав за святого, „сквозь разбитыя стекла своего окна и сквозь желѣзныя рѣшетки съ крикомъ умолялъ не допустить его умереть отъ холода и голода“¹⁾...

І чотири роки мучився тут в тісному казематі бувший митрополіта. Держали його в тюрмі у великій тайні, з чого повстала про Мацієвича сила всяких легенд. Але хутко й кінець прийшов: 28 фебр. 1772 р. гіркий мученик Богові душу оддав...

---

1) *М. С. Поповъ*, Арсеній Мацієвичъ, ст. 253.

На кінці життя свого втихомирився смілий митрополіта і на лутці вікна тісної в'язниці своєї вирізав цвяшком стіха з Псавтира: „Благо миѣ, яко смирилъ мя еси“¹⁾..

Такъ цариця Катерина воювала з тими, хто ставав їй на дорозі. І вся ця подія з непокірним митрополітою дуже обурила царицю проти українців і помстою до їх вона ди-хала все своє життя.

Але опікшись на Маціевичі, Катерина не взялась рі-шучо за Україну і почала здалека підходити до монастир-ських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкупом вищого духовенства...

Цариця хотіла, щоб сама козацька старшина та вище київське духовенство вірнопоцданно просили її забрати всі їхні землі.

Когдѣ жила во свѣтѣ, всюдѣ была немалій,
Тогдѣ на миѣ всѣкіе суди належали.

Днесъ два пути предлежатъ — къ адѣ и до неба.
Съ богачемъ тѣснѣ путь въ небо, къ адѣ и ти тѣеба.

З віршів св. Павла, митрополіта Тобольського (Петра Канючкєвича, українця з Самбору, 1705—1770, похованого в Києві в Лаврі); за опір цариці Катерині та Синоду Павла скинули з митрополітства.

Так, ще року 1765-го вона писала правителеві України, гр. П. Румянцеву: „Желаю, чтобъ вы тамошнихъ нѣ-

1) Про А. Маціевича див *Свяц. М. С. Поповъ*, Арсеній Ма-цѣвичъ, митрополитъ Ростовскій и Ярославскій, Спб. 1905.— Показчик попередньої літератури про Маціевича див. „Бібліо-графъ“ 1886 р. № 2—4.

сколко называемых пановъ склонили къ подачѣ челобитной, въ которой бы они просили, если можно, о положеніи духовенства въ штатное состояніе; отъ духовныхъ или свѣтскихъ такую же челобитную имѣть: то бѣ мы уже знали, какъ починать. Миѣ Николай Чичеринъ сказалъ, что митрополитъ Кіевскій самъ не прочь отъ сего учрежденія будетъ, понеже онъ мало дохода имѣетъ, а мы бѣ ему, преосвященному, если бѣ склонился о штатномъ положеніи просить, сдѣлали бѣ весьма выгодныя для него кондиціи¹⁾.

А черезъ рік, р. 1766 царица про теж саме підходила і до найсв. Синоду. Обер-прокурор Мелисина прислав такого наказа Синодові: „Ея императорское величество избавить соизволила духовный чинъ отъ суеты мірской и отъ того зазрѣнія, въ которомъ онъ долготѣно находился, обращаясь въ мірскихъ попеченіяхъ. Св. Синодъ опытомъ уже самимъ удостовѣрился о блаженствѣ своемъ подъ державою Православной своей монархини, и не соизволить ли за долгъ званія своего принять и просить ея императорское величество, дабы она ту же матернюю свою щедроту изліяла и на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ“...²⁾.

XXXVI.

Але всі ці підступи Катеринини були марними, бо українське духовенство крепко стояло на своєму і міцно боронило свої старожитні права.

---

1) Листъ Катерини от 9 іюля 1765 р. в Моск. Архив: Мин. Ин. Дѣлъ. Див. С. М. Соловьевъ, *Исторія Россіи*, Спб. вид. „Обществ. Польза“, кн. 6 т. 26 ст. 122.

2) Государственный Архивъ. Див. С. Соловьевъ, *ibid.* ст. 301.

Цариця почала душити українське духовенство, почала одбирати по-троху старі вольности його, аби тільки примусити його оддати свої землі.

Я вже розказував, як українські монахи запосіли московські монастирі. Роздратована упертістю українців, що стояли за свою землю, цариця 17 февр. 1765 р. наказала: „изъ малороссійскихъ епархій изъ монашествующихъ въ Великороссію безъ указа св. Синода и безъ крайней надобности отнюдь никого не выпускать и въ великороссійскія епархіи не принимать“¹⁾...

Тільки з помсти на вкраїнців видала цариця цього наказу; наказ цей,—каже дослідник, проф. Н. Петров— „явно отмѣняль прежнюю монополію воспитанниковъ Кіевской Академіи на занятіє ієрархическихъ и даже учительскихъ мѣстъ въ Великороссіи“²⁾.

Правда, наказ цей до життя проведений не був.

А до нас на Україну цариця почала сама призначати настоятелів в монастирі,—і все людей, що добре слухали її, призначала або москалів, або таких українців, що довго служили на Москві і що їм було зовсім байдуже до національних інтересів України³⁾... Це все були люде, що могли готовити ґрунт, аби одібрати наші землі.

Глухі протести проти цього ламання старого виборного звичаю серед духовенства були за весь XVIII вік. Так,

---

¹⁾ „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи“, т. XVII, № 12332 ст. 49.

²⁾ Проф. Н. И. Петровъ, Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906 р., ст. 12. Див. ще Акты, т. I ч. I с. 109.

³⁾ Проф. Н. И. Петровъ, Акты, т. III ст. VIII.

р. 1743 монахи Київо-Межигорського монастиря подали скаргу до найсв. Синоду; вони скаржились, що їм тепер призначають игуменів, тоді як раніше у їх було не так: „когда умреть игумень или архимандрить—писали монахи,— то змежду братіи того жъ монастыря обереть братія къ такому начальству згодного мужа, и поставляется игуменомъ, а не изъ иного монастыря, которій чинъ былъ издревле... А нынѣ заслужонные присылаются архимандритами; но оные архимандриты, которій прїѣдетъ въ нашъ убогій монастырь, то по своей похоти поступаетъ, какъ хочеть, и чина церковнаго и нашего уставу монастырскаго не смотритъ, и соборной братіи никогда въ совѣтъ не призываетъ, но самъ собою всякое дѣло затѣваетъ и дѣлаеть по прихотяхъ своихъ“¹⁾).

Довго ждала Катерина, поки попросять її з Київа забрати монастирські землі, і це їй нарешті обридло, бо земля фаворитам була дуже потрібна,—10 апр. 1786 р. вона силою одняла всі монастирські землі на Україні²⁾... Замість всеї цеї „суєты мірской“ заведений був милостивий штат...

Так цариця Катерина „матерню свою щедроту изліяла на духовний, въ Малороссіи живущій, чинъ“...

Про цю матерну ласку так писав славний Іриней Фальковський, тоді ще учитель Академії: „мы были подобны онымъ сынамъ Израилевымъ, кои воспѣвали: на рѣкахъ Вавилонскихъ, тамо сѣдохомъ и плакахомъ“³⁾...

1) *Н. И. Петровъ*, Акты, т. I ч. I с. 109.

2) Височайшого наказа про це див. „Полное собраніе законовъ Росс. Имперіи“ т. XXII № 16375 ст. 575 sq.

3) *Г. О. Булишевъ*, Преосвященный Іриней Фальковскій епископъ Чигиринскій, К. 1883 р. ст. 118.

XXXVII.

І жила тоді Україна задушена та приголомшена, жила, тихо зітхаючи про недавню волю...

Так, 16 юня 1763 р. білгородський єпископ Іосаф Миткевич писав в листі до друга свого: „Бѣда да горе! Всы теперь Малороссіяне вездѣ въ крайнемъ презрѣніи. Самые честные люди остаются съ нашихъ, а въ Тферь и въ Владимирь промованы (=послані на вищу посаду), которіи еще и недавно монахами съ рускихъ“... І обережний владика добавляє про цихъ руськихъ: „однакъ добре люде, и достойные“... Але щобъ було ще обережніше, владика щиро просить товариша: „Сіе по прочетѣ прошу сжечь... А я, разсуждая теперь пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздыхаю. Господи помилуй“¹⁾.

Скаржиться на сумний стан на Вкраїні і автор „Исторіи Руссовъ“: „Прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое названіе Руси отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ“²⁾...

Годі, певно, і пісня наша склалася:

„Славне було Запорожжа всіма сторонами,
А теперя нельзя прожити за москалями“³⁾...

Проте кращі сини України не здавались і все домагались одродити старі свої вольности. Так, ще коло р. 1763—

1) *Н. Петровъ*, Акты, т. III ст. 44.

2) *Исторія Руссовъ или Малой Россіи*, Москва 1816 р. ст. 204.

3) *Малорусскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни*, Спб. 1836 р. ст. 66.

1767, коли од ліберальної молоді царіці сподівались, що вона поверне одняті права Україні, у нас хтось написав „Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей“, де було розказано, хто ми і що ми, і що ми зробили; автор довів, що Україна має всі права на автономне життя. Ось що тут каже Україна Москві:

Не тебѣ, Государямъ твоимъ поддалась,
При которыхъ ты съ предковъ своихъ и родилась.
Не думай, чтобъ ты сама была мой властитель,
Но Государь твой и мой общій повелитель.
А разность наша есть въ прежнихъ именахъ.
Ты Велика, я Мала живемъ въ смежныхъ странахъ.
Что жъ я Малой называюсь, а ты Великой,
То какъ тебѣ, такъ и мнѣ ни мало не дико;
Ибо твои предѣлы пространнѣе моихъ,
А мои обширностями поменше твоихъ.
Уже ль гора собою надо мной обладаетъ?
Нѣтъ, нѣтъ! но какъ сей, такъ та къ тому прилегаеть.
Такъ мы съ тобою равны и одно составляемъ,
Одному, не двумъ государямъ присягаемъ,
Почему почитаю тебя равну себѣ.
Не говори: какъ обществу, поддалась и тебѣ!
Самодержецъ твой и мой шлетъ тебя и меня,
Одинъ онъ отзываетъ изъ походу веля,
А не ты *республикою* повелѣваешь мною.
Ничѣмъ не умаленна царемъ я предъ тобою,
Оставлена также я при чинахъ всѣхъ,
Обнадежена и впредь милостію тѣхъ ¹⁾.

---

¹⁾ Див. цей „Разговоръ“ в „Кіев. Старинѣ“ р. 1882 кн. II та VII.

Рік 1767 підживив і підбадьорив Україну, — тоді як раз збиралась „Комісія для составленія Уложенія“ і в цю комісію закликали депутатів зо всеї Росії. Україна прокинулась враз, згадала свою волю, і все суспільство, всі стани громадянства, — козацька старшина, міщане, козаки, духовенство, — всі склали накази, аби Україні вернули старожитні права; і не тільки великі міста, дрібні навіть містечка наказували вернути права, що на їх „гетманъ Богданъ Хмельницькій со всѣмъ малоросійскимъ народомъ приступилъ подъ державу всеросійскую“...

Гр. Румянцев тоді „робив вибори“ на Україні, — він вживав всяких засобів, аби знищити серед українців „фальшивыя и имъ несвойственныя республиканскія мысли“. Проте всі його заходи марно звелися, — Україна голосно кричала вернути їй одняту волю...

І дійшло до того, що граф. П. Румянцев, правитель України, почав лякати виборців навіть шибеницею. Так, він нарядив суд над депутатами та виборцями од Ніжинського полку і суд присудив 33 чоловіка до кари на смерть... Правда, над виборцями змилювались і смертну кару замінили тюрмою на 8 місяців ¹⁾...

Так прагла до волі Україна і волі цеї не знаходила. Потроху забувались старі права, потроху вкраїнська старшина росташовувалась на новому ґрунті...

І коли Катерина 29 янв. 1787 р. приїхала в Київ, то наша Академія склала їй величну оду, „на всевождељное прибытіе“ і вичитувала:

---

¹⁾ Проф. М. Гушевскій, Очеркъ, ст. 361—363.

„Противъ Росса воставать,
Неистовствомъ своимъ гордиться,
И силою превозноситься,
Есть съ самимъ Богомъ въ брань вступать“¹⁾...

І проте все ж таки знаходились гарячі голови, завзяті українські патріоти, що і в такому стані одважувались „въ брань вступать“. Так, р. 1791 до Берліну приїхав гарячий український патріота, письменник В. Капніст і на аудієнції заявив пруському канцлерові Герцбергу, що його послали земляки, знесилені „тираннією русскаго правительства и кн. Потемкина“. Од цих земляків Капніст питав канцлера, чи допоможе їм Прусія, коли Україна повстане, аби скинути з себе „русское ярмо“²⁾. Але Прусія допомогти відмовилась...

От про що доводилось марити українським патріотам. Але це були тільки даремні мрії гарячих голів, бо русифікація широкою річкою плевла на Україну і робила своє шкідливе діло. Простий народ крепко забили в кайдани кріпацтва, а старшини щедро замазали рота „чинами, а особливо жалованіємъ“... Україну було зруйновано, все скрізь замовкло, здавалось, забули й „умоначертанія прежнихъ временъ“...

От таким тернистим шляхом йшов народ наш за XVIII вік.

---

¹⁾ Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 194. Оду надруковано р. 1787 в Києво-Печ. Лаврі: Ода на всевождељнное прибытіе Ея Имп. Величества Государыни Екатерины Вторыя“.

²⁾ Проф. М. Грушевскій, Очерки, ст. 365.

XXXVIII.

Броте всі ці урядові заходи проти української культури, що були в XVIII віці, здаються тільки іграшкою, коли ми порівняємо їх з тим, що робив проти нас російський уряд за XIX вік. За допомогою України, московська культура міцно звелася на ноги і всі сили свої пустила на те, аби припинити культуру нашу.

Ще в XVII віці, р. 1668-го Лазар Баранович пророкував про Україну: „Бачу я—писав він—що Русь (=Україна) простує вперед Моя думка про руських така, що настане час, коли їм не потрібна буде чужа поміч і вони навіть нехтуватимуть нею“¹⁾..

Сповнилось це пророкування, та тільки тернистим шляхом...

Вік XIX-й знає декільки великих погромів на українську культуру; погроми ці що-далі ставали дошкульнішими і вкрай руйнували все те, що мала Україна свого, і що вона встигала утворити в коротких перервах між погромами.

Початок XIX-го віку розпочинався для України з добрими ознаками. Рух слав'янського одродження докотився й до нас; наша література стала на тверду стежку, забалакала народньою мовою. І вже р. 1798 вийшла „Енеїда“ Котляревського. І з того часу почалась нова доба української літератури і всього українського життя.

Тарас Шевченко за молодих літ.

1) Письма Лазаря Барановича, Чернігів, 1865 р., ст. 50.

Нова література українська збільшувалась, закорінялась все глибше і здавалось, що тепер вже нічого не стане їй на дорозі. Цензура не чеплялась і українські твори вільно друкувались по всяких російських журналах, де їм охоче давали місце (скажемо, в „Утренней Зорѣ“, „Утренней Звѣздѣ“, „Маякѣ“, „Московскомъ Телеграфѣ“ і инш.), навіть в офіціальних „Черниговскихъ Вѣдомостяхъ“ з охотою приймали українські твори і там друкував свої „Байки“ Глібов, писав П. Єфименко і инші.

Славний проф.-історик Микола Іванович Костомаров (4 мая 1817 — 7 апр. 1885). З 1847 по 1856 був на засланні за українські справи. За молоді роки писав під псевдонімом Ієремія Галка.

І так наче б то й вільно тихо йшла наша культура аж до 1847 року, це б то до року, коли було схвачено Кирило-Мефодіївців. За всі віки свого існування українці завше визначались великою демократичністю, і тому нічого нема дивного, що в Києві, р. 1846-го українці за-

клали товариство, аби утворити всеслав'янську федерацію, — це так зване Кирило-Мефодіївське Братство. Вже тоді українці мріяли про всеслав'янську спілку вільних народів.

Але дійсність розбила ці мрії. Братчиків похватали і позачиняли у в'язниці, а на українців і на їхню літературу з того часу почали позирати лякливим оком. Старі республіканці, з своїми повсякчасними мріями про волю, українці завдали доброго клопоту російській поліції за весь XIX вік...

Перший, хто добре дався в знаки українцям, це був відомий жандарм Бенкендорф. Як тільки заслали р. 1847-го Шевченка, Куліша, Костомарова й інших, тоді ж заборонено було всю українську літературу. Скоро цензорам було крепко наказано, аби вони пильно стежили за українською літературою, „не давая перевѣса любви къ родинѣ надъ любовью къ отечеству“. І цензура почала викреслювати навіть з історичних пам'яток місця, де вбачала „пристрастіє къ малороссійской народности“...¹⁾ Скажемо, так р. 1853 зовсім покалічили видання літопису Грабянки...

XXXIX.

В другої половини 50-х років скрізь цовіяло вільним духом, почали голосно балакати про скасування кріпацтва. Пішов рух по всій Росії, а на Україні найбільше, бо там ще всі добре пам'ятали волю, що одняла її Катерина²⁾. Пішла велика культурна продукція українська. Книжки виходили одна за одною, виходили в різних частях Росії: Київі, Полтаві, Москві, Саратові і багато в Петрограді.

---

¹⁾ Цензура въ царствованіе имп. Николая I, „Русск. Старина“ 1904 р., кн. II ст. 441—440.

²⁾ Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, записка Академіи Наукъ Кіевъ, 1914 р. ст. 12.

В Київі засновано було тоді „воскресні“ школи¹⁾, надруковано було багато українських підручників, по яких і навчали тоді в цих школах²⁾. Підручники були майже всі, які потрібні для школи³⁾. Скоро такі ж самі недільні школи заснували і по інших місцях. Українське слово жваво йшло до народа, особливо р. 1861—1862, і вже р. 1862 Петроградський Комітет грамотности клопотався, аби дозволили вести освіту на Вкраїні рідною мовою... Щоб виховувати учителів, в Київі було засновано навіть „Временную Педагогическую Школу“. Сам уряд не спиняв цього українського руху, не вбачаючи тут нічого шкодливого. Р. 1861-го П. Кулішу навіть офіційально було запропоновано перекласти на українську мову „Положеніе о крестьянахъ“.

---

1) Див. *Струнина*, Первыя воскресныя школы въ Кіевѣ „К. Стар.“ 1898, IX.

2) Обь отмѣнѣ ст. 13.

3) *Д. Морозъ*, Арихметика або щотниця, К. 1862, 68 ст. 10 к.; *О. Кониський*, Арихметика або щотниця, Спб. 1863 р. 66 ст. 5 к.; *П. Куліш*, Граматка, з малюнками, Спб. 1857 р., 159 ст. 50 к.; зміст: азбука, священна історія, молитви, арихметика; *його ж:* Граматка, Спб. 1861 р. 5 к.; *К. Шейковський*, Домашня наука, Ч. I та II, К. 1861 р.; *Т. Г. Шевченко*, Букварь Южнорусскій, Спб. 1861 р. 3 к.; *Держач*, Українська граматка, К. 1861 р. 10 к. 22 ст. — Азбука по методѣ Золотова для южно-русскаго края, Полтава, 1861 р. 5 к.; *Дараган*, Українська граматка, М. 1861 р. 5 к.; *М. Гатцук*, Українська абетка, М. 1861 р. 25 к.; *М. Гатцук*, О малороссійскихъ учебникахъ, „Моск. Вѣдом.“ 1861 р. № 192; **, Наськи граматки, „Основа“ 1862 р. кн. I. ст. 64—82; О малорусскихъ азбукахъ, „Ж. М. Н. Пр.“ ч. III, кв. 4, с. 125; Де що про світ Божий, К. 1863 р. 20 к.; *Яценко Л.* Граматка за для українського люду, М. 1862 р. 5 к.

Але ж не судилось українській культурі спочити і тут. Проти українських шкіл зняли цілу бучу, зняли найбільше поляки, бо вони тоді як раз скрізь заводили свої школи, бажаючи сполонізувати наших селян¹⁾. До поляків пристало вище київське духовенство, з митрополітою Ісидором на чолі. Навіть єврейська газета „Сіонъ“ пішла походом на українські народні школи, і газета ця перша кинула на українців образливе слово „сепаратисти“...²⁾.

І наслідком всього цього було те, що, скажемо, Кулішеву „Граматку“ вільно продавали на лівім боці Дніпра і забороняли її на правім...

А р. 1862 школи „хлопоманам“ позачи-

няли, обвинувачуючи їх в сепаратизмі... А коли через рік пішло польське повстання, то наляканий уряд московський счинив на українців вже цілий погром.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819—1897), славний письменник український, батько нашого правопису («кулішівка»). Був на засланні з р. 1847-го по 1850 р.

1) Объ отмѣнѣ, ст. 13.

2) Ibidem, ст. 14.

Українські поетеси і письменниці.

Олена Пчілка (Ольга Косач, род. 1852 р.)

Леся Українка (Лариса Косач, 1872 — 1913),
видатна поетеса.

Одарка Романова

Дніпрова Чайка.

Ольга Кобилянська
(род. 1865 р.), укра-
їнська символістка.

Христя Алчевська (род.
1882 р.).

Українців винували, що ніби вони брали жваву участь в польськiм повстаннi; це був безглуздий наклеп на українців, i проти цього протестував навіть М. Юзефович, що випустив тодi книжку: *La question Russopolonaise jugée par un petit-russien*, 1863 p.

XL.

Поход на українців почався з дрібниці. Як раз тодi Ф. Морачевський клопотався, аби йому дозволили надрукувати Євангелiю в його перекладi вкраїнською мовою. Академiя Наук признала цей переклад натхненним, ухвалила його i визнала добрим до друку. Переклад було оддано на благословенiе найсв. Синодовi, а той доручив його ще й на другу цензуру, в комiсiю з трьох осiб: єпископа Калужського I. Миткевича, шефа жандарiв кн. Долгорукова та київського генерал-губернатора Анненкова¹⁾... I ця комiсiя признала Євангелiю в перекладi Морачевського „опасною и вредною“... Це була найперша наша жертва в XIX вiдi.

Свої думки комiсiя послала мiнiстровi внутр. справ Валугеву i нарештi 20 iуня 1863 p. вийшов вiдомий наказ Валугева, ухвалений Височайше.

Валугев писав в наказi, що „большинство Малороссовъ сами весьма основательно доказываютъ, что никакого *малороссійскаго языка не было, нтъ и быть не можетъ*, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченный вліянiемъ на него Польши; что общерусскій также понятенъ для малороссiянъ

---

¹⁾ В честь його улица в Київi прозивається Анненкiвською

и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперъ сочиняемый для нихъ нѣкоторыми Малороссіянами и въ особенности поляками такъ называемый украинскій языкъ; лицъ того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самихъ Малороссовъ упрекаетъ въ сепаратистскихъ замыслахъ, враждебныхъ къ Россіи и гибельныхъ для Малороссіи“.

Валуевъ вбачавъ в украинскіи русі тільки „политическіе замыслы Польши“, а в бажанні учити народ рідною мовою — „политическую пропаганду“.

І міністръ крепко наказавъ: „чтобы къ печати дозволялись только такія произведенія на малороссійскомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы, пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ языкѣ какъ духовнаго содержанія, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа, пріостановиться“¹⁾.

Такъ були накладені важкі нута на вкраїнську літературу, а особливо на вкраїнську науку, а разом з тим і на вкраїнську культуру. Українську інтелігенцію одірвали од народа і заборонили промовляти до його рідною мовою...

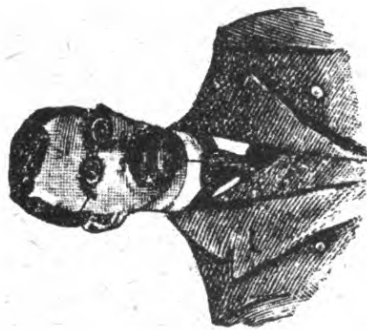
А русифікацію нашого края повели в широкому масштабі; дойшло до того, що почали навіть офіційно платити за цю русифікацію. Так, по закону 21 ноября 1869 р. та 13 іюня 1886 р. чиновникамъ всіх відомствъ назначили плату за русифікацію, плату досить велику; про це в законі читаемо: „Въ десяти Юго-Западныхъ губерніяхъ лицамъ русскаго происхожденія, исключая однако мѣстныхъ уроженцевъ, производятся прибавки къ содержанію“... І якъ це не дивно, ще й теперъ не скасовано цього закона...

---

1) М. Лемке, Эпоха цензурныхъ реформъ, ст. 302.

Модест Левицький (род.
1866 р.), український письменник.

Проф. Агафангел Кри-
ський (род 1871 р.), ви-
датний укр. лінгвіст і поет.

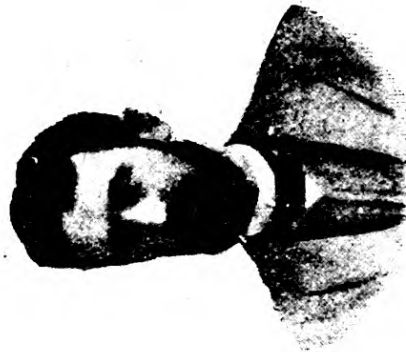
Микола Чернявський (род.
1867 р.), український поет.

Петро Кузьменко (1831—
1867), український письменник.

Данило Мордовець (1830—
1905), видатний україн-
ський історик і письменник.

Максим Славинський,
український поет.

XLI.

Але це не була перша заборона нашої мови: за останні віки народ український добре при звичався до таких скорпіонів, і тому він хутко оговтався і в такій скруті. І не тільки оговтовся, але швидко й підвів голову й знову розпочав культурну працю, і де-далі праця та ставала все більшою та ціннішою.

А коли в Києві з р. 1872 був заснований одділ „Географическаго Общества“, то він одразу став центром українського руху і згуртував коло себе всі

кращі наукові сили з проф. П. Чубинським на чолі. Розпочалась велика культурна праця по вивченню життя нашого народу, в той же час на літературній ниві нашії пішли такі письменники, як от О. Кониський, П. Мирний, Старицький й інші.

Проф. Павло Чубинський (1839-1884), видатний укр. вчений етнограф. З р. 1862 був висланий з Київa до Архангельського краю.

І уряд знову забив тревогу. Але на цей раз у його в Києві знайшлося пильне око, що добре стежило за українським життям, — це був відомий т. с. М. Юзефович. Він багато писав проти українців і в „Кієвлянинѣ“ і в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“; на статті

його нарешті звернули увагу і р. 1876 Юзефовича покликали на нараду в Петроград. І з цієї наради і вийшов недоброї пам'яті наказ 18 мая р. 1876, що знов надовго припинив українську культурну працю.

Ось цей закон, відомий у нас як „закон Юзефовичів“; подаю його цілком.

„Государь Императоръ 18 минувшаго мая Всемиловичей повелѣть соизволилъ:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго разрѣшенія главнаго управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ на малороссійскомъ нарѣчїи.

2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчїи воспретить, за исключеніемъ лишь:

а) историческихъ документовъ и памятниковъ,

б) произведеній изящной словесности. Но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній русскоі словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи въ *главномъ* управленіи по дѣламъ печати, — и

3. Воспретить различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ языкѣ, а равно и печатаніе на таковомъ же текстѣ къ музыкальнымъ нотамъ“.

Такий був цей „всемиловичей“ „закон Юзефовичів“. Він вже більше рішучий і більше виразний, ніж закон 1863 р. Тут вже все розмірковано, аби не дати змоги обійти закона; на літературу українську було накладено дві цензурі — краєву і головну, — це б то, коли якийсь український твір проліз би через краєве решето, то вже певне застряне в петроградському ситі...

Наука українська була крепко заборонена, книжка з Галичини ні в якому разі не пропускалась до нас; наказом цим скасовувалась наша пісня, руйнувався театр...

XLII.

Нроте Україна хутко одживала по всякім погромі, нашвидку гоїла свої рани і знову рушала далі

проф. Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895), славний український діяч. Р. 1875 за любов до України його скинули з професорства і він в 1876 р. мусів виїхати за кордон, професорував у Софії і помер на чужій землі...

своім віковичним тернистим шляхом... І через п'ять років урядові довелося знову підновляти старі накази,—8 октября 1881 р. було видано нового закона про українські справи,—закон цей де-що міняв з старого, а де-що підлатував. Новим законом було дозволено друкувати словники української мови, але російським правописом; театр український крепко забороняли, а окремі сценічні вистави поставлено „въ зависимости отъ усмотрѣнія высшихъ мѣстныхъ властей въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ“...

От ці заборони українського слова з років 1863, 1876 і 1881-го—це тільки виразніші заборони XIX в., бо крім їх була ще сила менших; перелити їх нема змоги. І всі вони болючими ранами оставались на невмірущому тілі української культури, лишались тими ранами, що однимали живі соки організму, що невпинно точили його, зупиняли і псували йому зріст... А московський уряд усе пильнував, аби рани ці повсякчасно ятрились і не загоювались...

Українці не покладали рук, обходили закон, як тільки могли, і українська культура все-таки зростала; особливо за останні роки пішли були переклади з російської мови. Уряд запримітив цю дірку і р. 1892 крепко наказав цензорам, щоб таких перекладів не було... Крім того, уряд наказував, що цензори повинні і всякі українські твори „съ особою строгостью и вниманіемъ разсматривать, подвергая исключеніямъ и запрещая при этомъ не только все, противорѣчащее цензурнымъ правиламъ, но при малѣйшемъ къ тому поводѣ, по возможности сокращая число такихъ бездарныхъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ“¹⁾...

Здається, далі цього наказу йти було нікуди...

Проте р. 1894 злову крепко і рішуче нагадують про заборону везти книжки зза кордону. Через рік, в 1895 р. знов наказують забороняти навіть збірники—українські дитячі читанки, „хотя бы по существу содержания они и представлялись благонамѣренными“²⁾...

---

1) Предложеніе Главнаго Управленія по дѣламъ печати С.-Петербургскому Цензурному Комитету отъ 8 января 1892 г. за № 96.

2) Записка Имп. Академіи Наукъ объ отмѣнѣ стѣсненій украинскаго слова, 1905 р. ст. 88.

XLIV.

 т такий був шлях нашої культури за ХІХ вік. І чого-чого не забороняли нам протягом цього „просвіщенного“ віку!...

Нам забороняли всякі наукові твори, забороняли вести свою культуру рідним словом. Забороняли привозити книжки зза кордону, а коли випадково у когось знаходили таку книжку, хоч би вона була про чорний пар чи про домашню птицю, то за це часто цікавого гноїли по тюрмах, або засилали до Сібіру... Забороняли продавати українські книжки навіть дозволені цензурою; та й самі продавці, аби не вскочити в мороку та клопіт, зрікались брати на продаж наших книжок... Цензура старанно пильнувала і ревним оком доглядала, аби не проскочила „зайцем“ якась українська книжка... За десять років, з 1895 по 1904 р., в Києві до цензури було оддано 230 рукописів, проте з цензури вийшло всього тільки 80 в такому вигляді, що їх можна було хоч як друкувати ¹⁾... А 70% з цих простих, лагідних та тихих по змісту рукописів так й не побачили світу...

Цензура шматувала наші книжки, крепко забороняла вживати слів „Україна“, „українець“, — виправляла їх завше на „Малороссія“, „малороссь“...

Не дозволяли нам прилюдно в публічному місці розмовляти рідною мовою, забороняли лекції, наші вистави, наші концерти...

В 1899 р. в Києві був археологічний з'їзд і міністерство дозволило читати реферати на всіх слав'янських мо-

---

¹⁾ Проф. М. Грушевській, Українство въ Россіи, Спб. 1906 р. ст. 17.

лорусскаго слова“. Українські питання Академія поставила руба і авторитетно заявила: „малорусское населеніе должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ“ ¹⁾...

А Харківський університет признав навіть негайну потребу допустити вкраїнську мову в народні школи, допустити вкраїнські книжки в читальні та бібліотеки, дозволити вільні беседи, читання і церковну казань українською мовою ²⁾...

Так одповіли всі наукові інституції про вкраїнську справу. Комітет Міністрів, розглянувши всі оці одповіді, в сентябрі 1905 р. зробив постанову: скасування заборони українського слова признати... „несвоевременнымъ“...

Так скінчився великий визвольний рух для України...

І знову довгою низкою посунули скорпіони на вкраїнську культуру і скінчилися вони цілим походом, що повів на нас міністр А. Столипин. Знущання над українцями дійшло свого краю і нас залічили тоді в „инородці“... В циркулярі своїм з початку 1910 р. Столипин наказував не дозволяти товариств „инородческихъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ, независимо отъ преслѣдуемыхъ ими цѣлей“...

---

¹⁾ По Київському вид. р. 1914 ст. 6.

²⁾ Див. „Записка по вопросу о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ“, вид. харківським університетом.

XLIV.

 т такий був шлях нашої культури за ХІХ вік. І чого-чого не забороняли нам протягом цього „просвіщенного“ віку!...

Нам забороняли всякі наукові твори, забороняли вести свою культуру рідним словом. Забороняли привозити книжки за кордону, а коли випадково у когось знаходили таку книжку, хоч би вона була про чорний пар чи про домашню птицю, то за це часто цікавого гноїли по тюрмах, або засилали до Сібіру... Забороняли продавати українські книжки навіть дозволені цензурою; та й самі продавці, аби не вскочити в мороку та клопіт, зрікались брати на продаж наших книжок... Цензура старанно пильнувала і ревним оком доглядала, аби не проскочила „зайцем“ якась українська книжка... За десять років, з 1895 по 1904 р., в Києві до цензури було оддано 230 рукописів, проте з цензури вийшло всього тільки 80 в такому вигляді, що їх можна було хоч як друкувати ¹⁾... А 70% з цих простих, лагідних та тихих по змісту рукописів так й не побачили світу...

Цензура шматувала наші книжки, крепко забороняла вживати слів „Україна“, „українець“, — виправляла їх завше на „Малороссія“, „малороссь“...

Не дозволяли нам прилюдно в публічному місці розмовляти рідною мовою, забороняли лекції, наші вистави, наші концерти...

В 1899 р. в Києві був археологічний з'їзд і міністерство дозволило читати реферати на всіх слав'янських мо-

---

¹⁾ Проф. М. Грушевській, Українство въ Россіи, Спб. 1906 р. ст. 17.

Пам'ятник І. Котляревському в Полтаві, посвялений р. 1903. На святі одкриття пам'ятника заборонили читати привітання та промови українською мовою.

вах,—проте заборонило читати вкраїнською мовою і вчені з Галичини мусіли вертатись додому, не читавши своїх докладів... Правда, в останню хвилину схаменулось міністерство і дозволено було читати реферати й українською мовою, та проте з умовою, щоб це було тільки в закритому засіданні і в присутності не більше 25 чоловіка... Це було знущання над народом, і вкраїнці зріклися брати участь в такому з'їзді...

Те ж саме було і р. 1903, коли на святі одкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві не дозволили промов рідною мовою...

Коли в книжці російською мовою траплялись українські слова, цензура вперто гнала їх геть,—бо пеклувалася про чистоту мови... Дбала цензура навіть про чистоту і нашої вкраїнської мови,—вона не дозволяла неологізмів, не допускала нових слів, що показують якісь культурні розуміння... Крепко забороняли нам і переклади з чужих мов,—навіть оповідань та віршів...

Забороняли в церкві казати проповіді рідною мовою і бідний народ наш лишився без розумної духовної страви... Сорок років лежала під замком українська Євангелія, і народ наш не мав змоги читати рідною мовою науку Христову, толі як Євангелія ця була перекладена на всі найменші мови...

Заборонили рідну нашу пісню, вигнали її з школи, виганяли з життя. З р. 1876 було заборонено ставити слів під українськими нотами,—можна було друкувати самі тільки ноти... І тільки через п'ять років, р. 1881 скасували сміховинного наказу цього..

Забороняли нам співати рідною мовою, і коли українці бажали прилюдно проспівати рідну пісню, губернаторі вима-

гали інколи співати її по-французькому або по-московському... Так було, скажемо, в Одесі, де відомий губернатор Зелений примусив замість: „Ой, не ходи, Грицю, та й на вечерниці“ співати: „Ой, не хади, Гришка, да и на пикникъ“...

Проте громада слухала і ці викрутаси, і вернувшись додому з таких „пикників“, тихо тягла собі: „Ще не вмерла Україна“...

Забороняли український театр і гнали його, як могли. Довгий час театр наш зовсім був вигнаний з київського генерал-губернаторства, цеб-то з губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської. І театр наш примушений був довгі роки тинятися по московських містах...

А коли й дозволили театр, то тільки з умовою, щоб поруч української вистави йшла і московська... Забороняли такі п'єси, де б була інтелігенція, — аби не вишло, що ніби „мужичою“ мовою може балакати і освічена людина...

А коли українці збирались і хотіли одправити паніхиду по Шевченкові, — навіть цих паніхід не правили, бо їх було заборонено... Це вже було проти всіх установ—і Божих і людських—бо сама ж віра Христова наказує молитись навіть за ворогів...

Не сила мені отут вилічити вам всіх отих кривд, що їх заподіяно народові нашому. Не було теї кривди, не було того терну, щоб їх не кинули нам на нашу важку путь... Я

Володимир Вишніченко
(род. 1880 р.), видатний
укр. письменник-психолог.

Молодші українські письменники.

О. Олесь (Олександр Ів. Кандаба, род. 1878 р.), видатний український лірик.

Грицько Чурипча (род. 1879 р.), український поет.

Микола Вороний (род. 1871 р.), український поет естет.

Спиридон Черкасенко (род. 1876 р.), український письменник і драматург.

пригадаю тут ще одного факта, що ясно покаже, чого хотіли од нас, чого од нас домагалися. В 1887 р. оден з київських вчених подав на цензуру свого рукописа— „Опытъ грамматики малероссійскаго языка“. Цензор повернув рукописа назад навіть не читавши, а на проханні авторовім написав: „Нельзя же разрѣшать къ печати грамматики того языка, который обреченъ на небытіе“...

XLV.

Всі оці скорпіони, що сипались на культуру вкраїнську, проте не зменьшили поривання нашого до волі та до рідного слова. Діячі-українські ніколи не приставали в роботі, і ці заборони тільки підбільшували їм енергії, додавали завзяття.

Біжучої річки не спиниш— вона греблю порве. Не спинити й життя, коли воно справді існує. І не дивлючись на всі заборони, українська культура проте прямувала вперед,—знаходила хоч маленькі дірки в законах і тихенько точилась собі проз їх.

Певне, нема другого такого народу, щоб примушений був хітріше обходити навази та заборони, як народ український... Українці прикладали всі сили, робили всі заходи, аби обійти закона, аби найти якусь там дірочку, і забалакати хоч проз неї рідною мовою...

Нам заборонили наукову літературу, заборонили нести простому народові світ та знання. Проте це не спинило українців,—а же ж нам дозволяли писати оповідання,—і тому так рясно вродили у нас всякі вірші та оповідання і про комах, і про різачку, і про дифтерит... Так з'явилися у нас

книжечки на зразок: „Від чого вмерла Мелася“ (про дифтерит), Як годувати малих дітей, Добра порада (про бішенство), Порадник жінкам, Порадник матерям, Як живе тіло людське і сила інших.

Академія Наук писала про це: коли українці бажали „преподати народу кое-яке поученіє по часті сільського господарства, вопросовъ нравственныхъ или чего бы то ни было изъ круга знаній, доступныхъ и нужныхъ простолюдину, они были вынуждены, наперекоръ свойству предмета и на-

правленію своихъ способностей, предлагати такое поученіє въ беллетристической формѣ, чему немало примѣровъ, смѣшныхъ для непосвященнаго въ эту тайну и глубоко прискорбныхъ и досадныхъ для знающаго ее, не трудно привести вплоть до настоящаго времени“¹⁾...

Василь Мова (1842 — 1891), укр. поет і драматург; за життя не бачив своїх творів друкованими за цензури.

І закон цей породив у нас багато беллетристів. Ось так оден з них розказує, як став він беллетристом. „По природѣ я не беллетристъ,—пише він—но законъ, отымая у меня право писати что бы то ни было серьезнаго

содержанія на моемъ языкѣ, заставивъ меня сдѣлаться беллетристомъ“²⁾...

Оден з українців надумав видати—страшно сказати!—книжку про чорний нар. Написав її на зразок оповідання,

1) Записка Академіи Наукъ объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, К. 1914 р. ст. 16.

2) Записка Академіи Наукъ, р. 1905, ст. 84.

як то слід було, проте цензура не дозволила йому друкувати, бо вбачила тут скриту науку. Упертий автор вдався аж до самого міністра землеробства,—і розказав йому, що коли він завів чорний пар в своїм повіті, то з того часу селяне забагатіли і нестало в повіті недоїмок; коли ж видати його книжку про чорний пар,—радив автор,—то каззонних недоїмок скрізь поменьшає... І тільки цим він і взяв міністра і книжку про чорний пар було дозволено ¹⁾...

Життя само розбивало заборони українського слова і сміялось з авторів їх. Уряд вимагав, аби в українськiм театрі непременно ставили ще й якусь російську п'єсу. Закона цього додержувались, проте з часом все це звелось на те, що в українськiм театрі по-російськoму давали тільки якогось там паганенького одноактового водевільчика, давали як раз тоді, коли до театру збиралася публіка...

В колишній українськiй столиці, в такiм великiм місті як Київ—і зовсім немає улиць на честь українськiх діячів; але ж рясно зате маємо назви на честь київськiх губернаторів та ворогів України, — Безака, Фундуклея, Аненкова, Васильчикова, Клейгельса, Левашова, Столипина й інших. Проте українці і тут тихенько пролізли і назвали аж три улиці на честь українськiх діячів: Тарасівська (Тараса Шевченка), Паньківська (Панька Куліша) та Нікольсько-Ботанічна (Миколи Костомарова) ²⁾...

Самі закони, що забороняли вкpaїнське слово, виходили якимсь незвичайним шляхом. Височайших наказів з р.

---

¹⁾ Проф. В. Антонович, Записка в справі обмежень української мови, „Записки укр. Наук. Тов. в Києві“, кн. 3, р. 1908. ст. 35.

²⁾ „Літ.-Наук. Вісн.“ 1913 р. кн. 6 ст. 475, примітка.

1876 та 1881 Державна Рада не розглядала, а це порушає основні закони Російські; Правительствующий Сенат не надрукував цих наказів,—і це теж порушало основні закони. З цими наказами якось соромилися подавати їх світу, і пу-скали їх до життя не прилюдними законами, а секретними циркулярами.

XLVI.

До українців сікалися зза всього і скрізь вбачали сепаратизм. В прості справи наші вносили обра-зливє недовірря і надавали їм якогось протидержавного по-літичного виступу.

Так зробили, скажемо, з простою справою постанови пам'ятника Богданові Хмельницькому в Київі. Ця справа дуже характерна й цікава і я коротенько перекажу її ¹⁾.

Думку про вшанування Б. Хмельницького перший по-дав відомий М. Юзефович, що був змолоду щирим україн-цем. Юзефович в цій справі вдавсь до відомого художника Михайла Мікешина, автора монументів „Тисячеліття Росії“ та цариці Катерини II; той з охотою р. 1868 приїхав до Київва і умовивсь про пам'ятника. Пізніше Мікешин довів цареві Олександрові II, що „на Україні, під вражінням не-давнього польського повстання, виникло загальне бажання пристойно вшанувати патріотичну вислугу гетьмана Хмель-ницького, що прилучив Україну до Росії“. Р. 1870-го цар звелів збирати жертви на пам'ятника по всій Росії „тому,

---

¹⁾ Див. про неї ширше: *Op. Левицький*, Історія будови па-м'ятника Б. Хмельницькому в Київі, „Літ.-Наук. Вісн.“ 1913 р. кн. 6 ст. 467—488. Див. ще „Київська Старина“ 1888 р. кн. 7.

кто возвратилъ русскому народу Кіевскую святыню, кто спасъ, можетъ быть, православіе на берегахъ Днѣпра и положилъ краеугольный камень нынѣшнему государственному зданію всея Россіи“.

М. Мікешин виготовив бронзову модель пам'ятника і привіз її до Київа на розгляд. Богдан був на баськім коні; „під копитами коня лежав труп ксьондзя-езуїта, укритий пошматованим польським знаменом, тут же валялися шматки порваного ланцюга. Далі, за конем, збита його копитом, сторчма летіла з скелі фігура польського пана, а ще нижче—фігура жида-рандаря, руки якого заклакли на проскурках, пасках і награбованих церковних речах“¹⁾... На чолі п'єдесталу — кобзар (кобзарем мала бути жива постать Т. Шевченка) співає й грає на бандурі, а під ним підписано:

Та не буде лучче, та не буде краще,
Як в нас на Вкраїні,
Що немає жида, що немає ляха,
Не буде й унії....

Публіка почала протестувати проти такого пам'ятника, але нічого вдіяти було неможливо, бо цар ствердив цього проекта... І тільки через те, що не було грошей (зібрали всього коло 40000 рублів), мусіли поставити самого тільки Богдана, залишивши на далі інші фігури...

Мікешин добре заробив коло монумента: за нього цар р. 1872 подарував йому 1000 десятин казенної землі в Катеринославщині (це тепер „Мікешин—Царедар“); р. 1873 на вилів пам'ятника було подаровано з наказу царя 1600

---

1) „Літ.-Наук. Вісн.“ 1913 р. кн. 6 ст. 470.

пудів зеленої міді,—і Мікешин гарненько продав цю мідь собі на користь, і так од його цеї міді вже й не вернули.

Р. 1880 монумент Хмельницькому був готовий і його з Петрограду привезли до Київа; але справа марудилась, про пам'ятника пішли чудні теревені, і все скінчилося тим,

Пам'ятник Богданові Хмельницькому за прилучення України до Москви; поставлений на Софійській Площі в Київі р. 1888-го; праця художника М. Мікешина.

його на Софійській площі, — бо тут кияне пишно стрічали Хмельницького 27 студня 1648 р., коли він з військом вертався на Вкраїну, погромивши Польщу. Але де-кому було недовподоби, що на таким славнім місці стоятиме Богдан,

що монумента заператорили в Старокіївський поліцейський участок, де Богдан й проседів з півтора року, — за те, мовляв, що прибуб без пашпорта, як шуткували тоді люде...

Місця на пам'ятника ніяк не могли розшукати.

Комісія, що керувала цею справою, хотіла ставити

тому порішили запраторити його на Бесарабку, поміж крамниці та шинки... Так з того часу Бесарабка й досі прозивається „Площадь Богдана Хмельницкаго“...

Після довгої мороки р. 1881 почали вже й копати на пам'ятника на Софійській площі, але з Петрограду несподівано заборонили роботу... Виявилось, що це київське духовенство поскаржилося в Синод; воно писало: „При испрошеніи Высочайшаго разрѣшенія на сооруженіе памятника Хмельницкому мѣстомъ для постановки его предголагалась Бессарабская въ Кіевѣ площадь, переименованная тогда же въ площадь Богдана Хмельницкаго. Между тѣмъ кіевская городская дума въ засѣданіи 16 іюля 1881 г. постановила: памятникъ этотъ поставитъ на Софійской площади, въ ея центрѣ, противъ алтарной стѣны Кіево-Софійскаго Собора, извѣстной подъ именемъ „нерушимой стѣны“. При означеномъ положеніи и высотѣ памятника на площади не только будетъ закрытъ видъ на соборъ со стороны Крещатика и Михайловскаго монастыря, гдѣ проходятъ массы богомольцевъ, совершаются церковныя процессіи и движется городская публика, но еще всякому, направляющемуся съ этой стороны къ собору будетъ представляться уже не алтарная стѣна собора, а задняя часть лошади... Естественнo, такимъ видомъ смущень будетъ каждый благочестивый христіанинъ, обычно творящій на себѣ крестное знаменіе въ направленіи къ „Нерушимой стѣнѣ“... Находя такую постановку конной группы предъ св. алтаремъ неприличною и оскорбительною для религіознаго чувства православныхъ поклонниковъ русской святыни“¹⁾, духовенство в особі преосвящ. Іоанна

---

¹⁾ „Літ. - Наук. Вісн.“ за 1913 р. кн. 6 ст. 476.

й благало заборонити ставити пам'ятника на Софійській площі...

Знялася велика буча, пішла довга писанина і справа не обійшлась, як водиться, без натяків і на „українофільство“ і на сепаратизм. Голова комісії збудування пам'ятника М. Юзефович прямо писав міністрові: „Долгомъ поставляю представить отвѣтъ мой на доводи, приводимые противъ постановки памятника на Софійевской площади... Въ отзывѣ преосв. Іоанна нѣтъ и подобія правды. Видно, что преосвященный былъ введенъ въ заблужденіе творцами украинофильской интриги, враждебной самому Богдану Хмельницкому и не переносящей памятника ему, какъ историческаго свидѣтельства о единствѣ и неразрывности Русской земли... Я первый поднялъ вопросъ объ этомъ памятникѣ, какъ наглядный отвѣтъ, съ одной стороны польскимъ притязаніямъ, а съ другою—зарождавшемуся тогда украинскому сепаратизму“¹⁾...

І тільки через цю „українофильську интригу“ наказано було поставити пам'ятника все-таки на Софійській площі, а то стояв би Богдан десь на Бесарабці серед рундуків і показував би своєю історичною булавою на якийсь там шинок...

Довго тяглася ця справа з пам'ятником, бо зовсім не було грошей, аби його закінчити; тільки р. 1886 було видано з казни 12000 рублів і пам'ятника так-сяк закінчили,—закінчив (п'єдестал) вже архітектор В. Н. Ніколаев, бо зза пригоди з міддю з Мікешиним перестали й знатися. Нарешті, 11 липня 1888 р. пам'ятник був посвячений...

---

1) Ibidem, ст. 477—478.

XLVII.

Наслідки всіх цих заборон, всіх цих утисків були страшні для України. Вони зробили те, що багато українців одбилися од рідного поля, пристали од рідного життя, забули свою мову, пришили хвостика-вє до своєї фамилії і зробилися „тоже малороссами“... Русифікація через школу, через суд та церкву широкою річкою текла до життя українського і каламутила тихе озеро наше. Русифікація зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї, марудила нашу пісню, робила перевертнів навіть з народу. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки наші нищились...

Руйнувалася культура й простого народу, руйнувалося все, що набув він за попередні віки. Школи рідною мовою не стало, пішла школа московська, де дитина не розуміла, чого її навчають. Тому не диво, що у нас на Україні більше ніж де, вийшовши з школи, стають знову неграмотними. Бо наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння ¹⁾...

Кращі сини українські з болем дивились, як руйнувалася стара наша культура. І вони боронили цю культуру, боронили, як могли, клали на неї всі свої сили, одлавали їй все своє життя...

І з того часу, як заборонили нам рідне слово, з р. 1863 посунули наші українці знову за кордон,—тепер вже в Австрію, де слово наше було вільним. Львів стає україн-

---

¹⁾ Про потребу національної школи див. *Б. Грінченко, На безпросвітномъ пути*, вид. 3, К. 1913.

ським центром, тягне до себе кращих людей; а коли з р. 1873 у Львові заснувалося „Українське Наукове Товариство“,—воно стало тим огнищем, що коло нього згуртувалися всі видатні сили вкраїнські. І поплевли тоді за кордон наші сили, наші кращі сили, що їм було тісно й небезпечно в себе

Степан Руданський (1830—1873), укр. письменник. Зза цензурних утисків не бачив своїх творів друківаними.

вдома; поплевли тоді туди і наші гроші і збогащали Австрію... І дійшло до того, що якусь там просту пісню, якийсь там дрібний віршик українці мусіли друкувати в Австрії, а то й в самім Відні, а не в себе вдома, бо тут все це крeпко забороняли...

А скільки зза цього пішло у нас творів недрукованих, скільки наших поетів так і з світу зійшли, не побачивши творів своїх друкованими (Свідницький, Руданський, Мова)...

Заборона рідної мови у всьому житті нашому довела тільки до руйнування. По школах нищили саму душу вкраїнську, пере-кручуючи її на московську. Освіта падала, бо в школі її давали мало, а позашкільну освіту крeпко забороняли.

І нікуди не міг і не смів ткнутися бідний селянин наш, бо скрізь справа точилася московською мовою, що була йому чужою і не розумною... Приходив він до суда і пробував поскаржитись на свої кривди, але розказати про їх він не міг, бо не знав офіційальної мови... І скрізь робили його дурнем, прозивали мужиком, і все через саму тільки рідну мову його... А коли починав селянин наш балакати з росіянами, скільки непорозумінь з того знімалося,—болючих, гірких

непорозумінь, бо за ці непорозуміння йому доводилося часом з суда простувати й на Сібір...

Я не буду приводити прикладів цього нерозуміння судді та підсудного, їх ви досить знайдете в талановитих нарисах „В суді“ Виборного Макогоненка. Скажу тільки, що ці нерозуміння почалися дуже давно. Так, коли р. 1724-го провадилась справа Полуботкова, то цар Петро I допитував Генерального Писаря Савича:

— Скажи, знаєш ли ты о зломъ умыслѣ твоихъ товарищей?

— Не скажу, Вашеці! — чемно та ввічливо одповів Савич.

Петро обурився, одвів руку і вдарив по обличчю Генерального Секретаря України... І за це ж присудив його до катування...

При цій розправі був Бунчуковий Товариш Володківський, і він роз'яснив цареві, що „не скажу“ по-українському значить тільки „не знаю“.

Оборонець прав українських, стронитель храмов Божих, гетьман Іван Степанович Мазепа (1644—22 авг. 1709). Збудував у Кїві р. 1693 Братську церкву на Подолі; р. 1690—1696 церкву Великого Миколая (тепер Военний Собор); обніс Лавру камінною стіною і збудував дві церкві—над святими і економічними воротами. По Кїївських церквах багато вкладів Мазепиних.

Цар помнякшав, але зараз же на кошт Савича послав на Україну гонця-чиновника, аби він перевірів, чи то ж справді по-українському *не скажу* значить *не знаю*¹⁾...

Перекручували душу, перекручували все життя. Непорозумінням кінця не було, бо русифікація на кожному кроці спотикалася на наше рідне і часом прибирала трагікомічних форм...

Росказують, що як був в Києві цар Микола I, він заїхав до Никольського собору, збудованого р. 1690 Мазепою. В ризниці царське око впало на якийсь старий портрет.

— Чий це портрет? спитав цар настоятеля.

— Зиждителя храма сего, гетьмана Івана Мазепи, Ваше Величество, — одповіє той.

— І ви за його молитесь? цікаво питає цар.

— Кожну службу, як за зиждителя, Ваше Величество, — щиро одповідає недогадливий батюшка.

— А великим постом проклинаєте Мазепу? — здивовано питає цар.

— Проклинаємо, Ваше Величество... — зрозумівши, боязько одповідає батюшка...

— І молитесь, і проклинаєте, — насмішкувато додає цар і повертає з ризниці...

Звичайно, це може тільки анекдот, проте анекдот дуже виразний...

---

¹⁾ Д. Бантышъ — Каменскій, *Исторія Малой Россіи*, вид. 4, К. 1903 р. ст. 589.

XLVIII.

Во найгірше, всі ці заборони важким тягарем лягали на душу свідомих українців. Вони дратували їх, отруювали душу їм ненавистю до братів-москалів, одвертали їх од московської культури, — культури близької нам, культурирідної, бо й ми ж самі добре доклали до неї своїх рук...

Свідоме московське громадянство бай- дуже було до нашої трагедії. З попередніх віків воно наслідувало ворожнечу до нас, дивилось скоса, історії нашої не знало, культури нашої не визнавало. Про те, що це ми йому створили культуру за XVII та XVIII віки, про це воно забуло, і не тільки забуло—і знати не хоче...

І за XIX вік ми маємо з московського громадянства силв

централістів, як були вони в XVII та XVIII віках. Згадаймо таких письменників як Каченовський, Катков, Суворин, Грингмут, Мещерський, або в лаші часи фанатичний Струве,

Проф. Михайло Грушевський (род. 1866 р.), славний укр. історик, голова Української Центральної Ради.

що закликав своє громадянство „енергично и безъ всякихъ поблажекъ вступити въ идейную борьбу съ украинствомъ“... І російське громадянство ввесь час було ворожим до наших національних цоривань, а в кращому разі—було байдужим...

Наведу тут листа „кающогося“ великоросса, що виразно вилічує гріхі свого громадянства. „Мы, великороссы—пише він—всѣ, за исключеніемъ развѣ немногихъ, нужно правду сказать, или совершенно индифферентно относились, или, что еще хуже, старались и стараемся всѣми силами противодѣйствовать самостоятельному ихъ (українців), на національной почвѣ построенному, развитію. Вѣдь мы, великороссы, только и ограничиваемся ровно ничего не стоящими восклицаніями по адресу „хохловъ“-украинцевъ объ ихъ краѣ, гдѣ „среди садовъ деревья гнутся долу“, объ ихъ пѣвучести и „удивительномъ“, своеобразномъ ихъ характерѣ, а между тѣмъ не видимъ, что этотъ нашъ братскій народъ, которому мы многимъ обязаны, весь стонетъ отъ своей униженности, главнымъ виновникомъ которой являемся въ послѣднемъ счетѣ мы, великороссы“...

„Вѣдь не тайна,—пише він далі—что въ свое время не сочувствовалъ этому даже такой человекъ, какъ Бѣлинскій—этотъ идѣлъ современной ему великорусской нашей молодежи. Вѣдь онъ одобрялъ даже арестъ Шевченка и называлъ его, Кулиша и другихъ „ему подобныхъ“ чуть ли не дураками, негодяями, проникнутыми „мелкимъ хохладскимъ патріотизмомъ“...

„Кто—питае автор—сочувственно откликнулся изъ нашихъ по украинскому вопросу? Кто привѣтствовалъ добрыя начинанія украинцевъ?—Никто... Все наше общество апатично молчало и молчитъ или косо, недобѣрчиво поглядыва-

ваєть на поднимающее голову „хохломанство-украинофильство“, какъ не стѣсняются и до сихъ поръ обозначать культурное движеніе украинцевъ“¹⁾...

Так писав в 1905 р. „кающийся“ великорос, правдиво вбачаючи в байдужости до нас і наших справ гріх свого, братського нам громадянства²⁾.

Я йще мушу зазначити, що російський уряд рідко коли сам, з своєї ініціативи вів на нас погроми. Завше перед новими заборонами знимали бучу добровольці, що галасували про сепаратизм і тикали на нас пальцями. Уряд обома ушима прислухався до їхнього галасу і охоче тиснув нас зо всієї сили...

XLIX.

Мова—це наша національна ознака, в мові—наша культура, ступінь нашої свідомости.

Мова—це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова—душа кожної національности, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний

---

1) Див. „Кіевская Старина“ 1905 р. кн. VI, підпис „Великороссъ“.

2) Див. про це питання *К. П. Михальчукъ*, Открытое письмо къ А. Н. Пыпину. Къ исторіи отношеній къ Украинству представителей прогрессивной части русскаго образованнаго общества, К. 1909 р.—*Дм. Донцовъ*, Русскій либерализмъ и украинское движеніе, „Укр. Жизнь“ 1912 р. № 5.—*Вл. Жаботинскій*, О русскомъ либерализмѣ, *ibid.* № 7—8.

орган культури, традиції. В мові—наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання.

Мова—це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова—це найясніший вираз нашої психики, це найперша сторожа нашого психичного я...

І поки живе мова—житиме й народ, яко національність. Не стане мови—не стане й національності: вона геть розпушиться поміж дужчим народом...

От чому мова завжди має таку велику вагу в національному рухові, от чому ставлять її на перше почесне місце серед головних наших питань.

Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо німого, мовляв, похаєш, куди забажаєш...

Напади на нашу мову почалися дуже давно,—ще майже з самого приєднання України до Москви. Богобоязлива Москва, що готова була муки приймати за „єдиную букву аза“, завше скося поглядала і на нас і на нашу мову. Думка така була: раз инша мова, то й инший народ, а коли инший народ, то инша й віра... А коли инша віра, до тож еретицька віра, бо право вірує сама тільки Москва та московський народ...

Одного разу, з початку XVII-го віку, прийшло на Москву козацьке посольство з України. Цар одмовив їм і не прийняв їх; кн. Пожарський ось так виправджувався: „Пришли вы къ Москвѣ—казав він—передъ постомъ, и въ постъ у великогого государя нашего никакіе послы и иноземцы не бывають“... Як бачимо, цар боявся поскоромитися в піст „иноземцами“—українцями...

І так ми стали на Москві еретиками і, як я вже розказував, багато перетерпіли за це своє еретицтво в XVII в...

Мова наша—особливо жива людова мова, не літературна, — вже тоді, в XVI та XVII в., дуже одріжнялась од мови московської. Живу мову нашу на Москві мало розуміли, розібрати, що таке наша мова, тоді ще не могли. Кожну людину, що не балакала по-хрещеному, тоб-то по-московському, прозивали там німцем, німотою.

Жили ми тоді під Польщею, державною мовою у нас в XVII віці замість своєї, що була в литовську добу, стала мова польська; тому не диво, що в нашу мову, особливо в мову літературну, увійшло чимало польських слів (вони згодом вивітрилися з нашої мови). На Москві це одразу кинулось ввічі і тому одразу ж там почали прозивати нас поляками, а нашу мову вкраїнську—польською мовою...

І ця думка, ніби мова наша—то польська мова, думка ця, що повстала ще в XVI та XVII віках¹⁾, крепко держалась на Москві і в XVIII віці, і в XIX, держиться вона там навіть і до нашого часу. Цю стару думку тільки трохи підновили,—нашу мову почали прозивати наріччям мови польської.

За XVIII та XIX віки з мовою нашою було теж саме, що і з самим народом: мову нашу роздирали на часті і тягли до себе і поляки і москалі. Дві головні думки було про нашу мову за ці віки: поляки писали, що мова вкраїнська—то мова польська, та тільки трохи попсована москов-

---

¹⁾ Ще *П. Шевальє* р. 1663 в своїй *Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne*, ст. 38, називав українську мову наріччям польської.

ською, цеб-то зросійщане польське наріччя; росіяне писали, що мова вкраїнська—то мова роєйська, та тільки попсована польською, це полонізоване російське наріччя. Назвати нашу мову окремою мовою ніхто не хотів..

Я не буду розказувати, що пишуть про мову нашу поляки,—вони инколи й досі нашу мову залічують до своєї; спинюся тільки на тому, що кажуть про нашу мову росіяне.

В середині XVIII віку, р. 1746-го Ломоносов так писав про нашу мову: „Сей діалектъ съ нашимъ очень сходенъ, однако его удареніе, произношеніе и оконченія реченій отъ сосѣдства съ Поляками и отъ долговременной бытности подъ ихъ властію много отмѣнились или прямо сказать попортились“¹⁾.

І от це твердження такої авторитетної людини, яким був Ломоносов, і пішло гулять по світі і стало загальною думкою більшости російських письменників. На першу частину твердження—що наша мова єсть „діалектъ“, цеб-то язик, а не наріччя, на це не звернули уваги,—от же добре запам'ятали тільки відносини мови нашої до польської.

Року 1784 царя Катерина II надумала видати такий словник, щоб він містив в собі всі язикі, які тільки існують на світі. Дев'ять місяців проклопоталася царяца над своєю

---

¹⁾ Див. Сочиненія М. В. Ломоносова, вид. Академії Наук, т. IV, Спб. 1898 р ст. 1—2. Це Ломоносов писав против Тредяківського; Тредяківський написав тоді статтю: „О множественномъ прилагательныхъ целыхъ іменъ оконченіи“ і радив писати на кінці прикметників у множині *и*. а не *е*, бо „малоросіяне кончать непремѣнно также на *и* сімъ образомъ: святѣи“; *ibidem*, примітки, ст. 13. Як бачимо, в нашою мовою тоді ще добре рахувались...

вигадкою; всім губернаторам було крепко наказано збирати слова з їх країв і одсилати до Петрограду; у всі кінці світа послали відозви і просили присилати слів. Але нарешті ця робота Катерині обридла і вона передала її Палласу. Користуючись зібраним матеріялом, Паллас і видав р. 1787—1789 „Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею Всевысочайшей особы“, 4 томи.

І от в цім словнику, в передмові писали таке про нашу мову: „Малороссійское нарѣчіе мало отлично и само по себѣ часто есть не что иное, какъ россійское, на польскій образецъ премѣненное, которое и въ употребленіи токмо въ Украинѣ и Малой Россіи“...

Це було офіціяльне твердження „Всевысочайшей особы“...

Але придивіємось, на основі якого матеріялу зроблено такий висновок. Ось які слова тут подані за вкраїнські: жарь, земля, корова, кровъ, домъ, жизнь, звѣзда, здѣсь, зрѣніе, когда, караульщикъ і такі інші... От на цим матеріялі славні академики Катеринини й прийшли до думки, що „малороссійское нарѣчіе мало отлично“...

Звичайно, доставили ці слова губернаторі тільки з обов'язку, аби здихатись клопоту, а в Петрограді їх прийняли, як то кажуть, за чисту монету, і не перевіривши, здали до друку ¹⁾...

В XIX віці про нашу мову панує така ж сама думка. Вчений М. Т. Каченовський, редактор „Вѣстника Европы“, ось що писав про нашу мову: Извѣстно, что малороссійское

---

¹⁾ Див. про це ширше І. Огієнко, Огляд українського лінгвістичного мовознавства, 1907 р. ст. 41—42; „Записки“ Львів, т. 80.

нарѣчіе займаєть середину между нашимъ русскимъ языкомъ и польскимъ, изъ послѣдняго вошло въ него множество словъ и оборотовъ въ продолженіе того времени, когда Малороссія находилась подъ польскимъ господствомъ¹⁾.

В другім місці Каченовський мову нашу зве російською, та тільки попсованою польською²⁾.

Додам до цього, що Каченовський був професором слав'янських мов в Московськiм університеті і такі думки свої передавав і своїм студентам.

Найбільший грамотій свого часу, Микола Греч, вже просто залічив нашу мову в нарѣчча до польської; р. 1822 він писав: „Малороссійское нарѣчіе родилось и усилилось отъ долговременнаго владычества поляковъ въ юго-западной Россіи, и можетъ даже назваться областнымъ польскимъ“³⁾... Те ж саме він сказав і в своїй відомій „Пространной грамматикѣ“ 1827 р., тільки простіше: „Малорусское нарѣчіе можетъ даже назваться нарѣчіемъ языка польскаго“...

Мушу додати, що Греч був чоловік авторитетний і впливовий і думки його котилися широко по цілій Росіі.

Ці думки про польське походження нашої мови були настільки впертими, що навіть проф. Бодянський серйозно доводив неправдивість їх⁴⁾... А р. 1848 появилася навіть дисертація вченого Лебедева: „Историко-критическое разсужденіе о степени вліянія Польши на языкъ и устройство училищъ въ Россіи“; автор виступив проти неправдивої думки,

1) „Вѣстникъ Европы“ 1810 р. ч. 49 № 1 ст. 69—70.

2) Див. мій Огляд, ст. 29—31.

3) „Опытъ исторіи русской литературы“, Спб. 1822 р ст. 12.

4) „Ученыя Записки Моск. Универс.“ 1835 р. ч. 9.

що тоді панувала, ніби вкраїнська мова зачалася з того часу, коли Україну записіла Польща.

Дойшло до того, що мову нашу прозвали тоді просто „польской креатурой, незаконнымъ дѣтищемъ русской семьи“¹⁾...

А то бувало, що прозивали нашу мову просто „ино-странною“. Так, на перекладі книжки українського письменника XVII-го віку І. Галятовського „Мессія Правдивый“ 1669 р. на російську мову Космодемянським в 1803 році написано: „Переводъ съ иностраннаго“...

Поскільки не знали нашої мови, голосно свідчить те, що каже про мову нашу відомий російський історик Карамзин; він приводить грамоту, писану вкраїнською мовою і додає, що грамота ця „писана варварскимъ языкомъ, ни Русскимъ ни Польскимъ“²⁾...

І коли відомий історик назвав мову нашу „варварською“, то чи диво ж після цього, коли р. 1863-го міністр Валуев авторитетно заявив: „никакого малоросійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ“³⁾...

L.

ови нашої не знали, мало знали й нас самих. „Малорусская народность—пише акад. Пипин—для большинства сѣвернаго русскаго общества была terra incognita. Исторія Малороссіи была извѣстна мало, а когда

---

1) П. И. Житецкій, Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія, К. 1876 р. ст. 46.

2) Исторіал Государства Россійскаго, т. IX, примітка 561.

3) Див. вище ст. 211.

являются, наконецъ, первые опыты знакомства съ современной народностью, русскимъ этнографамъ приходилось какъ будто открывать Малороссію“¹⁾...

Проте були і в кінці XVIII і в XIX віці такі люде, що добре розуміли і нашу мову і нашу історію. Так, ще в 1793 р. письменник Федор Туманський писав про Україну і про її відносини до Росії ось так: „Цѣлое состоитъ изъ частей; прежде составленія цѣлаго должны существовать части; чтобы цѣлое было хорошо и совершенно, должны быть его части въ порядкѣ и должномъ совершенствѣ, по крайней мѣрѣ возможномъ: заключеніе сіе есть правило истины, а оспаривающаго оное—къ лѣкарю“²⁾...

Правдиві слова, і під ними ще й тепер залюбки підписався б кожний щирій українець...

Року 1815-го дуже цікаві думки про нашу мову подав відомий польський вчений Бандтке; він писав: „Языкъ малороссійскій (котораго столица есть Кіевъ), какъ не уступающій въ старшинствѣ великороссійскому, не можетъ быть нарѣчіемъ сего послѣдняго... И хотя иѣмцы увѣряють, якобы малороссійское нарѣчіе есть не что иное, какъ русской языкъ, испорченный примѣсю къ нему польскаго, не смотря на то малороссійское нарѣчіе старѣе многихъ другихъ, ибо Кіевъ процвѣталъ уже въ то время, когда Москва не существовала, а словянскіе Поляне еще прежде Рурика говорили не иначе, какъ своимъ словянскимъ языкамъ... Дай,

---

¹⁾ А. Н. Пытинъ, Исторія русской этнографіи, т. III ст. 309—310.

²⁾ „Россійскій Магазинъ“ 1793 р. ч. II,

Бсже, чтобы и малороссійскій языкъ сталъ въ ряду ученыхъ славянскихъ языковъ!“¹⁾...

Відомий О. Левшин р. 1816 проро ував про український языкъ: „Ежели геніи здѣшной стороны (України) обратятъ на него вниманіе и образуютъ оный, ограничивъ положительными правилами грамматики, тогда малороссіяне въ славѣ ученыхъ произведеній своихъ можетъ быть будутъ состязаться съ просвѣщеннѣйшими народами Европы“²⁾...

Писав про українську мову ще р. 1830-го і відомий історик Бантиш-Каменський: „Не справедливо думаютъ, что нарѣчіе, коимъ говорятъ теперь Малороссіяне, обязано своимъ происхожденіемъ единственно вліянію языка польскаго. Мѣстное удаленіе Кіевлянъ отъ Новгородцевъ и другихъ славянскихъ племенъ еще въ глубокой древности положило зародышъ таковому измѣненію языка славянскаго, и наблюдательный филологъ въ лѣтописи Несторовой, въ путешествіи ко святымъ мѣстамъ черниговскаго игумена Даниїла и въ пѣсни Игоревої, письменныхъ памятникахъ XI и XII столѣтій, примѣтитъ уже сіи отмѣны въ нѣкоторыхъ словахъ и въ самомъ ихъ составѣ... Въ малороссійскомъ нарѣчїи скрыто происхожденіе многихъ славянскихъ словъ, которыхъ тщетно будемъ искать въ нынѣшнемъ языкѣ русскомъ“³⁾. Так думав про українську мову історик ще в 1830 р. і думки його можна назвати цілком правдивими й тепер.

Наведу ще один уривок,—думки про українську мову проф. Срезневського, потім відомого академіка; р. 1834-го

---

1) Замѣчанія о языкахъ Богемскомъ, Польскомъ и нынѣшнемъ Россійскомъ, „Вѣстн. Евр.“ 1815 р. ч. 84 ст. 23—35, 118—124.

2) Письма изъ Малороссїи, Харьків. 1816 р.

3) Исторія Малой Россїи, вид. 4, К, 1903 р. ст. 480.

він писав: „Въ настоящее время — каже він — нечего доказывать, что языкъ украинскій (или какъ угодно называть другимъ, малороссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали нѣкоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едва ли уступитъ богемскому въ обиліи словъ и выраженій, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности, что это языкъ, который, будучи еще не обработанъ, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтактическому, — языкъ поэтическій, музыкальный, живописный“. І Срезневскій щиро сподівається, що український язык стане літературним. „Языкъ Хмельницкаго, Пушкиря, Дорошенки, Палія, Кочубея, Апостола долженъ по крайней мѣрѣ передать потомству славу сихъ великихъ людей Украины“¹⁾...

Як бачимо, вже за старі часи, ще з початку ХІХ-го віку знаходились такі вчені, що добре розуміли стан нашої мови, називали її не нарѣччям, а окремим язиком в слав'янській сем'ї і пророкували їй славне життя. Проте думки цих вчених, — хоч вони й були дуже поважними, губилися в цілому морі тих нікчемних вигадок, що їх пускали про мову нашу всякі малограмотні добровольці-філологи. І тільки з другої половини ХІХ-го віку серед більшости вчених вже остаточно запановує думка, що українська мова — це окремий язык, що вона має свою довгу історію.

---

¹⁾ Взглядъ на памятники Украинской народной словесности, „Ученія Записки Моск. Унив.“ 1834 р. кн. VI, окт. ст. 134—150.

Я наведу тут ще де-які думки кращих вчених про вкраїнську мову.

Так, добре відомий лінгвіста А. Шлейхер писав: „Малорусскій языкъ нельзя разсматривать, какъ разновидность русскаго, но какъ нарѣчіе, стоящее къ нему въ такомъ же отношеніи, какъ и къ остальнымъ славянскимъ языкамъ“.

Славний П. Шафарик писав про нашу мову: „Въ южно-русскомъ нарѣчіи мы имѣемъ дѣло съ такимъ же самобытнымъ нарѣчіемъ, какъ и другія славянскія“.

Славний Ф. Миклошич ще бильше рішучо заявив: „Языкъ малорусскій долженъ быть разсматриваемъ наукой, какъ самостоятельный языкъ, а не какъ нарѣчіе великорусскаго“.

Ще відомий проф. П. Лавровський писав те ж саме: „Между особенностями малорусскаго нарѣчія есть много такихъ, которыя неоспоримо даютъ этому нарѣчію право на такое же самостоятельное мѣсто, какое занимаютъ и другія нарѣчія славянскія“.

Славний академік Ф. Корш те ж визнавав нашу мову за окремий язык: „Языкъ Малой Россіи—писав він—можетъ быть названъ діалектомъ лишь по отношенію къ тому до-историческому языку, на которомъ говорили русскіе славяне до своего рѣшительнаго раздѣленія на три вѣтви. Относительно этого праязыка и великорусскій языкъ есть діалектъ. По отношенію къ послѣдному малорусскій языкъ есть языкъ. Какъ таковой, онъ въ свою очередь раздѣляется на нарѣчія и говоры, совершенно независимые отъ нарѣчій и говоривъ великорусскихъ“.

Так потроху витворювалась думка, що вкраїнська мова—це окрема мова, а не нарічча мови московської.

Проте до думки такої вчені прийшли шляхом довгих наукових змагань, але таких змагань, що все ж накінці їх витворилась правдиво-наукова думка.

ЛІ.

„Поръ южанъ съ сѣверянами“ почався дуже давно, — початки його губляться ще в XVII віці; тільки на перших порах змагання велося не за мову, а більше за саму віру „черкасішек“. В кінці XVII віку, в р. 1689 — 1690, змагання це набуло дуже гострої форми: богобоязлива Москва звела на ноги проти українців всіх, кому були любі старі порядки московські, і вся ця чорна юрба, з патріархом Іоакимом на чолі, дала генеральний бій українцям...

Проте гору взяли в цій бої українці і вони широко понесли свою культуру на Москву. Разом з культурою вони понесли на Москву і свою мову і почали там вироблювати літературну московську мову.

Українська літературна мова почалася дуже давно, — вже з XI віку ми маємо пам'ятки її, скажемо збірник Свято-славів 1073 року. Де-далі, мова ця вироблювалась все більше і згодом стала мовою школи і всіх освічених людей. Повстала ця мова на ґрунті мови старослав'янської, тоб-то старо-болгарської. Разом з християнством прийшла до нас ця старослав'янська (болгарська) мова і панувала у нас вісім віків, до XIX століття; разом з тим запанувала в нас і думка, що писати книжки можна самою тільки старо-слав'янською мовою: писати иншою мовою було гріх і на це не одважувалась жадна письменна людина...

От чому в найстаріших пам'ятках наших годі шукати виразних прикмет української мови.

Звичайно, поруч з цією літературною мовою була жива народня українська мова, і вона була одмінною од мови літературної (болгарської в основі) вже в XI віці; це була мова простого неписьменного люду, це була мова для буденного вжитку. Письменники тогочасні, що були майже з самого духовенства, обминали цю мову в своїх писаннях, як мову мирську, як мову нецерковну. І чим більше освіченим був письменник, тим чистішою старослав'янською мовою він писав, тим далі він був од мови живої, народньої... І тільки випадково, помиляючись, бувало лишав письменник якусь рису своєї рідної української мови.

Проте народня мова вперто стукалася до літературної і досить рано вона все-таки ввійшла туди; про це нам виразно свідчить такий український пам'ятник, як, скажемо, „Слово о полку Игоревѣ“ XII віку.

Такою була наша літературна мова за віки XI—XIV; потроху старослав'янська мова почала одмінюватись, бо її вже мало розуміли, і де-далі, літературна мова стає все менше і менше розумною, а це примушувало її більше наближатися до мови живої; і вже в XIV — XV віках жива українська мова великим струмком тече до літературної.

Проте тільки з XVI-го віку, коли й до нас на Україну докотилися реформаційні ідеї, що несли літературні права мові народній, з того часу народня українська мова одержує право вільно увійти до мови літературної. І з XVI віку на Україні витворюється цікава літературна мова: основою в неї стара слав'янська мова, але вже значно позбавлена евоїх давніх рис; до цієї основи силою увійшла, бо приму-

сило життя, жива народня мова, і з обопільного впливу їхнього і витворилася „слав'яно-руська“ мова, як її прозивають. Польський вплив на нашу мову тоді був великий,—бо мова польська стала мовою державною,—тому вплив цей значно одбився і на цій нашій „слав'яно-руській“ літературній мові¹⁾).

В XVII віці жива мова ще більше входить до літературної і, скажемо, в творах Галятовського бере собі вже почесне місце; де-далі, народня мова пливе все більше та ширше і стає ясным, що в боротьбі мови церковно-слав'янської та народньої гору візьме жива мова.

Я повинен ще сказати, що поруч з цими мовами була в нас на Україні ще мова актова,—мова судова, мова юридичних канцелярій; почалася вона дуже рано—ще з початку XIV-го віку, з того часу, як Україну забрала Литва. І ця мова в основі своїй церковно-слав'янська, проте вже вкупі з мовою живою, і ця жива мова згодом і тут бере гору; та тільки з кінця XVI-го віку, коли од Польщі, що заступила Литву, пішли утиски на нас, цю актову мову потроху звели, а потім і зовсім заборонили, — актовою мовою стала мова польська.

З половини XVII-го віку, з часу приєднання України до Москви, українці потягли на Москву в великому числі і понесли з собою і свою літературну мову. На Москві була своя літературна мова—церковно-слав'янська в основі, з дуже малими рисами мови живої. І з того часу і пішла боротьба між двома цими літературними мовами. Москва зразу, вже з

1) Зразки цієї „слав'яно-руської“ мови див. вище на ст. 42—43, 75.

середини XVII-го віку примушує українців кидати свою живу мову і пристосовуватися до мови московської. Пішли накази про це, посипалися заборони наших книжок. Проте літературна мова українська не здавалася і ще більше сунулася по Росії.

Випровадилъ Бѣзъ єдино-
го чѣсѣ Прѣрка Іезекііла
в поле, котѣрое повно
было костей члѣвчнхъ, а
гда дѣхъ повѣнѣлъ на
тѣи кости, зѣразъ стѣла-
са шѣмъ великій, поча-
ли са кости до костей
зѣврати, почала и хъ скѣ-
ра ѡкрывѣти.

Так Галятовський напи-
сав свою промову.

*Промова українського письменника І. Галятов-
ського въ Москві перед царем 1670 року.*

ИЗВЕДЕ БѢЗЪ КО ЄДИННО
ВРЕМА ПРОРОКА ІЕЗЕКІІЛА
НА ПОЛЕ, НА НЕМЪ ЖЕ БѢ
МНОЖЕСТВО КОСТЕЙ ЧЛѢВ-
ЧЕСКНХЪ И ЕГДА ДѢХЪ
НА ОНЫА КОСТИ, БЫТЬ
ШѢМЪ ВЕЛИКЪ, НАЧАСА КОСТИ
ХЪ КОСТЕМЪ СОБРАТІ, НА-
ЧАТЪ НХЪ КОЖА ПОКРЫ-
ВАТИ.

Так йому виправили зе-
мляки і так він читав її.

Історія української літературної мови за XVIII вік дуже цікава. Всі значні письменники наші тягли тоді на Москву і там провадили свою культурну роботу; на Москві вони потроху забували рідну мову свою і проймалися мовою московською. У нас на Україні Москва душить літературну мову нашу і забороняє друкувати нею книжки, зате ця мова все суне та суне на Москву. І от за XVIII вік потроху на

Москві складається нова літературна мова московська: її творять найбільше наші таки українці, що тоді скрізь були на Москві. Нова літературна мова московська склалася з довгої боротьби мови української літературної та московської: до неї увійшли і стара літературна мова московська, і мова приказів московських, і літературна мова українська, і українська актова мова. От чому літературна мова московська ще й тепер має в собі таку силу церковно-слав'янських елементів, от чому вона має багато елементів українських та навіть польських; тим-то вона й так далеко одійшла од мови живої, народньої...

От так померла стара українська літературна мова і так вона воскресла вже літературною московською мовою...

Жива народня українська мова за XVIII вік простує до літератури все більше та більше; стара літературна мова потроху зникала, потроху тягла на Москву, і місце її заступала вдома мова народня. Стара наша літературна українська мова пробувала була вернутися до нас із Москви, проте її в чужому вбранні вже не poznали вдома, не прийняли і не пустили до себе...

А р. 1798-го вийшла „Енеїда“ Котляревського і вона стала хрестом над могилою старої літературної нашої мови. З того часу на Україні літературною мовою стає вже цілком мова жива народня, та мова, що потроху протікала до літературної вже з XI—XII віку.

LII.

В XIX віці „споръ южанъ съ сѣверянами“ не спинається, а набуває собі ще гострішої форми, — тільки сперечки йдуть вже за саму мову нашу.

В XIX віці в Росії стає дві літературні мови,— московська та українська; повстали ці дві мови не однаковим шляхом і були вони неоднаковими і по самій своїй істоті: московська літературна мова перетворювалася з мови давньої церковно-слав'янської, в „високого“ штилю, по термінології Ломоносова, тоді як літературна українська мова прямо вийшла з штилю „низького“, з мови „подлої“. Демократичний народ український одразу взяв собі мову народню за літературну, тоді як мова літературна московська далека була од мови народньої і за недовгий час свого життя ось тепер потроху стає навіть мертвою мовою...

І тому нема нічого дивного, що ці мови—„високого“ штилю та „подла“ мова повинні були вступити в боротьбу, бо мова „високого“ штилю, звичайно, не признала „подлої“ мови і тільки з призи́рством поглядала на неї згори... І тільки зми́лосердивши́ся мову українську залічили в нарічча до мови московської...

„Споръ южанъ съ сѣверянами“ про мову їхню розпо-
чався з самого початку XIX-го століття; на чолі цієї сперечки йшов проф. М. Каченовський, що не визнавав мови нашої за окрему мову, — він її вважав за сполонізоване нарічча польської мови; не визнавав він і нашої літератури, — і Каченовський був перший, що заперечав потребу самостійної української літератури.

До Каченовського пристав навіть відомий ієрарх Євгеній Болховитинов, що р. 1814 писав про нашу мову: „Не вѣрю, чтобы Несторъ писалъ на малороссійскомъ языкѣ, котораго при немъ не было, а что у Малороссіянъ осталось больше, нежели у насъ словъ его, это не доказательство“¹⁾...

---

1) „Древняя и Новая Россія“ 1880 р. кн. X ст. 355 і 361.

Проти думки Каченовського писали польський вчений Бандке, писав О. Левшин і інші. Ці перші сперечалня мали велику вагу для української мови: вони ясно показали, що з українською мовою у всякому разі повинно рахуватися¹⁾.

Вдруге суперечки про нашу мову гостро знялися вже в 50-х роках минулого століття, знялися найбільше зза відомої гіпотези проф. Погодина.

Тоді як раз наш славний українець, перший ректор клівського університету проф. М. Максимович добре взявся за наукове дослідження української мови. В багатьох своїх працях, написаних р. 1827 — 1863-го про нашу мову²⁾, Максимович науково довів, що українська мова—це справжня самостійна мова, а не нарічча; до мов західно та східно-слав'янських вона ближча, ніж до мов московської, од якої вона має силу дуже давніх одмін. Самі українці—дуже давні автохтони в своїм краї, де живуть вони од Дунаю до Дону; мова українська зачалася в найстаріші часи, ще в доісторичну добу. І Максимович перший докладно подав всі найвиразніші прикмети української мови.

Проти цих думок Максимовичевих розпочалася наукова сперечка. Першим виступив проф. П. Лавровський³⁾ і почав доводити, що українська мова повстала пізно, не раніше XIII—XIV віку, тому ми й не маємо, на його думку, виразних українських ознак в пам'ятках XI — XII віку. Проте Лавровський визнавав мову нашу справжньою самостійною

---

1) Про всі ці сперечки (р. 1809 — 1830) див. *І. Огієнко*, Огляд українського язикознавства, „Записки“, Львів, т. 79,

2) Див. їх в III т. його Сочиненій, К. 1880 р.

3) *О языкѣ сѣверныхъ русскихъ лѣтописей*, Спб. 1852 р.

мовою, і навіть сердився, коли йому казали, що мова українська близька до московської¹⁾).

Р. 1856 виступив і проф. М. Погодин з своєю теорією²⁾. Він іде за Максимовичем і вважає, що українська мова— окрема самостійна мова, а не наріччя, і повстала вона десь в IX віці; од мови московської вона одріжняється більше, ніж од інших слав'янських мов. Але як же вийшло, що мова ця, на думку Погодина, не має старих пам'яток? „Какъ народъ-властитель, поставлявшій князей всей Руси, народъ колонизаторъ, заселившій Оку и среднее течение Волги, народъ, служившій для прочихъ русскихъ племенъ источникомъ христіанской вѣры, просвѣщенія и письменности, могъ не оставить въ древнихъ памятникахъ яркихъ слѣдовъ своего духа и своего языка? Это былъ бы фактъ безпримѣрный въ исторіи“... І таким шляхом Погодин й прийшов до своєї відомої гіпотези, що поляне були великоросіянами, що вони з давніх-давен жили в Київі, і тільки пізніше, по татарським погромі, потягли з Київа на північ, а на їх місце десь в XIII—XIV віці з Галичини і прийшли українці... А коли так, то виходить, що першу державу заклали і віру Христову прийняли перші росіяне, а не українці...

Гіпотеза ця прийшлася дуже до вподоби російському громадянству, хутко поширилась і стала загально відомою;

---

1) Див. його „Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія Малорусскаго сравнительно съ Великорусскимъ и съ другими славянскими нарѣчїями“, „Ж. М. Н. Пр.“ 1859 р. кн. 6 ст. 225—266. Резюме цієї статі в „Основи“ 1861 р. кн. 8: „Отвѣтъ на письма г. Максимовича къ г. Погодину“.

2) „Записка о древнемъ языкѣ Русскомъ“, „Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Акад. Наукъ“ 1856 р. т. V, ст. 70—92.

проте вона не видержує серйозної критики, і її легко розбили М. Максимович — філологічну частину¹⁾ та А. Котляревський історичну частину²⁾.

Ця сперечка про нашу мову мала дуже велике значіння: зза неї добре встановили виразні прикмети української мови, знайшли місце цієї мови серед інших слов'янських мов і вивчення нашої мови поставили на цілком науковий ґрунт³⁾.

Проте віковичний „споръ южанъ съ сѣверянами“ не припинився на цьому. Стару розбиту гіпотезу Погодина знову підняв проф. А. Соболевський, але доводив її вже не самими історичними доказами, як це робив Погодин, він доводив її білше фактами мови. З своєю теорією А. Соболевський виступив вперше р. 1883-го⁴⁾. Він виставив дві гіпотези: про так зване нове *ѣ* з старого *є*, що ніби повстало тільки в галицько-волинській мові і зовсім не було в мові київській; на підставі цієї гіпотези А. Соболевський прийшов до старих думок Погодина, що ніби в Києві в XIV та XV віці не було нічого українського, — тут жили великоросіяне, тут була мова великоросійська... А українці „населеніе при-

¹⁾ Див. його Письма проти Погодина в III т. його Сочиненій.

²⁾ „Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV вѣкѣ“, „Основа“ 1862 р. кн. X ст. 1—12.

³⁾ Всі ці сперечки добре описав В. Розов в Київських „Унив. Извѣстіяхъ“ 1913 р. кн. X ст. 5—43. Див. ще А. Пытинъ, Споръ южанъ съ сѣверянами, „Вѣстникъ Европы“ 1886 р. кн. 4, див. ще його „Исторія русской этнографіи“ т. III, ст. 301 — 338. Спб. 1891 р.

⁴⁾ Какъ говорили въ Киевѣ въ XIV—XV вѣкахъ? Реферат надруковано в „Чтеніяхъ въ Общ. Нест. Лѣт.“ т. II, 1888 р.

шлое, пришедшее приблизительно в XV вѣкѣ сюда съ запада, изъ Подоліи, Волини и Галиціи и ассимилировавшее собою остатки стараго кіевскаго населенія“...

Ці думки свої, трохи міняючи їх зза гострої критики, А. Соболевський висловлював багато раз і в інших своїх працях¹⁾. Теорія Соболевського викликала гарячу полеміку, — багато вчених повстали проти неї і довели неправдивість її як з боку історичного, так і з боку філологічного; найбільше цінні праці тут дали професора: Дашкевич, В. Антонович, Владимирський-Буданов, Леонтович, М. Грушевський, — вони розбили історичний бік теорії Соболевського²⁾, та професора: Житецький, акад. Ягич, Шимановський, акад. А.

---

1) Осъ головніші з їх: Очерки по исторіи русскаго языка, К. 1884 р. з „Унив. Изв.“ за 1883—1884 р. — Источники для знакомства съ древне-Кіевскимъ говоромъ, „Ж. М. Н. Пр.“ 1885 р. кн. 2. — Древне-Кіевскій говоръ, „Извѣстія“ Ак. Наукъ 1905 р. кн. I, ст. 308—323.

2) *Дашкевичъ*, Нѣскольکو данныхъ изъ исторіи Кіева, Кіевскої земли и Кіевскихъ историческихъ памятниковъ XIV—XV вв. „Чтенія въ ист. общ. Нест. Лѣт.“ т. II за 1888 р. — *Антоновичъ*, Нѣскольکو данныхъ о населеніи Кіевскої земли въ XVI в., *ibidem*. — *Владимирскій-Будановъ*, Населеніе Юго-Зап. Россіи, „Архивъ Ю.-З. Россіи“ т. VII ч. I і II, К. 1886 р. — *Леонтовичъ*, Очерки исторіи литовско-русскаго права, Спб. 1894 р. — *М. С. Грушевскій*, Очеркъ исторіи Кіевскої земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія. К. 1891 р. — *Дашкевичъ*, о существованіи былинъ въ Южной Руси до половины XVII вѣка, „Чтенія въ ист. общ. Нест. Лѣт.“ 1888 р. т. II ст. 208. — *Його ж*, Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинъ, *ibidem*. 1889 р. т. III.

Шахматов і особливо проф. А. Кримський — вони розбили язикові твердження Соболевського¹⁾).

Теорія Соболевського, всі його писання, вся суперечка за його гіпотези²⁾ мали надзвичайне значіння в історії української мови. Сам акад. А. Соболевський стояв на твердому науковому ґрунті, похитнути його було не легко, і це примусило й противників його стати на такий само науковий ґрунт, примусило їх в своїх змаганнях спиратися на певні, уґрунтовані наукові факти. Соболевський завше покликався на старі українські пам'ятки, і це примусило стати до їх детального вивчення, і тепер українська філологія має певний непохитний ґрунт. За цієї суперечки порішили дуже важне нам питання, — про ті принципи, що на їх основі можна якусь там пам'ятку признавати українською; твердо

1) П. И. Житецкий, По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Киевѣ въ XIV—XV вѣкахъ, „Чтенія въ Ист. Общ. Нест. Лѣт.“ 1888 р. т. II. — И. В. Ягичъ, Отчетъ о присужденіи Ломоносовской преміи за 1883 г., прилож. III, „Сборникъ“ Ак. Наукъ т. 33 за 1884 р. — *Його ж*, Критическія замѣтки по історіи русскаго языка, іbidem т. 46 за 1889 р. — Шимановскій, Къ исторіи древне-русскихъ говоривъ, Варшава, 1887 р. — А. Кримський, Филологія и Погодинская гипотеза, „Кіевская Старина“ 1898 р. кн. 6 і 9, 1899 р. кн. 1, 6 і 9. — *Його ж*, Древне-кіевскій говоръ „Извѣстія“ 1906 р. кн. 3. — *Його ж*, Деякі непевні критеріи для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів, „Науковий Збірник М. Грушевському“, Львів, 1906 р. ст. 91—153. — В. Розов, Трилогія проф. А. Кримського. „Записки“, Львів, 1913 р. ст. 77. — А. А. Шахматовъ, Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, „Ж. М. Н. Пр.“ 1899 р. кн. ст. 324—384.

2) Всю цю сперечку гарно розказав В. Розов, див. „Універс. Извѣстія“, Київ, 1913 р. кн. 12 ст. 45—90.

дойшли до думки, що при вивченні давньої української мови ніяк не можна забувати теперішньої живої української мови. Коротко кажучи, українська філологічна наука завше буде вдячною акад. Соболевському, бо це він своїми працями поставив її на непохитний справді науковий ґрунт.

Так українська мова потроху здобувала собі „права громадянства“, так потроху приходила наука до думки, що українська мова—це справді окрема, самостійна мова, а не нарічча мови московської. Думка ця давно панувала серед українських вчених, і проти неї повставали не стільки московські вчені, скільки московський уряд, що завше забороняв признавати нашу мову окремою мовою,—і робив це не зза науки, а тільки зза своєї ворожої нам політики.

Для науки питання, чи мова наша справді мова, чи тільки нарічча мови московської, для науки це питання давно стало ясним і давно було навіть зайвим. „Споръ о томъ—писав про це проф. А. И. Томсон,—есть ли малорусскій языкъ „наръчіе“ или „языкъ“ — совершенно безсодержательный споръ о словахъ, и возникаетъ изъ невѣрнаго пониманія значенія этихъ словъ“¹⁾...

І останніми часами кращі вчені вже остаточно признали мову нашу окремою, самостійною мовою,—признали її за окрему мову славний акад. Миклошич, акад. Погодин, акад. Ягич, акад. Шахматов, проф. Лавровський, відомий автор „Толковаго словаря“ В. Даль і сила інших філологів.

---

¹⁾ А. И. Томсонъ, *Общее языковѣдѣніе*, Одесса. вид. 2, 1910 р. ст. 38.

Проте загал громадянський йде ще старими стежками і вперто вважає мову нашу тільки за нарічча московської і часто прозиває українську мову „мужичою“ мовою...

Такий стан нашої мови дуже нагадує найдавніші часи. Давно-давно, ще з самого початку історичного слав'янського життя, в середині IX віку Св. брати Кирило та Мефодій зробили живу людovu болгарську мову літературною слав'янською мовою; вони переклали церковні книжки на цю живу мову, переклали Євангелію і почали цею людovou мовою навіть правити службу Божу, бо хотіли, щоб простий народ розумів все те, що чує в церкві. Св. брати хотіли йти по слові апостола Павла, що наказував так: „Хто балакає незнакомою мовою, той навчає тільки себе. Коли я почну балакати вам чужою мовою, то яка буде з того користь, бо то ж ви не зрозумієте мене... Навіть коли труба подаватиме неясні звуки, то хто готуватиметься до бою? Так само, коли ви почнете балакати незнакомою мовою, то як же познають, про що ви говорите? Ви балакатимете на вітер... Коли я не розумію значіння слів, то я буду чужинцем тому, хто говорить, і він мені стане те ж чужинцем... І коли я молюся чужою мені мовою, то хоч дух мій і молиться, протеж розум мій остається без плода... В церкві краще сказати п'ять слів розумних, корисних й для інших, аніж силу слів чужою мовою“¹)...

І за цим мудрим словом апостола св. брати й почали правити службу Божу людovou мовою. І зараз же зза цього вище духовенство, більше німецьке, зняло велику колотнечу.

---

1) Перше посланіє до Коринфян, гл. XIV, ст. 4—19.

На братів донесли папі, що вони правлять одправу Божу не пристойною мовою — латинською чи там грецькою, — а мовою людвою, мужичою, „мовою базару“... І братів за таке „злочинство“ потягли на суд до Риму, де св. Кирило навіть й помер...

Проте минули віки і ця „мужича“ мова слав'янська стала скрізь на слав'янським мирі мовою літературною та мовою церковною...

От в такому саме стані, як ця слав'янська мова в IX віці, в такому стані опинилася тепер і наша вкраїнська мова...

От така та терниста путь, що нею йшли ми віки, творячи свою власну українську культуру. Нагадайте мені инший народ, щоб він зазнав такої чорної недолі, як народ український?!... Пригадайте мені другий народ, щоб він більше страждав, щоб він більше вболів, на рани сердечні знеможений?!...

Віки ми йшли під важким тягарем недолі, часто стомлені падали на тернистім шляху, проте ніколи ми не спинялися в своїй культурній роботі, а все прямували вперед та вперед...

За довгі віки свого існування народ український на-терпівся муки, набрався горя та лиха, і проте, перегорівши як криця, як золото в огні, вийшов чистим із мук та неволі, вийшов міцним та дужим, талановитим та тямучим...

Український народ—це той казковий велетень, що коли його рубали надвое—то й сили ставало вдвое, коли рубали його далі—то сила все росла та росла, все на ворогів з боєм йшла...

Тернистим шляхом, згинаючись під важким тягарем чорної недолі, утворили ми свою велику культуру...

Кінчаючи своє сумне оповідання про українську культуру, я з гірким бодем запитаю вас: якою ж була б ця культура наша, коли б прямували ми до неї битими шляхами, коли б ми творили її увесь час вільними руками?!...

Кінцівка з найпершої Київської книжки «Часословець» 1617 р.

Показчики літератури.

В книжці знизу скрізь подано літературу про ті питання, що про їх іде мова. Крім того, про деякі питання подана більша література.

Показчики літератури про: пісня та музика стор. 8, 10, орнамент 10, будівництво 12, право 16, народні вірування 22, церква 18, одміни української церкви од московської 179, українські школи 169, Київська Академія 53, чалеографія 19, українська література XVI—XVII віків 44, переклади св. Письма на мову українську в XVI віці 21, 42, старий театр 48, театр XIX віку 120, вертеп 49, лірика 46—47, думи 9, народня література 118, нова українська література 116, шкільні підручники початку 60-х років XIX ст. 208, українські філософи 55, друкарні на Україні 56, українська мова 23, гіпотеза Погодина і її критика 257—258, гіпотеза Соболевського й критика її 258—260, вплив української культури на московську 109.

Показчик власних призвіщ в книжці.

В цей показчик не ввійшли призвіща авторів тих книжок, що скрізь зазначені знизу сторінки.

Курсивом набрано призвіща тих осіб, що в книжці подано їхнього портрета на тій сторінці, що йде першою за призвіщем.

- Адасівська Марія 123.
Адріан патріарха 70. 74. 156.
Александров В. 114.
Алепський Павло 32. 168.
Алчевська Христя 210.
Амбодик 120.
Андрієвський 121.
Анєнков 211. 227.
Антоній преп. 28.
Антонович В. 121. 259.
Антонський-Прокопович 121.
Апостол Данцло 147. 248.
Архангельський А. 29. 35. 49.
66. 91.
Аршеневський 121.
Афанасій Холмогорський 73.
142.
Афанасьєв-Чужбинський 114.
Вабченко 116.
Багалій Д. 121.
Вазилевич М. 48. 121.
Балабан 149. 154.
Балудянський 121.
Бандтке 246. 256.
Бантш-Каменський 121. 247.
Баранович Лазар 39. 32. 40.
46. 69. 75. 141. 205.
Барятинський 147.
Безак 227.
Безбородько 124.
Бенкендорф 207.
Безсонов П. А. 109.
Березовський М. 107.
Беринда Памва 34. 51. 52. 56.
75. 149.
Богданович 120.
Бодяньський О. 124. 244.
Болховитинов Євгеній 196. 255.
Бордуляк 112.
Бортнянський Д. 107.
Брюховецький 170. 179.
Бужинський 132.
Бурцов В. 99.
Буслаєв Ф. 82.
Вагилевич Ів. 112.
Валуєв 211.
Василій клірик 37.
Васильчиков 227.
Ведель А. 107.
Веланський Д. 55. 56. 121.
Величко 44.
Венедикт 65.
Венелін 99.
Вересай Остап 9.
Виборний Макогоненко 235.
Винниченко В. 223.
Висоцький Петро 80.
Вишенський Іван 38.
Владимирський-Буданов 259.
Вовк Федір 124.
Вовчок Марко 111. 112. 117.
Володимир св. 178.
Володимир Мономах 29.
Воробкевич С. 120.
Вороний Микола 224.
Вояхевич Мелетій 156. 157.
Гайдамака Д. 123.
Гаятовський Іоанікій 40. 39.
41. 46. 58. 70. 72. 75. 141.
245. 252. 253.

- Гедеон Святополк 186—188.
Геннадій арх. 59.
Георгій митр. 28.
Герцберг 204.
Гизель Інокентій 44. 35. 41.
50. 58. 72. 75. 80.
Глібов Леонід 114. 111. 206.
Глюк 87.
Гвідич 121.
Гоголь Н. В. 9. 116. 121.
Годунов Борис 62.
Головацький Я. 112. 124.
Головня Г. 7.
Голицин В. 70.
Голицин Б. 79.
Гомер 116.
Горбачевський Ів. 124.
Горка Л. 47. 84.
Грабовський Павло 218.
Грабянка 44. 207.
Гребінка Є. 114. 111. 113.
Греч Микола 244.
Гречулевич 116.
Григорій чернець 28.
Гринмут 237.
Гринченко Б. 115. 120.
Грушевський М. 237. 124. 259.
Гулак-Артемівський 124. 111
128.
Гурський Федір 181.
Гуць Юрко 99.
Даль В. 113. 261.
Дамаскин Ів. 33.
Дамаскин Галицький 68.
Данило ігумен 28.
Дашкевич 124. 259.
Дзюбаревич Зах. 47.
Димитрій Ростовський 74. 40.
46. 47. 69. 75. 84. 103. 133.
154. 162. 184.
Діонісій патр. 190.
Дмитрієв М. 80.
Дніпрова Чайка 210.
Довгалевський М. 47.
Долгоруков 211.
Домецький Г. 40.
Дорошенко Петро 158. 248.
Досифей патр. 189—190.
Досифей Сочавський 73.
Драгоминов М. 216. 124.
Ефименко А. 124.
Ефименко П. 206.
Житецький П. 124. 259.
Завадовський П. 97. 98.
Заньковецька М. 123. 120.
Затиркевич А. 122.
Зелений 223.
Земка Тарасій 35. 39. 41. 56. 149.
Зизаній Л. 23. 38. 50. 52. 57.
102. 149.
Зизаній Ст. 58. 75. 135.
Зобков 124.
Іоаким патр. 140. 73. 139. 142.
153. 154. 156. 187.
Іоанн митр. 28.
Іоанн IV 31.
Іоанн Олексієвич 73. 191.
Кавунник 56.
Каліст 43.
Калнишевський П. 165.
Калужняцький 124.
Кальнофойський А. 148.
Кам'ячанин Я. 33. 37. 135.
Кандиба Ол. 224.
Кантемир 83.
Канючкєвич П. 197.
Капнист В. 166. 204.
Карамзін 245.
Карпенко-Карий 122. 120.
Карпович Л. 40.
Катерина II 128. 163. 164. 167.
168. 171—174. 177. 192—203.
207. 242. 243.
Катков 237.
Каченовський М. 237. 243. 244.
Квітка - Основ'яненко 113. 9.
111. 112. 128.
Квятковський 121.
Кипріан митр. 29.
Кирило св. 262. 263.

- Клейгельс 227.
Климентій ером. 40. 46.
Климовський 47.
Кобилляньска О. 210.
Козачинський М. 47.
Козицький 120.
Колеса А. 124.
Кониський Г. 48. 46.
Кониський О. 115. 214.
Копистенський Захар 38. 41.
56. 149. 160.
Короленко В. 121.
Корш Федір 125. 249.
Косач Лариса 210.
Косач Ольга 210.
Космодем'янський 245.
Косов Сильвестр 35. 39. 182.
Костомаров М. 206. 207. 124. 227.
Котляревський Ів. 127. 221. 9.
111. 128. 205. 222. 254. 258.
Коцюбинський М. 115. 112.
Кочубей 248.
Кременецький Гаврііл 127. 162.
172.
Крилов Ів. 116.
Кримський А. 213. 124. 260.
Кропивницький М. 123. 120.
Кроковський Іосаф 161.
Кузьменко П. 213.
Кукольник В. 124.
Куліш П. 209. 111. 116. 207. 208.
227. 238.
Кульчицький Ін. 101.
Куракин 170.
Курбський А. 31.
Кухаренко 111.
Лавровський П. 249. 256. 261.
Лащевський В. 48. 103.
Левашов 227.
Левицький Мод. 213.
Левицький-Нечуй 115. 111.
Левшия О. 247. 256.
Леон митр. 28.
Леон лікарь 131.
Леонтович 259.
Лепкий Б. 119.
Лещинський Ф. 85. 101.
Лизогуб 44.
Линицька Л. 123.
Лисавета цариця 93. 103.
Лисенко М. 8.
Лободовський 116.
Ломоносов 87. 51. 53. 88. 105.
174. 242.
Лукомський 44.
Лучицький І. 124.
Ляскоронський С. 48. 84.
Лютенський Г. 47.
Мазепа Ів. 235. 63. 143. 236.
Мазюкевич 113.
Маковей О. 119.
Максим Грек 62. 131.
Максимович Ів. 40.
Максимович М. 116. 124. 256. 258.
Марко-Вовчок 117. 113. 128.
Мацієвич Арсеній 194. 101. 193.
197.
Медведев С. 70.
Мелисню 198.
Метлинський А. 124.
Мефодій св. 262.
Мещерський 237.
Мікешин М. 228—230.
Мигалевич Ін. 48.
Миклошич 261.
Микола І. 79. 236.
Мирний П. 111. 214.
Миславський Самуїл 173. 97.
162. 169. 172—176.
Миткевич І. 201. 211.
Митура О. 149.
Михайло Фед. 8. 64. 139.
Млака Д. 120.
Мова Василь 226. 234.
Могила Петро 38. 35. 39. 58. 63. 64.
73. 75. 89. 100. 136. 141. 142.
Монастирський Ін. 40.
Морачевський 116. 211.
Мордовець Д. 213. 124.
Морозов П. 66.

- Морозов Б. 71.
Мотонис 121.
Наріжний 121.
Негалецький В. 41. 42.
Некрашевич Ів. 48.
Несин Ф. 48.
Нечуй див. Левицький.
Николаев 232.
Нищинський П. 116.
Никон патр. 68. 69. 70. 79. 137. 139.
Нифонт Новгород. 29.
Новиков 6.
Огієвський 113. 121.
Огієнко Іван 18. 25. 34. 37. 41.
45. 46. 72. 74. 104. 135. 169.
243. 256.
Огоновський Ом. 124.
Олександр II 228.
Олексів М. 189. 190.
Олексій цар 61. 62. 65. 69. 70. 142.
Олексій митр. 29.
Олень О. 224.
Опатович 116.
Ордин-Нащокин 61. 62.
Орлай Ів. 124.
Островський А. 113.
Острожський К. К. 30. 31.
Павел Тобольський 197.
Павло І. 16.
Палій 248.
Паллас 243.
Панкєвич 121.
Пахомій Логофет 29.
Перетц В. 46. 87. 125.
Петро I 20. 52. 62. 73. 76. 79.
80. 91. 95. 132. 143. 147. 159.
191. 235.
Петро митр. 29.
Петров Н. 85. 124. 199.
Пильчиков Д. 124.
Пипин А. 64. 66. 71. 125. 131.
133. 136. 245.
Плетенецький Єлисей 149. 38.
56. 150.
Погодин М. 113. 256—258. 261.
Полетика В. 48.
Полоцький С. 47. 69. 73. 81. 83.
84. 103. 141.
Полуботок П. 144—147. 235.
Полжой 116.
Потебня А. 116. 124. —
Прокопович Ф. 84. 35. 36. 46. 47.
69. 83. 100.
Пуфендорф 132.
Пушкарь 248.
Пушкин 87. 105. 113.
Пчілка О. 210. 116.
Радивиловський Ан. 41. 75. 141.
Ревуцький 94.
Розумовський К. 171.
Розумовський Ол. 8.
Романова О. 210.
Роттердамський Еразм. 36.
Ртищев Ф. 70. 71.
Рубан 120.
Руданський Ст. 234. 112. 116.
Румянцев П. 132. 163. 197. 203.
Савич 235. 236.
Сагайдачний М. 32. 78. 77.
Садовський М. 122. 120.
Сакович Касіан 35. 39. 77. 179.
Саксаганський 122. 120.
Самійленко В. 115.
Самовидець 43. 76.
Самойлович І. 188. 186. 191.
Сатановський Арс. 68.
Сафонович Ф. 39. 43.
Свідницький 112. 234.
Серапіон Володим. 29.
Сигиревич Д. 174.
Сковорода Гр. 55. 8. 46. 47. 83.
Скоропадський Ів. 143. 144.
Славинецький Єп. 68. 83. 141.
Славинський М. 213.
Сломинський Г. 103.
Смаль-Стоцький Ст. 124.
Смолятич Климент 29.
Смотрицькай Г. 37.
Смотрицький Мелетій 88. 35.
41. 51. 52. 75. 87. 89. 100. 179.

- Соболевський А. 20. 258—260.
Софія царівна 69. 70. 191.
Софокл 116.
Сохацький 120. 121.
Срезневський Ів. 125. 247. 248.
Старицький М. 115. 112. 120.
214.
Старушич Ігн. 35. 40.
Стефаник В. 119. 112.
Столипин Арк. 219. 227.
Стороженко О. 114. 111.
Струве 237.
Студинський К. 124.
Суворин А. 237.
Сумароков 104. 105.
Сумцов М. 124.
Танський 47.
Тафлари Ів. 182.
Тетеря М. 155.
Тихорський 121.
Тобилевич Ів. 122.
Тобилевич М. 122.
Тобилевич О. 122.
Томсон А. 261.
Транквиліон-Ставровецький К.
38. 41. 46. 73. 75. 138. 141.
Тредяківський В. 87.
Трофимович Іс. 35.
Трофимович Ф. 48.
Тукальський І. 184.
Туманський Ф. 246.
Туптало Д. див. Димитрій Ро-
стовський.
Тургенів І. 113. 116.
Турчиновський І. 86.
Тяпинський В. 41.
Українка Л. 210.
Фальковський Ір. 200.
Федір Олексієвич 7. 69. 70. 76.
Федорів Ів. 31.
Федькович О. 120. 112.
Феодосій печ. 28.
Феодосій старець 68.
Феофан митр. 65.
Филимонович М. 184. 185.
Філарет Хр. 38.
Філарет патр. 136. 139.
Фіоравенти Ар. 131.
Фотій митр. 29. 178.
Франко Ів. 119. 112. 124.
Фундуклей 227.
Хмарний Іс. 48. 84.
Хмельницький Б. 180. 142. 144.
181—183. 203. 228—232. 248.
Цамблак Гр. 29.
Цертелев 8.
Черкасенко С. 224.
Черницький С. 93.
Чернявський М. 213.
Чижинський Ст. 84.
Чичерин Н. 198.
Чубинський М. 214. 124.
Чулковъ 6.
Чупринка Гр. 224.
Шафарик П. 249.
Шахматов А. 106. 125. 260. 261.
Шашкевич М. 112.
Шевченко Т. 167. 205. 9. 111. 112.
128. 144. 168. 207. 223. 227.
229. 238.
Шереметев 184. 185.
Шекспир 116.
Шелінг 55. 56.
Шимановський 259.
Шлейхер 249.
Шумлянський Іос. 40.
Щербацький Г. 48.
Щоголів Я. 114. 9.
Щурат В. 119.
Юзефович М. 214. 214. 215. 228.
232.
Юркевич П. 55. 56. 121.
Яворський Ст. 68. 58. 69. 159.
Ягич 259. 261.
Яків Чернець 28.
Ясинський В. 153—156.

Зміст цієї книжки.

I. Українська культура за давні віки. 1. Вступ ст. 3. Шлях життя українського народу 4. Територія України 5. II. Українська пісня 5. Наша пісня на Москві 6. Вплив українського перекладного співу на московський 7. Українські співаки на Москві 7. Думи козачі 9. III. Український орнамент 10. Одіж 12. Будівництво українське 12. Українське право і вплив його на Москву 16. Українська церква 17. Українське письмо 18. Тепер вся Росія пише українським письмом 20. Оздоба книжок 21. IV. Оригінальність народу українського 21. В мові одбився дух народу 22. Українська мова 22. Богатство цієї мови 22. V. Давня українська література 24. Початок нашої літератури 24. Стара політична назва нашого народу 24. Нашу назву *Русь* взяла Москва 25. Давню літературу нашу приточили до московської 25. Давні пам'ятки української літератури 26. Остромирова Євангелія — українська пам'ятка 27, думки про це проф. Н. Волкова 27. Найдавніші українські письменники 28. Початок культурної праці українців на Москві 29. Українська культура була значно вища од московської 29. VI. Культурний рух на Україні в XVI—XVII вв. 30. Литовська доба 30. Академія Острожська 31. Острожська Біблія 31. Церковні братства 31. XVII вік 32. Свідectво Павла Алепського про українську культуру XVII віку 32. Свідectво Якова Кам'яничанина 33. VII. Культура XVII-го віку 34. Книжки на Україні 34. Полемічна література 35. Західна культура на Україні 35. Навчання по закордонах 35. VIII. Українська література XVI—XVII віків 37. Переклади св. Письма на українську мову 41. Зразки перекладів 42. IX. Українська лірика 46. Драма 47. Вертеп 49. X. Українська наука XVI—XVII віків 50. Українське язикознавство 50. Київська Академія 52. На Україну їдуть навчатись із всього слав'янського миру 52. Заслуга нашої Академії 54. Українські філософи 55. Друкарні на Україні 56. Шкільні підручники 57.

II. Вплив української культури на московську. XI. Стара московська культура була значно нижчою од української 59—67. XII. Українці на Москві 67. Вони там бажані люде 69. Українці заклали першу школу на Москві 70. Вони вкрили все московське царство 72. Книжки наші поважали 73. Їх перекладають на російську мову 75. XIII. Українські книжки на Москві 71. XIV. Вплив України одбився на всім житті московським 75. Українські ремесники 76, купці 76. Українці заносять свою „німецьку“ одіж на Москву 76. Одіж українських співаків осталась ще й досі по всій Росії 79. Українська вимова по церквах 79. Переймають все од українців 79. Вплив нашої друкарської справи на московську 80. У нас вчать чорнило робити 80. Український вплив в будівлі та малярстві 80. XV. Український вплив на московську

літературу 82—87. Українці завели проповідь на Москві 82, почали нову літературу 83, дали переклади з західної літератури 83, заклали театр на Москві і по всій Росії 84, занесли туди вертеп 86, научили писати вірші 86, тонічний розмір і наука про 3 штилі на Вкраїні були ще до Ломоносова 87. **XVI.** Українці завели систему орфографії на Москві 87, граматичну термінологію дав Смотрицький 88, як українці учили про *ѣ* 89, протести проти правила: „пишіть *ѣ*, де вкраїнці кажуть *і*“ 90. **XVII.** Український вплив в XVIII віці 91. Українці завели Академію в Москві 92, професорами були українці 92. На вищих духовних посадах по всій Росії сиділи тільки українці 92. Височайший наказ, що на архієреїв можна висвячувати й москалів 93. **XVIII.** Українці заводять школи по всій Росії 95. Українці—найкращі педагоги 95, 98, їх кличуть в школи в Росію 95. Українці—екзаменаторі ставлеників 96. Українці запосіли народні школи по Росії 97. Українці заклали школи в Сербії, Болгарії 99, Юрко Гуць 99. Українці дали Росії шкільні книжки 99. **XIX.** Українці на службі в посольському приказі 100. Українці заводять місії 101. Служать по закордонних місіях 101, ідуть в медико-хірургічну академію 101. Катехизис віри на Москві дали українці 102. Церковні книжки перевіряли вони ж 103, вони ж видали Біблію 1751 р. 103. **XX.** Українці багато працювали над утворенням нової московської літературної мови 104. Українські сліди в московській літ. мові: *е* замість *ѣ* 104, *н* замість *г* 105, *ея* замість *ее* 106, українська вимова пішла в життя 106. Українці утворили національне мсковське співання: Бортнянський, Березовський, Ведель 107. Такса „прогонних“ українцям на Москву 108. Висновки про український вплив 109.

III. Українська культура XIX-го віку. **XXI.** Українська література XIX віку 111. Переклади українських творів на московську і світові мови 113. **XXII.** Українська народня творчість 117. Драма 120. Українці — московські письменники 120. **XXIII.** Українські вчені XVIII віку 121 і XIX віку 124. Українська преса 124. **XXIV.** Демократичність українського життя 125 і літератури 127.

IV. Тернистим шляхом (про кривди народові вкраїнському). **XXV.** Тернистий шлях нашої культури 130. „Національна гордість“ великоросів 131. Українці ставили себе високо 132. **XXVI.** Українці—революціонери на Москві 134, їх прозивають там еретиками 135. Українців на Москві перехрещували 136. Чи можна українця пустити в московську церкву 137. **XXVII.** Заборона українських книжок на Москві 138. Ворог українців, патріарх Іоаким 139. Українські книжки палять 141. Проте книжки українські все сунуть на Москву 141. **XXVIII.** Русифікація України до Петра I 142, за Петра 143, Петро зводить з світа козаків 144. Павло Полуботок і його доля 144. **XXIX.** Історія київського друку 148—163. Лаврське друкарство 149. Перша київська книжка 150.

Боротьба Лаври з Москвою за волю свого друку 152—163. **XXX**. Русифікація України за царіці Катерини 163. Руйнування України 165. **XXXI**. Катерина завела кріпацтво на Україні 165. Протест В. Капниста 166. **XXXII**. Руйнування шкіл на Україні 168. **XXXIII**. Русифікація шкіл на Україні 172. Помічники Катеринини—Гавріїл Кременецький 172 та Самуїл Миславський 173. Русифікація Київської Академії 174. Заведення російської вимови на Україні 174. **XXXIV**. Історія української церкви 177—192. Вільне життя нашої церкви 178. Духовенство українське скося поглядало на Москву 179, тому воно довго не хотіло йти під Москву 180. Московські порядки в українських епархіях 186. Як забрали волю української церкви 187—192. **XXXV**. Катерина однімає церковні землі на Україні 192. Арсеній Мацієвич 193. **XXXVI**. Руйнування церковного життя на Україні 192. **XXXVII**. Зруйнована Катериною Україна 201. Марні сподівання 203. В. Капнист в Берліні 204. **XXXVIII**. Руйнування української культури за XIX рік 205. Рух одродження 205. Початки нових утисків 206. **XXXIX**. Український рух перед великою волею 207. „Сепаратисти“ 209. Кінець руху 209. **XL**. Валуєвський погром 1863 р. Плата за русифікацію 212. **XLI**. Погром 1876 р. і Юзефовичів закон 214. **XLII**. Погром 1881 р. Циркулярний дощ на Україні 217. **XLIII**. Революція 1905 р. 218. Столипин 219. **XLIV**. Мортиролог український 220. Пильнування цензури 220. Українцям заборонили писати свої книжки 220, читати доклади 222, проповіді 222, заборонили пісню 222, гнали театр 223, забороняли паніхиди 223. **XLV**. „Обход закону“ 225. Українські вчені засіли за оповідання 225. Назви улиць в Києві 227. Українців гнали не законом, а циркулярами 227. **XLVI**. Історія постанови пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві 228—232. **XLVII**. Наслідки руйнування України 233. Українці тягнуть в Австрію 233. Непорозуміння в судах 234. Руйнування душі 236. **XLVIII**. Московське громадянство і руйнування України 237. **XLIX**. Українська мова 239. Вага її в національнім житті 239. Напади на нашу мову 240. Нашу мову звуть польською мовою. 241. Що казали про нашу мову Ломоносов 242, Катерина 243, Каченовський 243, Греч 244. Українська мова — „инострянна“ мова, варварський язик 245. **L**. Українська мова—самостійна мова 245. Думки про це Туманського 246, Бандтке 246, Левшина 247, Бактиш-Каменського 247, Срезневського 247, Шлейхера 249, Шафарика 249, Миклошпача 249, Лавровського 249, Корша 249. **LI**. Коротка історія української мови 250. **LII**. „Спорь южанъ съ сѣверянами“ 254. Початок сперечки 255. Гіпотеза Погодина 256. Гіпотеза Соболевського 258. Мова наша язик чи наріччя 261. „Мужича мова“ 262. Тернистим шляхом 263. Показчик власних призвищ в книжці ст. 265. Показчики літератури в книжці ст. 264.

3 0000 041 005 335

